

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2014

ЗМІСТ

Статті

ГАСКЕВИЧ Д.Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури

БУНЯТЯН К.П. Час формування городищко-здовбицької культури

ГАВРИЛЮК Н.О. Ліпна кераміка античних центрів Північного Причорномор'я як джерело для вивчення етнічної та економічної історії

ШЕЛЕХАНЬ О.В. Односічний меч із кургану біля с. Мирне на Херсонщині

БОЛТРИК Ю.В. Соляні промисли Північного Причорномор'я в скіфський час

РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЕГІН С.В., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Прокреслені знаки на денцях посуду культури Черняхів—Синтана-де-Муреш

ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М. Велике Ходосівське городище — визначна пам'ятка археології

CONTENTS

Articles

3 HASKEVYCH D.L. Problems in Radiocarbon Dating of Buh-Dnister Neolithic Culture

18 BUNYATYAN K.P. Period of Horodotsko-Zdobychska Culture Creation

30 HAVRYLIUK N.O. Handmade Ceramics from Ancient Greek Centres at the North Coast of the Black Sea as a Source for Study the Ethnic and Economic History

50 SHELEKHAN O.V. Single-blade Sword from Barrow near Myrne in Kherson Region

63 BOLTRYK Yu.V. Salt-Works at the North Coast of the Black Sea in the Scythian Period

80 REIDA R.M., HEIKO O.V., SAPIEHIN S.V., VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V. Inscribed Signs on the Vessels' Bottoms of Culture Chernyakhivska-Sântana de Mureş

87 HOTUN I.A., KAZYMIR O.M. Great Khodosivka Hill-fort, Prominent Archaeological Monument

Публікації археологічного матеріалу

- УСАЧУК А.М., КОВАЛЬ Ю.Г. Пізньотрипільський кубок з Північно-Східного Приазов'я **104**
- КАПУСТІН К.М. Давньоруські пам'ятки Курщини (за матеріалами розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р.) **109**
- ЖИГОЛА В.С. Новітні дослідження конструкції напільного валу городища Коровель **117**

Publications of Archaeological Materials

- USACHUK A.M., KOVAI Yu.H. Late Trypillian Bowl from the Azov Sea North-East Area
- KAPUSTIN K.M. Ancient Rus Monuments in Kursk Region (based on the materials of archaeological prospecting by I.I. Liapushkin in 1947).
- ZHYHOLA V.S. Newest Research of Field Side Rampart at Korovel Hill-fort

До історії стародавнього виробництва

- ПЕТРАУСКАС О.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Особливості керамічного комплексу з поселення Велика Бугайівка **126**

To the History of Ancient Crafts

- PETRAUSKAS O.V., GORBANENKO S.A. Peculiarities of Ceramics Assemblage from Velyka Buhaivka Settlement

Історія науки

- В.І. ГРАБ. Місце народження Володимира Грінченка **131**
- КУЗЬМІЩЕВ О.Г. Боспорські дослідження Е.Р. фон Штерна **134**

History of Science

- HRAB V.I. Volodymyr Hrinchenko's Place of Birth
- KUZMYSHCHEV O.H. Bosporan Research by E.R. von Stern

Рецензії

- РАЗУМОВ С.М. Рец.: Г.Ф. Коробкова, М.Б. Рысин, О.Г. Шапошникова. Проблемы изучения древнейшей культурной общности в свете исследования Михайловского поселения **139**

Book Review

- RAZUMOV S.M. Re.: H.F. Korobkova, M.B. Rysin, O.H. Shaposhnykova. Problems in Study of Ancient Yamna Cultural Community in Light of Research at Mykhailivka Settlement

Хроніка

- До 75-річчя Валентини Миколаївни Корпусової **142**
- Пам'яті Ірми Фантинівни Тоцької **143**
- Пам'яті Володимира Опанасовича Круца **145**
- Світлої пам'яті Деонізія Никодимовича Козака **146**

News Review

- To the 75th Anniversary of Valentyna Mykolayivna Korpusova
- To the Memory of Irma Fantynivna Totska
- To the Memory of Volodymyr Opanasovych Kruts
- To the Blessed Memory of Deoniziy Nykodymovych Kozak

- Наші автори **148**
- Список скорочень **149**
- Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2014 р. **150**

- Our Authors
- Abbreviations
- Index of Publications in «Arhaeology» Journal in 2014

Здано до набору 30.09.2014. Підписано до друку 04.12.2014. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 19,15. Тираж прим. Зам.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Д.Л. Гаскевич

ПРОБЛЕМИ РАДІОВУГЛЕЦЕВОГО ДАТУВАННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано серії радіовуглецевих дат пам'яток буго-дністровської культури, отримані в різний час у різних лабораторіях. З'ясовуються можливі причини розбіжностей у визначенні абсолютного віку культури, а також невідповідності деяких дат даним археологічної синхронізації неоліту Побужжя та Подунав'я.

К л ю ч о в і с л о в а: неоліт, буго-дністровська культура, хронологія, періодизація, радіовуглецеве датування, синхронізація.

Буго-дністровська культура (БДК) включає неолітичні пам'ятки лісостепового та степового Побужжя і Подністер'я, розташовані на території південного заходу України та сходу Молдови. Хоча її матеріали були відомі з 1930-х рр., культуру виділив і розробив її періодизацію В.М. Даниленко в 1950-і рр. (Даниленко 1969). Пізніше дослідження в басейні Південного Бугу провадили М.Т. Товкайло, Л.Л. Залізняка і Д.Л. Гаскевич, а на Дністрі — В.І. Маркевич, В.А. Дергачов та О.В. Ларіна.

Від часу виходу праць В.М. Даниленка спеціфікою БДК вважається поєднання в ній рис мисливсько-скотарського східноєвропейського та хліборобського балкано-карпатського неоліту, що наклалися на місцеву мезолітичну основу. Через це БДК є своєрідним «мостом», що з'єднує два світи доби неоліту, а, отже, уможливорює відносне датування пам'яток Північного Причорномор'я, виходячи з добре розробленої періодизації археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи.

Однак серії радіовуглецевих дат БДК демонструють суттєву розбіжність у визначенні віку окремих її матеріалів, а іноді й суперечать даним археологічної синхронізації. Це спричинило жваву дискусію в колі українських археологів, під час якої лунали заклики ігнорувати частину дат залежно від часу та/або лабораторії їх отримання, матеріалу зразків, і навіть висловлювалася недовіра до методу абсолютного датування як такого. Поява нових дат, продовження польових і камеральних досліджень БДК дозволяють відкоригувати вислов-

лені міркування. Тут зроблено спробу проаналізувати актуальний стан цієї проблеми.

І. Джерела

На відміну від багатьох неолітичних культур півдня Східної Європи радіовуглецеве датування БДК розпочалося досить давно. Наприкінці 1960-х рр. у Берлінській лабораторії було отримано чотири дати для двох пам'яток біля м. Сорока (Quitta, Kohl 1969, S. 250). Двадцять років потому в Київській лабораторії було датовано зразок з поселення Пугач II (Товкайло 1998, с. 11), а в Ленінградській — з Гіржового (Станко, Свеженцев 1988, с. 117). У 1997—1998 рр. у лабораторіях Гливиці та Кіля отримано вісім радіовуглецевих дат для трьох пам'яток Республіки Молдова (Ларіна і др. 1997, с. 109; Wechler 2001, S. 272—273). У 1998—2004 рр. у Київській лабораторії визначено 38 дат переважно для побузських пам'яток, досліджених у 1950—1980-х рр. Ця робота провадилася в межах програми датування неолітичних та енеолітичних культур, здійсненої Н.Б. Бурдо та М.Ю. Відейком (Відейко, Ковалюх 1998; Бурдо 2001/2002; Відейко 2003), а також підготовки монографій Н.С. Котової (Котова 2002, с. 92—94, 103—104) та В.О. Манька (Манько 2006, с. 18—19). Ще 15 дат, отриманих у 2005—2010 рр. у лабораторіях Києва, Гронінгена та Оксфорда, пов'язані з роботами Л.Л. Залізняка та М.Т. Товкайла на пам'ятках біля с. Добрянки на р. Тікич (Biagi, Zaliznyak, Kozłowski 2007, p. 27; Lillie et al. 2009, p. 260; Манько 2013, с. 216) і дослідженнями М.Т. Товкайлом поселення Гард на Південному Бузі (Товкайло 2010, с. 214; 2014, с. 231).

© Д.Л. ГАСКЕВИЧ, 2014

Отже, нині опубліковано 68 дат, зроблених за зразками, відібраними як матеріали БДК або співвіднесеними з нею пізніше (включаючи безкерамічні шари пам'яток Зяньківці II і Сорока II, а також шари зі змішаними матеріалами БДК і Трипілля А низки пам'яток Степового Побужжя).

Привертає увагу, що із семи дат, отриманих у 1960—1980-і рр., шість стосуються пам'яток Подністер'я та лише одна — Побужжя. Але із 61 визначення 1990—2000-х рр. сім дат відносяться до Подністер'я, а решта 54 — до Побужжя. Дванадцять дат пам'яток з території Молдови зроблені в європейських лабораторіях: 5 — Кіля (KiA), 4 — Берліна (Blн) і 3 — Глівіце (Gd). Одна дата для поселення Сорока III опублікована без зазначення лабораторії, номера й матеріалу зразка (Yanushevich 1989, р. 609). Із 55 дат пам'яток України 50 отримані в радіовуглецевій лабораторії Києва (Ki), 2 — Оксфорда (OxA), 2 — Гронінгена (GrA) і 1 — Санкт-Петербурга (Le).

Із 17 дат зарубіжних лабораторій вісім набагато молодші або старші за усталені уявлення про можливе датування неоліту (Ларина и др. 1997, с. 109; Biagi, Zaliznyak, Kozłowski 2007, р. 27; Lillie et al. 2009, р. 260). У публікаціях причинами помилки названо перемішування різночасових матеріалів на багатошарових пам'ятках і в одному разі вади матеріалу проби (мушлі прісноводного молюска). На перший погляд, визначення Київської лабораторії постають набагато точнішими — повний інтервал календарного віку для базової ймовірності 95,4 % жодної! із 50 дат не виходить за межі середини VII — середини V тис. до н. е. (табл. 1)¹. Але ставлення дослідників до їхньої достовірності коливається від сприйняття всіх дат до визнання помилковими переважної більшості з них. Причиною скептичного ставлення до цих визначень є їх неузгодженість з датами, зробленими за кордоном, та відносною хронологією культури.

II. Відносна хронологія БДК

Першу схему періодизації БДК створив В.М. Даниленко. У завершеному вигляді вона складається із семи культурно-хронологічних фаз, згрупованих у три періоди (Даниленко 1969). В її побудові дослідник спирався, передусім, на специфіку керамічного посуду, яку

він розглядав як хронологічний маркер. Але застосовані ним критерії групування кераміки часто не зрозумілі, оскільки чіткі дефініції типів підмінені описом кількох найяскравіших посудин, а то й узагальненою характеристикою кераміки епонімної пам'ятки або її шару (Гаскевич 2013).

Пізніше було запропоновано ще шість періодизацій — В.І. Маркевича (Маркевич 1974), Р. Трінгхем (Tringham 1971), Д.Я. Телегіна (Телегін 1977), К.-П. Вехлера (Wechler 2001), Н.С. Котової (Котова 2002) і М.Т. Товкайла (Товкайло 2014), а також періодизацію тільки степових пам'яток культури (Сапожников, Сапожникова 2005). Однак вони зводилися лише до перейменування, незначної корекції та іноді механічного об'єднання фаз і періодів, виділених В.М. Даниленком, а також очищували його періодизацію від деяких непідкріплених фактами побудов, які сам дослідник називав «моментом логічної реконструкції» (Даниленко 1969, с. 150). Але ці зміни не порушили її основу, в якій провідну роль відігравали стратиграфічні спостереження та синхронізація импортних виробів із знахідками різних типів місцевої буго-дністровської кераміки. Саме ці спостереження та синхронізація, а не нагромадження фаз, періодів та етапів становлять реальний зміст усталеної відносної хронології БДК, яку поділяють усі дослідники.

До раннього періоду БДК традиційно відносять матеріали, що містять кераміку так зв. скибинецького, сокільцівського та печерського типів, виділених В.М. Даниленком і названих за відповідними епонімними поселеннями. Попри розмаїтість форм і орнаментативної неодмінною спільною рисою цього посуду є виготовлення його із мулу, що містить органічні волокна та грубі уламки мушлі. Вік такої кераміки дослідник визначив за її заляганням разом з фрагментами крішського посуду на побузьких пам'ятках Печера I, Митьків Острів, Соکیلці VI і Глинське. Пізніше з'ясувалося, що начиння, виготовлене з аналогічної маси, добре представлене на крішських поселеннях Пруто-Подністер'я: Сакаровка I, Селіште I і Віішоара (Ларина 2004). На цій підставі ранні матеріали БДК нині синхронізуються із III і IV етапами культури Кріш² (Даниленко 1969, с. 142—143, 206; Comşa 1971, с. 382—383; Tringham 1971, р. 98; Маркевич 1974, с. 133—134; Ларина и др. 1997, с. 102; Wechler 2001,

¹ Тут і далі календарні дати отримані з використанням програми OxCal 4.2 (Bronk Ramsey, 2009) і калібраційної кривої IntCal 13 (Reimer et al., 2013).

² Тут і далі, за періодизацією Г. Лазаровича (Lazarovici 1979).

S. 49—54; Ursulescu 2001, p. 63—64; Товкайло 2004, с. 238—239; 2014, с. 226—227; Гаскевич 2007, с. 118—121).

За В.М. Даниленком, побутування ранньої кераміки змінилося коротким періодом поширення посуду самчинського типу. Він характеризується гострим чи округлим денцем, обов'язковою наявністю в масі жорстви та каміння, орнаментацією з відбитків і ліній, нанесених гребінцевим штампом. Час його побутування дослідник співвідніс з «нотною» фазою культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) на підставі залягання на одній глибині самчинської та імпоротної кераміки КЛСК, зафіксованого ним у Базьковому Острові (Даниленко 1969, с. 66, 156, 207). Нещодавно фрагмент посудини КЛСК виявлено в колекції дослідженого В.М. Даниленком поселення Щурівці-Поріг, кераміка якого має яскраві самчинські риси (Гаскевич 2008, с. 170). Ще один фрагмент лінійно-стрічкової кераміки В.Г. Петренко вказав у матеріалах розкопаного В.Н. Станком стоянки Гіржове, де знайдено також уламки самчинського посуду (Станко 1967, с. 168; Петренко 2012, с. 236).

Із пізнім періодом БДК В.М. Даниленко пов'язав кераміку так зв. савранського типу. Як впливає із назви, її еталонна колекція походить з пам'ятки Саврань, дослідженої ним у 1949 і 1955 рр. Але дослідник не вказав критеріїв виділення такого типу посуду чіткіших за «*майже необмежене панування лінійно-прогладженого орнаменту*» (Даниленко 1969, с. 154). Через це нині під цією назвою об'єднують усю бугодністровську кераміку, яка не підпадає під хоч і не дуже конкретні, але все ж краще визначені ознаки раннього та самчинського посуду. Описуючи савранські матеріали, В.М. Даниленко не згадав серед них імпорту. Їхній пізній відносно кераміки інших типів вік обґрунтовано стратиграфічними спостереженнями на пам'ятках Базьків Острів, Митьків Острів, Соکیلці II і Зяньківці II. Один раз дослідник мимохіть зауважив віддалену подібність савранських поселень з пам'ятками культур Бутмир, Вінча-Турдаш, Боян, Караново III, Хаманджія та Прекукутень, яку можна оцінити як завуальоване визнання їх синхронності (Даниленко 1969, с. 154, 157, 168).

Пізніше інші дослідники синхронізували час поширення савранської кераміки з «нотною» фазою КЛСК за знахідками імпортного посуду на пам'ятках Сорока V (Маркевич 1974, с. 116), Тетереука Ноуе XV (Ларина 2006, с. 51), Добрянка 3 (Залізник, Товкайло, Журав-

льов 2005, с. 99), Гард (Товкайло 2014, с. 207—208), а також буго-дністровських імпорту в матеріалах Русешті Ной I (Маркевич 1974, с. 117) і Майнової Балки (Ларина, Петренко, Сапожников 1999). Наслідком контактів носіїв двох культур могла стати поява синкретичних форм кераміки, зафіксована О.В. Лариною в Гура-Каменчей VI і Тетереука Ноуе XV (Ларина 1999, с. 104; 2006, с. 51). Окрім того, М.Т. Товкайло зауважив наявність на багатьох пам'ятках із знахідками савранської кераміки імпортного посуду Трипілля А—Прекукутень II—III і навіть виділив у їхніх матеріалах групи синкретичної кераміки, що поєднує савранські та ранньотрипільські риси (Товкайло 2004, с. 241—242).

Таким чином, усталеною основою відносної хронології БДК є синхронізація печерської кераміки із мулу, що містить грубо подрібнену мушлю, з культурою Кріш, а самчинського та савранського посуду — з КЛСК. Саме цим пояснюється еволюція, яку пройшла періодизація культури від семи фаз у В.М. Даниленка до двох періодів у Н.С. Котової. Слід наголосити, що така хронологія кераміки визнана для всього ареалу БДК. Дослідження крем'яного інвентарю свідчать, що він має виражену локальну специфіку, яка ускладнює синхронізацію крем'яних виробів різних регіонів. Знахідки кістяних, рогових і кам'яних знарядь БДК порівняно рідкісні, а типологія та відносна хронологія їх не розроблені.

III. Зіставлення абсолютних дат і відносної хронології БДК

Дати, отримані за деревним вугіллям у Берлінській лабораторії наприкінці 1960-х рр., повністю узгоджуються з даними археологічної синхронізації. Комплекс Сорока II, шар 1, що містить ранні типи кераміки, має дату Bln-586 6830 ± 150 BP (5998—5491 cal BC)³ (Quitta, Kohl 1969, S. 250). Вона відповідає віку пам'яток етапів II—IV культури Кріш, найсхідніші з яких (Селіште I, Сакаровка I) мають абсолютні дати в діапазоні 5976—5382 рр. до н. е.⁴ (Yanushevich 1989, p. 609; Larina 1994, p. 51). Для пам'ятки Сорока V, де знайдено савранську кераміку та імпорту КЛСК, маємо дату Bln-589 6495 ±

³ Тут і далі наведено календарні значення з повним інтервалом для базової ймовірності 95.4 % (2σ).

⁴ Тут і далі діапазон календарного часу, визначеного за сукупністю дат, наводиться від нижньої межі повного інтервалу для 2σ найдавнішої дати до верхньої межі повного інтервалу для 2σ наймолодшої дати.

Таблиця 1. Дати, зроблені за зразками, відібраними як матеріали БДК і співвіднесеними з нею пізніше

Пам'ятка	Лаб. №	Матеріал	ВР	Cal. BC		Джерело
				1σ (68,2 %)	2σ (95,4 %)	
Сорока II, шар 3	Bln-588*	Вугілля	7515 ± 120	6464–6244	6597–6099	Quitta, Kohl, 1969
Сорока II, шар 2	Bln-587*	Вугілля	7420 ± 80	6391–6229	6435–6097	Quitta, Kohl 1969
Сорока II, шар 1	Bln-586	Вугілля	6830 ± 150	5886–5620	5998–5491	Quitta, Kohl 1969
Сорока III	??	??	6750 ± 100	5737–5561	5840–5489	Yanushevich 1989
	Gd-11297**	Мушля	8430 ± 90	7582–7372	7602–7192	Ларина и др. 1997
	KiA-4158**	Кістка твар.	5560 ± 60	4450–4352	4526–4273	Wechler 2001
	KiA-4159**	Кістка твар.	9950 ± 70	9650–9300	9758–9279	Wechler 2001
Сорока V	Bln-589	Вугілля	6495 ± 100	5546–5361	5631–5235	Quitta, Kohl 1969
Пугач II	Ki-3030	Вугілля	5920 ± 60	4878–4718	4963–4619	Товкайло 1998
Гіржове	Le-1703*	Кістка твар.	7050 ± 60	6010–5885	6032–5789	Станко, Свеженцев 1988
Тетереука Ноуе XIV	Gd-9697 **	Кістка твар.	5370 ± 170	4355–3992	4548–3796	Ларина и др. 1997
Тетереука Ноуе XV	KiA-3705a	Керам. БДК	5960 ± 230	5206–4585	5366–4362	Wechler 2001
	KiA-3705b***	Керам. БДК	6340 ± 70	5460–5225	5478–5081	Wechler 2001
	KiA-4160	Кістка твар.	5900 ± 40	4825–4721	4882–4690	Wechler 2001
	Gd-9693**	Кістка твар.	5220 ± 70	4224–3960	4242–3811	Ларина и др. 1997
Добрянка 3	GrA-33115**	Кістка твар.	4400 ± 35	3088–2928	3308–2910	Biagi, Zaliznyak, Kozłowski 2007
	GrA-33117**	Кістка твар.	3595 ± 35	2013–1902	2113–1831	Biagi, Zaliznyak, Kozłowski 2007
	OxA-17490**	Кістка твар.	9115 ± 45	8420–8272	8454–8252	Lillie et al. 2009
	OxA-X-2222-33	Кістка люд.	7297 ± 39	6215–6105	6230–6070	Lillie et al. 2009
Дати Київської лабораторії, отримані, починаючи з 1998 р.						
Зяньківці II	Ki-6694*	Кістка твар.	7540 ± 65	6465–6272	6494–6244	Telegin et al. 2000
Сокільці II	Ki-6697	Кістка твар.	7470 ± 60	6412–6258	6438–6232	Telegin et al. 2000
	Ki-6698	Кістка твар.	7405 ± 55	6362–6230	6416–6102	Telegin et al. 2000
Добрянка 3	Ki-11105	Кістка твар.	7400 ± 130	6411–6106	6474–6016	Залізняк, Манько 2004
	Ki-11104	Кістка твар.	7320 ± 130	6354–6058	6441–5933	Залізняк, Манько 2004
	Ki-11108	Керам. БДК	7260 ± 170	6354–5987	6452–5808	Залізняк, Манько 2004
	Ki-11106	Керам. БДК	7070 ± 150	6068–5777	6232–5668	Залізняк, Манько 2004
	Ki-11107	Керам. БДК	7050 ± 160	6056–5756	6232–5642	Залізняк, Манько 2004
	Ki-11103	Кістка твар.	7030 ± 120	6012–5788	6202–5670	Залізняк, Манько 2004
Базьків Острів	Ki-8166	Кістка твар.	7410 ± 65	6371–6230	6426–6100	Котова 2002
	Ki-8167	Кістка твар.	7270 ± 70	6212–6072	6336–6004	Котова 2002
	Ki-6651	Кістка твар.	7235 ± 60	6206–6034	6224–6009	Telegin et al. 2000
	Ki-6696	Кістка твар.	7215 ± 55	6202–6016	6216–6002	Telegin et al. 2000
	Ki-6652	Кістка твар.	7160 ± 55	6070–5988	6207–5912	Telegin et al. 2000
	Ki-8168	Кістка твар.	6720 ± 70	5706–5566	5736–5514	Котова 2002
	Ki-8169	Кістка твар.	6580 ± 80	5614–5478	5644–5374	Котова 2002
Гіржове	Ki-11240	Кістка твар.	7390 ± 100	6392–6110	6435–6065	Манько 2006
	Ki-11241	Керам. БДК	7280 ± 170	6356–6004	6465–5812	Манько 2006
	Ki-11743****	Керам. БДК	7200 ± 220	6346–5847	6466–5668	Манько 2006

Пам'ятка	Лаб. №	Матеріал	BP	Cal. BC		Джерело
				1σ (68,2 %)	2σ (95,4 %)	
Митьків Острів Печера	Ki-6695	Кістка твар.	7375 ± 60	6366–6119	6388–6090	Telegin et al. 2000
	Ki-6693	Кістка твар.	7305 ± 50	6221–6102	6328–6054	Telegin et al. 2000
	Ki-6692	Кістка твар.	7260 ± 65	6211–6066	6240–6008	Telegin et al. 2000
	Ki-8164	Кістка твар.	7205 ± 70	6204–6006	6227–5930	Котова 2002
Сокільці I Саврань	Ki-8165	Кістка твар.	7260 ± 80	6215–6060	6350–5988	Котова 2002
	Ki-6654	Кістка твар.	6985 ± 60	5976–5798	5986–5744	Telegin et al. 2000
	Ki-6653	Кістка твар.	6920 ± 50	5844–5736	5969–5716	Telegin et al. 2000
Гард III	Ki-6655	Кістка твар.	6930 ± 55	5874–5741	5976–5716	Telegin et al. 2000
	Ki-6650	Кістка твар.	6865 ± 50	5809–5676	5875–5650	Telegin et al. 2000
Пугач II	Ki-6687	Кістка твар.	6640 ± 50	5621–5538	5636–5486	Telegin et al. 2000
	Ki-6656	Кістка твар.	6895 ± 50	5836–5727	5890–5674	Telegin et al. 2000
	Ki-6657	Кістка твар.	6810 ± 60	5735–5644	5836–5622	Telegin et al. 2000
	Ki-6649	Кістка твар.	6780 ± 50	5714–5644	5752–5616	Telegin et al. 2000
	Ki-6648	Кістка твар.	6740 ± 65	5716–5618	5741–5534	Telegin et al. 2000
	Ki-6679	Кістка твар.	6560 ± 50	5554–5478	5621–5390	Telegin et al. 2000
	Ki-6678	Кістка твар.	6520 ± 60	5546–5384	5615–5363	Telegin et al. 2000
Миколина Бро- яка	Ki-8171	Кістка твар.	6520 ± 70	5554–5381	5618–5356	Котова 2002
Добрянка I	Ki-14798	Керам. БДК	6880 ± 90	5871–5671	5978–5631	Манько 2013
	Ki-14799	Керам. БДК	6730 ± 90	5721–5562	5786–5485	Манько 2013
	Ki-9833	Керам. БДК	6530 ± 140	5616–5370	5714–5224	Манько 2006
	Ki-9834	Керам. БДК	6360 ± 150	5485–5081	5616–4991	Залізник, Мань- ко 2004
Гард	Ki-14796*	Кістка твар.	7640 ± 90	6590–6431	6655–6264	Товкайло 2010; 2014
	Ki-14797*	Грунт	6980 ± 80	5920–5770	6007–5723	Товкайло 2010; 2014
	Ki-14791	Керам. БДК	6710 ± 80	5706–5560	5734–5489	Товкайло 2010
	Ki-14790	Керам. БДК	6630 ± 90	5626–5492	5721–5385	Товкайло 2010
	Ki-14792	Керам. БДК	6520 ± 80	5557–5380	5619–5338	Товкайло 2010
	Ki-14789	Керам. БДК	6480 ± 80	5512–5366	5612–5310	Товкайло 2010
	Ki-14793	Керам. БДК	6400 ± 90	5471–5316	5546–5210	Товкайло 2010
	Ki-14794	Керам. Тр. А	6360 ± 80	5468–5234	5486–5080	Товкайло 2010
	Ki-14795	Керам. Тр. А	6170 ± 80	5218–5011	5313–4911	Товкайло 2010

Примітка: * — дата за зразком, співвіднесеним з безкерамічним (мезолітичним) шаром; ** — дата виходить за межі можливого датування БДК; *** — повторне датування зразка KiA-3705a; **** — повторне датування зразка Ki-11241.

100 BP (5631–5235 cal BC) (Quitta, Kohl 1969, S. 250). Вона співпадає з віком найближчих датованих пам'яток КЛСК з «нотною» орнаментациєю — Майнова Балка, нижній шар Більшівців I і нижній шар Тирпешть I, визначеному в межах 5632–4843 рр. до н. е. (Marinescu-Bîlci 1974, p. 140; Котова 2002, с. 105; Сапожников, Сапожникова 2005, с. 91).

Для поселення Гіржове, де виявлено кераміку самчинського типу, в лабораторії Санкт-Петербурга наприкінці 1980-х рр. отримано за кісткою дату Ле-1703 7050 ± 60 BP (6032–5789 cal BC) (Станко, Свеженцев 1988, с. 117). Її календарний вік старший за «нотну» фазу КЛСК,

що перечить археологічній синхронізації самчинського посуду.

Початок інтервалу дати Ki-3030 5920 ± 60 BP (4950–4610 cal BC), отриманої у 1980-і рр. за вугіллям з савранського шару поселення Пугач II (Товкайло 1998, с. 11), частково відповідає діапазону дат згаданих пам'яток КЛСК. Кінець її інтервалу синхронізується з пам'ятками Трипілля А—Прекукутень II—III, а саме Подурі-Дялул-Гіндару, Тимкове, верхнім шаром Тирпешть I і Тиргу Фрумос, дати яких утворюють послідовність у межах 4900–4250 рр. до н. е. (Бурдо, Відейко 1998, с. 22; Mantu 1998, p. 170).

У 1990-і рр. у Кілі отримано три дати для подністерської пам'ятки Тетереука Ноуе XV з самчинською та савранською керамікою (Ларина и др. 1997, с. 109; Wechler 2001, S. 272—273). Із них одна, за фрагментом кераміки, KiA-3705b 6340 ± 70 BP (5478—5081 cal BC) синхронна пам'яткам КЛСК, що узгоджується із знайденим тут посудом з «нотним» орнаментом. Друга, за зразком рогу, KiA-4160 5900 ± 40 BP (4882—4690 cal BC) синхронна раннім пам'яткам Трипілля А.

Таким чином, дати, отримані до 1998 р., визначають час БДК у діапазоні 5998—4610 рр. до н. е. В цьому разі дати пам'яток з ранньою керамікою співпадають з датуванням пізніх періодів Кріша, а більшість дат поселень з самчинським і савранським посудом — з часом лінійно-стрічкових і ранньотрипільських пам'яток сусідніх територій. Виняток становить дата Гіржового, що перечить синхронізації самчинської кераміки з КЛСК.

Від цих показників істотно відрізняються дві серії дат Київської лабораторії 1998—2002 рр. (Бурдо 2001/2002, с. 432—434; Котова 2002, с. 103—104). Сумарно це 27 дат за зразками кісток тварин з 11 пам'яток Лісостепоного та Степового Побужжя (табл. 1). Імовірний календарний вік 12 зразків, співвіднесених з ранньою буго-дністровською керамікою, охоплює діапазон 6439—5913 рр. до н. е. (Котова 2002, с. 19—23). Його початок майже на 500 років давніший за початок пізнього Кріша та на 250 років старший за найраніший неоліт Подунав'я, що постав не раніше 5200 р. до н. е. (Biagi, Shennan, Spataro 2005, p. 45). Чотирнадцять зразків, що дали дати в межах 5987—5363 рр. до н. е. Н.С. Котова співвіднесла з комплексами самчинської та савранської кераміки. Будучи переважно синхронними пізньому Крішу, лише деякі з них мінімально накладаються на самий початок побутування найранішого «нотного» посуду КЛСК, який у Центральній Європі з'явився не раніше 5350 р. до н. е. (Banffy, Oross 2009, p. 234, tab. 3). Крім того, вони виявилися щонайменше на 450 років старші за датовані на той час пам'ятки Прекукутень—Трипілля А.

Подібні результати продемонстрували і шість дат для буго-дністровського поселення Добрян-ка 3 в долині р. Тикич, отримані у Києві 2004 р. Три дати за кісткою та три за керамікою дали послідовність у діапазоні 6474—5642 рр. до н. е. (Залізняк, Манько 2004, с. 141, 145). Йому відповідає вік виявленого тут поховання, визначений за кісткою людини в Оксфордській лабора-

торії (табл. 1). Автори розкопок зіставили всі дати з ранньонеолітичним горизонтом пам'ятки. Проте в складі її керамічної колекції немає характерної ранньонеолітичної кераміки БДК, зробленої з мулу із домішкою грубих уламків мушлі. Натомість усі три виділені групи посуду (Залізняк та ін. 2013, с. 233) відповідають розпливчастим критеріям кераміки савранського типу. Отже, вказані дати перечать усталеним даним археологічної синхронізації.

Для сусіднього поселення Добрян-ка 1 у 2002 р. отримано в Києві дві дати за керамікою самчинського типу (Залізняк, Манько 2004, с. 141; Манько 2006, с. 17). Їх можливий календарний вік утворює період у 5750—4850 рр. до н. е., що унеможливорює напевно визначитися щодо його відповідності відносній хронології. Ще дві дати цієї пам'ятки, зроблені в Києві 2008 р. за гостродонною прикрашеною гребінцевим орнаментом керамікою яскравого самчинського вигляду, дали діапазон 5978—5485 рр. до н. е. (Манько 2013, с. 216), що перечить синхронізації самчинської кераміки з «нотним» посудом КЛСК.

У 2004—2005 рр. у Київській лабораторії датовано фрагмент кераміки та кістку тварини з поселення Гіржове, в колекції якого є типовий самчинський посуд (Манько 2006, с. 19). Календарний вік цих визначень, 6466—5812 рр. до н. е., теж суперечить синхронізації самчинської кераміки з «нотним» посудом КЛСК.

Для дослідженої М.Т. Товкайлом пам'ятки Гард у 2008 р. отримано у Києві дев'ять дат (Товкайло 2010, с. 214). За останньою публікацією дослідника, тут виділені культурні шари доби мезоліту (могильник) і неоліту (поселення). Дві дати пов'язуються з могильником, а ще дві зроблені за зразками ранньотрипільської кераміки. За фрагментом ранньонеолітичної посудини, пластична маса якої містить грубо подрібнену мушлю, отримано дату Ki-14789 6480 ± 80 (5612—5310 cal BC), що синхронізується з етапом IV культури Кріш. Календарний вік чотирьох дат за фрагментами кераміки, що відповідає савранському типу В.М. Даниленка, лежить у діапазоні 5734—5210 рр. до н. е. (Товкайло 2014, с. 231). Із цих дат лише одна дозволяє синхронізувати відповідну посудину з початком «нотної» фази КЛСК. Відтак, дати савранської кераміки Гарду лише частково співпадають з усталеними даними археологічної синхронізації.

Підсумовуючи результати зіставлення відносної та абсолютної хронології БДК, сукупність її радіовуглецевих дат можна поділити

на три групи. Перша, назвемо її умовно «старими», включає чотири берлінські, дві кільські та київську дати, що відповідають археологічній синхронізації. Друга група, умовно «нові», а саме, київські дати 1998—2007 рр., подавляють початок БДК приблизно на 500 років і перечають археологічній синхронізації окремих типів кераміки. І, нарешті, третю групу утворюють отримані в 2008 р. київські дати Гарду та Добрянки 1, що лише частково відповідають даним відносно датовування виявленої на них кераміки. Дата поховання із Добрянки 3 не віднесена до жодної групи через можливу помилку, пов'язану з нестачею колагену в кістці.

Таким чином, головною проблемою абсолютної хронології БДК в останні 15 років є питання довіри до датувань, виконаних Київською лабораторією, починаючи з 1998 р. У публікаціях їх очевидну спірність пояснювали можливою недосконалістю традиційних періодизаційних схем (Бурдо 2001/2002, с. 446; Манько 2006, с. 104—105), перемішуванням культурних відкладів на багатошарових пам'ятках (Товкайло 2004, с. 242; Манько 2006, с. 106—107; 2010, с. 229—230) і специфікою матеріалу зразків (Бурдо 2001/2002, с. 445; Відейко 2003, с. 109—110). Через суперечливість «нових» дат БДК сумніву піддавали й деякі позиції абсолютної хронології КЛСК (Котова 2002, с. 30), культури Кріш (Залізняк 2005, с. 125), а також достовірність значної частини визначень Київської лабораторії, отриманих, починаючи з 1998 р. (Гаскевич 2007; Залізняк 2009, с. 181; Залізняк та ін. 2013, с. 249; Товкайло 2014, с. 236—239). Позиція автора в цій полеміці полягала в тому, що до остаточного з'ясування правильності однієї серії дат і помилковості іншої обидві вони мають право використовуватись, але не в змішаному «пакеті» та не для порівняння між собою. Фактично йшлося про паралельне існування двох — «старої» та «нової» — хронології БДК (Гаскевич 2010, с. 231).

IV. Пояснення розбіжностей датування

Радіовуглецеве датування як сукупність хімічних, фізичних і математичних процедур лежить поза межами власне археології. Тож у разі розбіжності між уявленнями про час побутування певних матеріалів та їх абсолютним віком археологу варто, в першу чергу, звернути увагу на сферу своєї компетенції — інтерпретацію дат, тобто співвіднесення їх з конкретними археологічними явищами. Для цього важливо

здійснити критичний аналіз: а) самого зразка, що датується; б) контексту, з якого він відібраний; в) усталених уявлень про вік того чи іншого матеріалу. І тільки в разі невстановлення причини протиріччя, є сенс шукати пояснення в сфері компетенції природничих і точних наук.

IV.1. Проблема достовірності археологічної інтерпретації дат

Із 49 «нових» київських дат пам'яток БДК 16 зроблено за фрагментами кераміки, пластична маса яких містить органічну домішку, 1 — за ґрунтом, а решта 32 — за кісткою та рогами.

На жаль, у публікаціях не завжди вказана видова належність тварин, рештки яких були відібрані для датування. А така інформація може бути важливою. Приміром, дати за кістками тварин, що їдять рибу та молюсків, можуть бути давнішими через дію резервуарного ефекту. Кістки свійської худоби свідчать про їх неолітичний або молодший вік. Натомість зв'язок кісток диких тварин з неолітичними матеріалами пам'ятки зазвичай витікає лише із факту залягання їх в одному археологічному контексті.

Очевидно, що радіовуглецева дата визначає тільки вік того цілого, частину якого відібрано для проби (наприклад, скелета тварини, якщо дата зроблена за кісткою, або посудини, якщо датовано її уламок). Перенесення цього віку на інші знахідки та об'єкти обумовлюється їхнім взаємозв'язком у межах археологічного комплексу. Вважається, що достовірно одночасними знахідки можуть бути лише в «закритому», тобто археологічно «одномоментно» утвореному комплексі, наприклад, похованні чи житлі, що загинуло від пожежі. Наголосимо, що жоден датований зразок із серії «нових» київських дат БДК не походить із «закритого» комплексу. Їх зв'язок з іншими матеріалами встановлюється за належністю до комплексу максимально «відкритого» типу — культурного шару.

Як відомо, культурний шар може формуватися і з одночасових решток людської діяльності, і поєднувати різночасові матеріали, що потрапили до нього внаслідок різноманітних процесів педотурбації (детальніше див.: Сорокин 2002, с. 132—164). Отже, дати зразків кістки та рогу можуть визначати вік не всіх, а лише частини знахідок, виявлених на однаковій з ними глибині. Приміром, із семи дат, зроблених за кістками із «нижнього горизонту» культурного шару Добрянки 3, дві вказують на кінець енеоліту та середину доби бронзи, одна —

на ранній мезоліт і лише чотири — на другу половину VII — першу чверть VI тис. до н. е. (Залізняк, Манько 2004, с. 145; Biagi, Zaliznyak, Kozłowski 2007, p. 27; Lillie et al. 2009, p. 260).

Отже, неодноразово зауважена відсутність чіткої стратиграфічної позиції неолітичних матеріалів на більшості пам'яток БДК (Котова 2002, с. 22; Гаскевич 2013, с. 11—13; Залізняк та ін. 2013, с. 195, 200—201, 219—220; Товкайло 2014, с. 187—189), а також імовірна негомогенність їхніх культурних шарів уможливають сумніви щодо усталених поглядів на взаємозв'язок різних груп виявлених у них знахідок. Відтак, втрачається довіра до: а) відносної хронології культури, що базується на співвіднесенні певних типів місцевої кераміки та крем'яних виробів з уламками імпортованого посуду; б) частини даних абсолютної хронології, що пов'язують датовані зразки кістки та вугілля з конкретними групами виявлених поряд артефактів.

Усвідомлення ненадійності археологічних контекстів, з яких походять зразки «нових» київських дат, уможливорює перегляд інтерпретації низки найбільш суперечливих із них. У цьому разі слід виходити з реальної інформації про склад знахідок з культурного шару, а не її препарованих під впливом усталених стереотипів версій, що часто трапляється в публікаціях.

По-перше, можна піддати сумніву зв'язок найраніших «нових» дат БДК з неолітом загалом. На багатьох пам'ятках порожистої частини долини Південного Бугу ранню кераміку з домішкою грубо подрібненої мушлі виявлено поряд з характерними крем'яними виробами кукрекської мезолітичної культури, що було підставою об'єднувати їх в один комплекс (Даниленко 1969, с. 109—113, 150; Гаскевич 2005; Товкайло 2010, с. 213). Додамо, що на вказаній території, де відомо понад 50 пунктів зі знахідками кераміки БДК, достовірні мезолітичні пам'ятки поодинокі, а їх матеріали неодмінно перекриті культурними відкладами неолітичного та енеолітичного часу — Кінецьпіль, безкерамічні шари Пугача II і Зяньківців II. Для останньої із названих пам'яток отримано за кісткою «нову» київську дату Ki-6694 7540 ± 65 BP (6494—6244 cal BC). Це, напевно, єдине не суперечливе визначення із серії 1998 р., адже воно співпадає зі «старими» берлінськими датами безкерамічних шарів Сорока II. То, можливо, мезолітичними є й чотири так само давні «нові» київські дати за кістками тварин з «нижніх горизонтів» культурних шарів поселень Со-кільці II (Ki-6697 7470 ± 60 BP і Ki-6698 7405 ±

55 BP), Базьків Острів (Ki-8166 7410 ± 65 BP) і Добрянка 3 (Ki-11105 7400 ± 130 BP)? Така гіпотеза усуває частину протиріч між «старою» та «ною» хронологією БДК, а також пояснює «архаїчний» характер, принаймні, частини кукрекського крем'яного інвентарю названих пам'яток і поодинокість мезолітичних поселень у Побужжі.

По-друге, в інтерпретації «нових» дат 1998—2002 рр. найгостріше несприйняття спричинило зіставлення кераміки, що має яскраві крішські риси, з кількома датами третьої чверті VII тис. до н. е., коли культури Кріш ще не було. Здійснені автором розкопки Печери I, а також аналіз старих колекцій із Базькова Острова та Печери I засвідчують, що на цих поселеннях кераміка, притаманна ранньому неоліту Подунав'я, залягала на тій самої глибині, що й посуд з гребінцевим орнаментом (Гаскевич 2013, с. 12). Такі факти побіжно вказав і В.М. Даниленко (Даниленко 1969, с. 154). Не виключено, що кістки, за якими отримано суперечливі дати, слід співвідносити не з крішською, а саме з гребінцевою керамікою. Схожий посуд у середині VII тис. до н. е. був поширений в ареалі середземноморського неоліту культурного кола Імпресо, звідки й міг потрапити у Північне Причорномор'я в час, зафіксований відповідними датами Київської лабораторії (детальніше див.: Гаскевич 2010; Gaskevych 2011).

Як бачимо, запропонована інтерпретація найсуперечливіших «нових» дат, отриманих за кісткою, не відповідає встановленій В.М. Даниленком послідовності побутування певних типів посуду БДК. Попри те, що ці типи були виділені за нечіткими критеріями, діахронність їх можна перевірити. У здійсненні такої перевірки місце скомпрометованих стратиграфічних спостережень мають посісти дані типологічного аналізу та результати безпосереднього радіовуглецевого датування фрагментів кераміки різних типів.

Нині опубліковано 18 дат за зразками кераміки із п'яти пам'яток БДК (Гард, Гіржове, Добрянка 1 і 3, Тетереука Ноуе XV). Із них дві отримані в Кільській і 16 у Київській лабораторіях. Не для всіх проб детально описано склад пластичної маси та орнамент фрагментів. Але навіть ці неповні дані піддають сумніву усталені погляди на послідовність побутування окремих типів посуду. Показовими щодо цього є дати фрагментів кераміки із поселень Гард і Добрянка 1, отримані у Київській лабораторії 2008 р. Одразу слід застерегти, що оскільки вони теж «нові», їх не можна використовувати

ти для підтвердження чи спростування «нової» абсолютної хронології БДК. Але те, що вони отримані одним «пакетом», тобто за однаковою методою, дозволяє коректно порівнювати їх між собою.

Розташоване в Степовому Побужжі поселення Гард упродовж останніх років досліджує М.Т. Товкайло. Він виділив тут два горизонти БДК, розділені на частині площі «відносно стерильним» шаром. За даними дослідника, нижній горизонт характеризується знахідками «ранньонеолітичної печерської» кераміки, типологічно співвіднесеною ним з етапами III—IV культури Криш. У ньому також знайдено посудину КЛСК з «нотним» орнаментом. Верхній горизонт характеризується знахідками «пізньонеолітичної савранської» та ранньотрипільської кераміки типу Сабатинівка II (Товкайло 2014, с. 187—190, 198—204). За зразками «раннього» посуду БДК, пластична маса одного з яких (Ки-14789) містила грубо потовчену мушлю, отримано дві дати другої—третьої чверті VI тис. до н. е. Дати трьох зразків «пізнього» посуду дали той само часовий діапазон (табл. 2).

Збіг віку датованого «печерського» та «савранського» посуду свідчить про його синхронність, принаймні часткову. Опосередковано це підтверджує і той факт, що зразки «ранньої» посудини Ки-14790 і «пізньої» Ки-14791 залягали в одному квадраті та на однаковій глибині.

Поселення Добрянки 1 в басейні р. Синюха досліджене експедицією Л.Л. Залізняка в 2001—2006 рр. Тут виявлено яскравий комплекс кукрекського крем'яного інвентарю досить архаїчного вигляду та фрагменти щонайменше 10 посудин БДК, віднесених автором розкопок до самчинського типу. Стратиграфічна позиція неолітичних матеріалів нечітка (Залізняк та ін. 2013, с. 195—214). У 2008 р. за фрагментами посуду з гострим денцем і з гребінцевим орнаментом отримано дати Ки-14798 6880 ± 90 BP (5978—5631 cal BC) і Ки-14799 6730 ± 90

BP (5786—5485 cal BC) (Манько 2013, с. 216). Отже, вік першого зразка виявився старшим за час печерської та савранської кераміки Гарду, а другого — збігається з ним.

Наведені результати датування кераміки підтверджуються типологічними спостереженнями. Ще В.М. Даниленко чітко вказував, що в матеріалах ранніх пам'яток БДК, віднесених ним до сокільцівської та печерської фаз, спорадично трапляється кераміка з відбитками простого двозубого штампа. А, описуючи савранський посуд, він наголошував на його значній подібності до печерського, щоправда, пояснюючи це «своєрідним відновленням тих традиційних рис культури, які зародилися ще в місцевому ранньому неоліті» (Даниленко 1969, с. 154, 155). Свідченням співіснування печерських і самчинських традицій може бути кераміка, прикрашена типовим самчинським орнаментом, але виготовлена з маси із домішкою грубо подрібненої мушлі, виявлена в колекціях Печери I і Щурівців-Порога (Гаскевич 2008, с. 170).

Таким чином, характер окремих посудин і абсолютні дати зразків неолітичного посуду Гарду і Добрянки 1 свідчать, що кераміка печерського, самчинського та савранського типів упродовж тривалого часу могла побутувати синхронно. Оскільки ці типи пов'язують з різними періодами БДК, сумніву може бути піддана що періодизація В.М. Даниленка, що її модернізовані версії, на які автор цієї статті орієнтувався до 2008 р., а решта дослідників — і донині. Крім того, істотно змінюється традиційна археологічна синхронізація самчинського та савранського посуду з неолітом Балкано-Карпатського регіону. Оскільки саме відносна хронологія є свого роду мірилом достовірності різних груп радіовуглецевих дат, зміни в ній почасті усуюють суперечливість «нових» визначень Київської лабораторії.

Отже, коректна археологічна інтерпретація згладжує розбіжності між «старими» та «нови-

Таблиця 2. Дати за керамікою поселення Гард (Товкайло 2010, с. 214, табл. 2)

Контекст	Матеріал	Лаб. №	BP	Cal BC (1σ)	Cal BC (2σ)
Кв. IX-39, гл. 1,1—1,2 м	«Рання» кераміка БДК	Ки-14789	6480 ± 80	5512—5366	5612—5310
Кв. IX-16, гл. 1,3—1,4 м	«Рання» кераміка БДК	Ки-14790	6630 ± 90	5626—5492	5721—5385
Кв. IX-16, гл. 1,3—1,4 м	«Пізня» кераміка БДК	Ки-14791	6710 ± 80	5706—5560	5734—5489
Кв. IX-29, гл. 1,2—1,3 м	«Пізня» кераміка БДК	Ки-14792	6520 ± 80	5557—5380	5619—5338
Кв. IV-70, гл. 1,2—1,3 м	«Пізня» кераміка БДК	Ки-14793	6400 ± 90	5471—5316	5546—5210
Кв. IV-97, гл. 1,2—1,3 м	Кераміка Трипілья А	Ки-14794	6360 ± 80	5468—5234	5486—5080
Кв. IV-87, гл. 1,2—1,3 м	Кераміка Трипілья А	Ки-14795	6170 ± 80	5218—5011	5313—4911

ми» абсолютними датами БДК. Але аналогічну проблему двох паралельних хронологій трипільської культури вона не розв'язує. Нагадаємо, радіовуглецеві дати, отримані в Київській лабораторії, починаючи з 1998 р., змусили археологів заговорити про «стару» та «нову» хронологію не тільки БДК, а й Трипілля (Бурдо 2001/2002, с. 445—446; Відейко 2003). Спостережені розбіжності між «старими» й «новими» датами початку раннього періоду культури сягають 500 років. Для кожної наступної фази вони дещо зменшуються та для пізнього Трипілля нівельюються зовсім (Бурдо, Ковалюх 1998, с. 61; Бурдо 2001/2002, с. 445; Rassamakin 2012).

Як і в разі з БДК, дослідники неодноразово наголошували, що «нові» дати Трипілля перечать даним археологічної синхронізації. Але, на відміну від дат БДК, більшість визначень для Трипілля зроблені за зразками із надійних археологічних контекстів, зокрема «закритих» комплексів жител і площадок. Ці протиріччя не усуваються і прямим датуванням трипільської кераміки. Приміром, у наведеній серії дат кераміки з Гарду два визначення за фрагментами трипільського посуду типу Сабатинівка II ідеально відповідають двом «новим» київським датам, отриманим за кістками тварин з об'єктів самого епонімного поселення Сабатинівка II (Бурдо 2001/2002, с. 438; Rassamakin 2012, р. 39). Їх можливий календарний вік — середина VI—самий початок V тис. до н. е. — накладається на час існування найближчих датованих пам'яток КЛСК Тирпешть I (Marinescu-Bîlcu 1974, р. 140), Майнова Балка (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 91) і Більшівці I (Котова 2002, с. 105). Важливо, що частина дат останніх також була визначена в Київській лабораторії між 1998 і 2008 рр. Але археологічні свідчення синхронності КЛСК та раннього Трипілля нині відсутні. Тож далі варто проаналізувати погляди дослідників, які вважають, що розбіжності між різними групами визначень абсолютного віку виникають на незалежному від археологів лабораторному етапі їх отримання.

IV.2. Проблеми достовірності лабораторних визначень

У низці публікацій розбіжності між «старими» та «новими» датами БДК та й інших неонеолітичних культур України пояснюють: а) удосконаленням методу радіовуглецевого датування; б) матеріалом датованих зразків, яким у першому разі було вугілля, а в другому — кістки. В цьому разі визнається, що достовірні-

шими є «нові» дати, визначені за кісткою. Тож частина дослідників відмовилася від використання дат, отриманих «за старою методикою» (Котова 2002, с. 85; Відейко 2003, с. 109—110).

Дійсно, багато датувань кілька десятиліть тому були виконані на недосконалому обладнанні та без урахування поправки на ізотопне фракціонування вуглецю та резервуарний ефект. Та попри це, більшість з них збігається із нинішніми датами тих само пам'яток або пам'яток з археологічно синхронними матеріалами. Це добре ілюструє здійснене автором порівняння численних дат керешської культури Угорщини, отриманих у кількох західноєвропейських лабораторіях понад 30 років тому за зразками деревного вугілля та в 1990-і рр. за кістками тварин і людей. З'ясувалося, що більшість старих дат повністю, а решта — частково синхронні послідовності, утворені повними інтервалами для 2σ нових дат (Гаскевич 2007, с. 138—140).

Є й інша думка щодо причин розбіжності між різними серіями дат. Так, автор цієї статті та інші дослідники звернули увагу, що археологічній синхронізації БДК і Трипілля перечать нові, а не старі дати. Такі суперечливі визначення були отримані, починаючи з 1998 р., лише в Київській лабораторії та характеризуються однаковою тенденцією до подавлення віку зразків. Відтак, поставало питання про ймовірний зв'язок похибки не з матеріалом проб, а самим процесом датування. Але в такому разі похибка мала проявлятися аналогічно і в київських датах решти неолітичних пам'яток України, що має відбиватися в їх невідповідності археологічній синхронізації.

Крім БДК, «нові» київські дати отримано для пам'яток КЛСК, що не просто пов'язані з добре датованим неолітом Центральної Європи, а є його частиною. Зроблені в Києві визначення віку поселень КЛСК Подністер'я (Котова 2002, с. 105; Сапожников, Сапожникова 2005, с. 91) і Волині (Ковалюх, Котова, Охрименко 2007, с. 16) загалом відповідають відносній хронології культури та її датам, отриманим в інших лабораторіях.

Археологічна синхронізація решти датованих у Києві неолітичних культур України з періодизацією європейського неоліту не розроблена. Тож залучення їхніх пам'яток для перевірки достовірності визначень Київської лабораторії можливе лише за дотримання двох умов: а) наявності хоча б однієї « нової » київської та будь-якої іншої дати; б) їх зв'язку із достовірно сучасним контекстом, в ідеалі — «закритим» комплексом житла або поховання.

Переліченим критеріям відповідають тільки два наддніпрянські могильники маріупольського типу — Ясинуватка 1 і Василівка 5. Наприкінці 1990-х рр. у Києві та Оксфорді датовано кістки людей з тих само поховань цих некрополів. Порівняння результатів демонструє точний збіг віку, встановленого в обох лабораторіях (Telegin et al. 2000, р. 62—63).

Щоб підвищити достовірність перевірки, варто залучити до аналізу «закриті» комплекси із пам'яток інших періодів. Порівняння дат жител з мезолітичних поселень В'язівки 4а та Ігрень VIII свідчить, що визначення Гронінгенської (Biagi, Zaliznyak, Kozłowski 2007, р. 27) і Оксфордської (Lillie et al. 2009, р. 260) лабораторій виявилися давнішими за «нові», зроблені в Києві (Гавриленко 2000, с. 82; Манько 2005). Протилежну тенденцію маємо для трипільських пам'яток доби енеоліту.

Найдавнішою трипільською пам'яткою України вважається поселення Бернашівка I на Дністрі, досліджене В.Г. Збеновичем у 1972—1975 рр. Типологічно його матеріали зіставляються із знахідками прекукутенського поселення Подурі-Дялул Гіндару в Румунії, датованого за вугіллям Bln-2804 5880 ± 50 BP (4896—4610 cal BC) (Monah 1987, р. 78). Однак у 1998 р. за кістками тварин з жител Бернашівки I отримано дві «нові» київські дати третьої чверті VI тис. до н. е. (Бурдо, Ковалюх 1998, с. 61). У 2010 р. розкопки поселення відновив Д.К. Черновол (Черновол та ін. 2010). Зразок вугілля із заглибленого ранньотрипільського об'єкта, знахідки якого не відрізняються від виявлених у 1970-і рр., датовано в Оксфордській лабораторії. Дата OxA-22516 5772 ± 30 (4704—4546 cal BC) виявилася щонайменше на 605 років молодша за «нові» київські дати, що підтверджує археологічну синхронізацію з Подурі-Дялул Гіндару. Ще два зразки кісток тварин із цього ж об'єкта в 2010 р. були датовані в Київській лабораторії (Rassamakin 2012, р. 37). Отримані результати їх цілком зіставні з оксфордською, а не «новими» київськими (табл. 3).

Недолік наведеного прикладу полягає в тому, що «нові» та, умовно, «новітні» київські дати Бернашівки I походять зі схожих, та все ж різних «закритих» комплексів. Тож наведемо ще один приклад, пов'язаний з одним достовірним археологічним контекстом. Так, за кістками людини із поховання 3 ранньоенеолітичного могильника Кривий Ріг, дослідженого в 1992 р. Ю.Я. Рассамакіним, на початку 2000-х рр. зроблено в Києві дві «нові» дати: Ki-8175 6190 ± 70 BP (5311—4963 cal BC) і Ki-8176 6020 ± 70 BP (5205—4724 cal BC) (Котова 2005, с. 93, табл. 1). Це ж поховання вдруге було датоване у Києві в 2009 р. Його «новітня» дата — Ki-14664 5430 ± 80 BP (4446—4051 cal BC) щонайменше на 280 років молодша за «нову», що краще узгоджується з археологічною синхронізацією поховання (Рассамакін 2009, с. 289—293).

Таким чином, нині зафіксовано факти і збігу дат «закритих» археологічних комплексів, отриманих у Київській та інших лабораторіях, і розбіжностей між ними в кілька сотень років. Це, а також несуперечливий характер «нових» київських дат КЛСК унеможливорює стверджувати погрішність усіх «нових» дат Київської лабораторії. Однак для дат трипільської культури та деяких синхронних їй пам'яток сусідніх територій вона підтвердилася. Серійність, несуперечливість між собою, відсутність залежності від матеріалу зразків «нових» дат Трипільля свідчать, що причина виникнення цієї погрішності не пов'язана з археологічною інтерпретацією відповідних матеріалів. Вірогідніше, вона лежить у сфері компетенції природничих і точних наук або є наслідком систематичного втручання суб'єктивного (особистісного) чинника.

Отже, припущення про подавлення абсолютного віку пам'яток БДК на етапі отримання лабораторних показників нині не доведене. Але цілком виключати таку можливість не варто з огляду на підтверджене подавлення «нових» дат трипільської культури. На щастя, несуперечливі «новітні» київські дати Бер-

Таблиця 3. Дати поселення Бернашівка I (Бурдо, Ковалюх 1998, с. 61; Rassamakin 2012, р. 37)

Рік	Контекст	Матеріал	Лаб. №	BP	Cal BC (1σ)	Cal BC (2σ)
1998	Житло 5, гл. 0,4—0,5 м	Фрагмент кістяного знаряддя	Ki-6681	6510 ± 55	5531—5382	5611—5361
1998	Житло 6, гл. 0,3—0,6 м	Кістка тварини	Ki-6670	6440 ± 60	5474—5368	5509—5309
2010	Яма, кв. 3-1/3, гл. 0,7—0,9 м	Зуб свині	Ki-16545	5610 ± 90	4525—4355	4686—4272
2010	Яма, кв. 3-1/3, гл. 0,7—0,9 м	Кістка тварини	Ki-16544	5450 ± 70	4366—4182	4451—4066
2010	Яма, кв. 3-1/3, гл. 0,7—0,9 м	Вугілля	OxA-22516	5772 ± 30	4686—4586	4704—4546

нашівки і свідчать, що в 2009—2010 рр. причини появи згаданої похибки були усунуті. Проте нез'ясованість їхньої природи викликає недовіру до дат конкретної лабораторії та враження недостовірності та нестабільності результатів радіовуглецевого аналізу загалом. У дослідників з'являється підстава будь-яку невідповідність певних абсолютних дат своїм концепціям пояснювати не вадами останніх, а помилковістю датування. Трапляються випадки відмови від публікації таких «незручних» дат. Це негативно впливає на роботу частини археологів, позбавляючи їх стимулу до критичного аналізу наявних джерел і застосування суто археологічних методів їх дослідження. З огляду на сказане пояснення хибності «нових» київських дат Трипілля залишається важливою проблемою, у розв'язанні якої зацікавлені як археологи, так і фахівці з радіовуглецевого аналізу.

Висновки

До нині опубліковано 68 дат за зразками із пам'яток БДК. З них до неоліту різні дослідники впевнено відносять 51. Отримані закордоном дати відповідають 60—47 ст. до н. е. та узгоджуються з усталеною синхронізацією буго-дністровських пам'яток з добре датованим балкано-карпатським неолітом. А 44 дати Київської радіовуглецевої лабораторії, одержані починаючи з 1998 р., визначають час культури 65—50 ст. до н. е. Значне подавлення за ними початку БДК, а також їх протиріччя з даними синхронізації викликало дискусію. Причини розбіжностей між серіями дат дослідники пояснювали помилками їх археологічної інтерпретації та похибками лабораторного аналізу.

Вивчення археологічних контекстів, з яких походять проби «нових» київських дат БДК, засвідчило, що жодна із них не пов'язана із «закритим» комплексом. Більшість датованих пам'яток характеризується відсутністю чіткої

стратиграфічної позиції неолітичних матеріалів, а також імовірною негомогенністю культурних шарів. Це уможливило пропозицію щодо альтернативних варіантів взаємозв'язку виявлених у них груп знахідок між собою та з датованими зразками кісток. Йдеться про співвіднесення найбільш дискусійних «нових» визначень третьої чверті VII тис. до н. е. з крем'яним інвентарем мезолітичної кукрекської культури, а останньої чверті VII тис. до н. е. — з керамікою з гребінцевим орнаментом. Усуваючи суперечливість відповідних дат, така інтерпретація дисонує з усталеними поглядами на послідовність побутування різних типів посуду.

Результати безпосереднього датування неолітичної кераміки із Гарду та Добрянки 1, а також типологічні спостереження підтверджують, принаймні, часткову синхронність посуду всіх відомих для БДК типів. Це змінює традиційні уявлення про періодизацію та синхронізацію культури, неузгодженість з якими була одною з підстав недовіри до «нових» визначень Київської лабораторії.

Відтак, нові підходи до археологічної інтерпретації дат значною мірою згладжують протиріччя між «старою» та «новою» абсолютною хронологією БДК. Але й дослідники, які пов'язували його з хибними лабораторного аналізу, мали певну рацію. Штучність подавлення за «новими» київськими датами низки енеолітичних пам'яток, зокрема трипільської культури, останніми роками підтвердилося через отримання несуперечливих дат в Оксфордській та Київській лабораторіях. Однак зафіксована погрішність має спорадичний, несистемний характер. Про це свідчить збіг дат поховань з неолітичних могильників Надпоріжжя, отриманих у вказаних лабораторіях, а також несуперечливий характер «нових» київських дат КЛСК. Отже, автоматично поширювати її на всі результати датування БДК, визначені у Києві, починаючи з 1998 р., буде неправильно.

Бурдо Н.Б. Новые данные для абсолютной датировки неолита и раннего энеолита на территории Украины // *Stratum plus*. — 2001/2002. — № 2. — С. 431—446.

Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Основи хронології Трипілля—Кукутень // *Археологія*. — 1998. — № 2. — С. 17—29.

Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // *АВУ* 1997—1998. — К., 1998. — С. 60—61.

Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутень—Трипілля // *Трипільська цивілізація у спадщині України*. — К., 2003. — С. 106—117.

Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // *АВУ* 1997—1998. — К., 1998. — С. 65—66.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура. — Полтава, 2000.

Гаскевич Д.Л. Крем'яні вироби кукрекської культурної традиції в інвентарі буго-дністровських пам'яток Побужжя // *Археологія*. — 2005. — № 3. — С. 24—37.

- Гаскевич Д. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: проблема радіовуглецевих дат // Gierlach M., Bakalarska L. (red.). Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Łańcut, 26–28. X. 2005 r.). — Warszawa, 2007. — S. 115–147.
- Гаскевич Д.Л. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури // КДУ. — 2008. — 11. — С. 157–187.
- Гаскевич Д.Л. Северо-понтійське імпресо: походження неолітичної кераміки з гребенчастим орнаментом на юге Восточної Європи // Stratum plus. — 2010. — № 2. — С. 213–251.
- Гаскевич Д.Л. В.М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 3–17.
- Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969.
- Залізняк Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. — К., 2005 (КДУ. — 8).
- Залізняк Л. Мезоліт заходу Східної Європи (Культурний поділ і періодизація). — К., 2009 (КДУ. — 12).
- Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с. Добрянк на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // КДУ. — 2004. — 5. — С. 137–168.
- Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В., Товкайло М.Т., Матвіїшина Ж.М., Манько В.О., Встров Д.О., Беленко М.М., Озеров П.І., Хоптинiecь І.М., Нездолій О.І., Дорошкевич С.П., Сорокун А.А., Шевченко Т.О. Найдавніше минуле Новомірогородщини. — К., 2013 (КДУ. — 15).
- Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянк 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // КДУ. — 2005. — 7. — С. 96–116.
- Ковалюх Н.Н., Котова Н.С., Охрименко Г.В. Новые данные о хронологии неолитических памятников Волини // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 15–17.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
- Котова Н.С. Игреньский энеолитический могильник // На пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 88–103.
- Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. — 1999. — № 2. — С. 10–140.
- Ларина О.В. Буго-днестровский компонент в культуре Криш Пруто-Днестровского междуречья // Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези. Тези доп. Міжнар. науково-практ. конф., присв. ювілею К.К. Черниш. — Збараж, 2004. — С. 47–49.
- Ларина О.В. Неолитическая керамика поселения Тэтэрэука Ноуэ XV (к проблеме исчезновения культуры линейно-ленточной керамики) // Revista Arheologică. Serie nouă. — 2006. — Vol. II. — Nr. 1/2. — P. 35–55.
- Ларина О.В., Вехлер К.-П., Дергачев В.А., Коваленко С.И., Бикбаев В.М. Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдовы // Vestigii arheologice din Moldova. — Chişinău, 1997. — P. 62–110.
- Ларина О.В., Петренко В.Г., Сапожников И.В. Культура линейно-ленточной керамики в Днестровско-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка) // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — 1999. — 7. — С. 10–21.
- Манько В.О. До питання про хронологію кукрекського комплексу поселення Ігрінь 8 // КДУ. — 2005. — 7. — С. 117–122.
- Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. — К., 2006 (КДУ. — 9).
- Манько В.О. Проблеми вивчення неоліту України // КДУ. — 2010. — 13. — С. 229–253.
- Манько В.О. Фінальний палеоліт—неоліт Криму: культурно-історичний процес. — К., 2013.
- Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- Петренко В.Г. Стоянка Гиржево: некоторые новые и малоизвестные данные // Человек в истории и культуре. — Одесса, 2012. — 2. — С. 228–239.
- Рассамакин Ю.Я. Новые даты к абсолютной хронологии эпохи энеолита степного Причерноморья (предварительная информация) // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. — Донецк, 2009. — с. 289–296 (Археологический альманах. — 20).
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту й неоліту Північно-Західного Причорномор'я // КДУ. — 2005. — 7. — С. 87–95.
- Сорокин А.Н. Мезолит Жиздринского полесья. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы. — М., 2002.
- Станко В.Н. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам раскопок стоянки Гиржево) // ЗОАО. — 1967. — 2 (35). — С. 155–168.
- Станко В.Н., Свеженцев Ю.С. Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. — 1988. — 57. — С. 116–119.

- Телегін Д.Я. Рец. на: В.И. Маркевич. Буго-днестровская культура на территории Молдавии // Археология. — 1977. — 23. — С. 88—91.
- Товкайло М.Т. Неоліт Степового Побужжя. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1998.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // КДУ. — 2004. — 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя // КДУ. — 2010. — 13. — С. 208—228.
- Товкайло Н.Т. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард // Stratum plus. — 2014. — № 2. — С. 183—245.
- Черновол Д.К., Пічкур Є.В., Дяченко О.В., Корвін-Піотровський А.О., Кириленко О.С. Рятівні роботи поблизу с. Бернашівка // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 463—465.
- Bánffy E., Oross K. Entwicklung und Dynamik der Linearbandkeramik in Transdanubien // Krisen — Kulturwandel — Kontinuitäten. Zum Ende der Bandkeramik in Mitteleuropa. Beiträge der Internationalen Tagung in Herxheim bei Landau (Pfalz) vom 14—17.06.2007. — Leidorf, 2009. — S. 219—240.
- Biagi P., Shennan S., Spataro M. Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula // Nikolova L., Higgins J. (Eds.). Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education (Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia. Quaderno 6—7). — Trieste, 2005. — P. 41—52.
- Biagi P., Zaliznyak L., Kozłowski S.K. Old problems and new perspectives for the radiocarbon chronology of the Ukrainian Mesolithic? // Extended Abstracts of the IGCP 521 and IGCP 481 Joint Meeting and Field Trip, Gelendzhik (Russia) — Kerch (Ukraine), September 8—17, 2007. — 2007. — P. 27—30.
- Bronk Ramsey C. Bayesian Analysis of ¹⁴C Dates // Radiocarbon. — 2009. — Vol. 51. — № 1. — P. 337—360.
- Comşa E. Unele date privind raporturile dintre culturile neolitice timpurii din estul României cu cele din sud-vestul U.R.S.S. // Studii şi cercetări de istorie veche. — 1971. — T. 22. — № 3. — P. 377—386.
- Gaskevych D. A new approach to the problem of the Neolithisation of the North-Pontic area: is there a north-eastern kind of Mediterranean Impresso pottery? // Documenta Praehistorica. — 2011. — XXXVIII. — P. 275—290.
- Larina O. Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova // Thraco-Dacica. — 1994. — T. XV. — № 1/2. — P. 41—66.
- Lazarovici Gh. Neoliticul Banatului. — Cluj-Napoca, 1979 (Bibliotheca Musei Napocensis. — 4).
- Lillie M., Budd C., Potekhina I., Hedges R. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // Journal of Archaeological Science. — Vol. 36, Issue 2. — 2009. — P. 256—264.
- Mantu C.-M. Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături. — Piatra Neamț, 1998.
- Marinescu-Bîlcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României. — București, 1974.
- Monah D. La datation par C14 du complexe culturel de Cucuteni-Tripolie // Petrescu-Dîmbovița M. et al. (Eds.). La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iași — Piatra Neamț, 24—28 septembre 1984). — Iași, 1987. — P. 67—79 (Bibliotheca Archaeologica Iassensis. — I).
- Quitta H., Kohl G. Neue Radiocarbonaten zum Neolithicum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion // Zeitschrift für Archäologie. — 1969. — 3. — S. 223—255.
- Rassamakin Y. Absolute Chronology of Ukrainian Tripolian Settlements // Menotti F., Korvin-Piotrovskiy A.G. (Ed.). The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline. — Oxford, 2012. — P. 19—69.
- Reimer P.J., Bard E., Bayliss A., Beck J.W., Blackwell P.G., Bronk Ramsey C., Grootes P.M., Guilderson T.P., Hafliðason H., Hajdas I., Hatté C., Heaton T.J., Hoffmann D.L., Hogg A.G., Hughen K.A., Kaiser K.F., Kromer B., Manning S.W., Niu M., Reimer R.W., Richards D.A., Scott E.M., Southon J.R., Staff R.A., Turney C.S.M., van der Plicht J. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP // Radiocarbon. — 2013. — Vol. 55. — № 4. — P. 1869—1887.
- Telegin D.Ya., Kovalyukh N.N., Potekhina I.D., Lillie M. Chronology of the Mariupol-type cemeteries and the problem of the periodisation of the Neolithic to Copper Age cultures of Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. — 2000. — Vol. 1. — № 1. — P. 59—74.
- Tringham R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe (6000—3000 B. C.). — London, 1971.
- Ursulescu N. Local variants of the Starčevo-Cris culture in the Carpato-Nistean area // Draşoveanu F. (Hrsg.). Festschrift für Gheorghe Lazarovici. — Timișoara, 2001. — P. 59—67.
- Wechler K.-P. Zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe und Waldsteppe (Dnestr-Donetz-Gebiet) // Hänsel B., Machnik J. (Hrsg.). Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. — Rahden/Westf., 1998. — S. 71—89.
- Wechler K.-P. Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. — Mainz, 2001 (Archäologie in Eurasien. — 12).
- Yanushevich Z.V. Agricultural evolution north of the Black Sea from the Neolithic to the Iron Age // Harris D.R., Hillman G.C. (Eds.). Foraging and farming — The evolution of plant exploitation. — London; Boston, 1989. — P. 607—619.

Надійшла 15.04.2014

ПРОБЛЕМЫ РАДИОУГЛЕРОДНОГО ДАТИРОВАНИЯ БУГО-ДНЕСТРОВСКОЙ НЕОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ныне опубликовано 68 дат по образцам с памятников буго-днестровской культуры (БДК). Из них с неолитом уверенно связывается 51. При этом шесть дат, полученных за границей, соответствуют времени 60—47 вв. до н. э., что совпадает с устоявшейся синхронизацией буго-днестровских памятников с хорошо датированным балкано-карпатским неолитом. А 44 даты, полученные в Киевской радиоуглеродной лаборатории, начиная с 1998 г., указывают на время БДК 65—50 вв. до н. э. Значительное удревнение ими начала БДК и противоречие данным ее синхронизации вызвало дискуссию. Различие между сериями определений объясняли как ошибками их археологической интерпретации, так и погрешностями лабораторного анализа.

Изучение археологических контекстов, из которых происходят пробы «новых» киевских дат БДК, показало, что ни одна из них не связана с «закрытым» комплексом. Большинство датированных памятников характеризуется отсутствием четкой стратиграфической позиции неолитических материалов, а также возможной неомогенностью культурных слоев. Это позволяет предложить новые альтернативные варианты взаимосвязи выявленных в них групп находок между собой и с датированными образцами кости. Устраняя противоречивость соответствующих «новых» дат, они противоречат традиционным взглядам на последовательность бытования разных типов керамической посуды.

Результаты прямого датирования керамики из памятников Гард и Добрянка 1, а также типологические наблюдения подтверждают, по крайней мере, частичную синхронность всех известных типов посуды БДК. Это изменяет традиционные представления о периодизации и синхронизации культуры, несогласованность с которыми была одной из причин недоверия к «новым» определениям Киевской лаборатории.

Исследователи, связывавшие противоречия между «старой» и «новой» абсолютной хронологией БДК с погрешностями лабораторного анализа, оказались правы лишь отчасти. В последние годы подтвердилось искусственное удревнение «новых» киевских дат ряда энеолитических памятников. Однако эта погрешность имеет спорадический, несистемный характер. Об этом свидетельствуют непротиворечивые результаты датирования неолитических могильников Надпорожья и поселений культуры линейно-ленточной керамики. Поэтому автоматически распространять ее на все результаты датирования БДК, полученные, начиная с 1998 г., не следует.

D.L. Haskevych

PROBLEMS IN RADIOCARBON DATING OF BUH-DNISTER NEOLITHIC CULTURE

Nowadays, there are published 68 dates obtained by samples from the Buh-Dnister culture (BDC) sites. 51 of them are certainly related with the Neolithic. At the same time, six dates obtained abroad correspond to the period from the 60th to the 47th c. BC corresponding to the regular synchronization of Buh-Dnister sites with the well-dated Balkan-Carpathian Neolithic. 44 dates obtained in Kyiv Radiocarbon Laboratory since 1998 indicate the period of BDC from the 65th to the 50th c. BC. Their significant making older the BDC's beginning and contradiction with the data of its synchronization led to the discussion. A discrepancy between the series of determinations was explained as mistakes in their archaeological interpretation and as the errors in laboratory analysis.

Study of archaeological contexts from which the samples of «new» Kyiv dates of BDC come showed that none of them is related to the «closed» complex. Most of dated sites are characterized by the absence of clear stratigraphic position of the Neolithic materials, as well as by possible non-homogeneity of cultural layers. This fact allows the author to presume the new alternative versions of interrelation between groups of finds discovered in the layers and between groups of finds and dated bone samples. Eliminating the contradiction of corresponding «new» dates these versions contradict to the traditional views on chain of various types of ceramic vessels usage.

The results of the direct dating of ceramics from Hard and Dobrianka 1 sites, as well as typological observations, confirm at least partial synchronism of all known types of BDC pottery. This fact changes the traditional notions on division into periods of the culture and its synchronization, and discordance with them was one of the reasons for mistrust of the «new» determinations by Kyiv laboratory.

The scholars who related the contradictions between the «old» and «new» absolute chronology of BDC with the errors in laboratory analysis were only partly right. Artificial making older of the «new» Kyiv dates of a series of the Copper Age sites was confirmed in recent years. However, this fault is sporadic and non-systematic. This is evidenced by consistent results of dating the Neolithic burial grounds in Nadporozhzhia and the Linear Pottery culture settlements. Consequently, it should not be mechanically referred to all results of BDC dating starting from 1998.

ЧАС ФОРМУВАННЯ ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Формальні та стилістичні особливості кераміки городоцько-здовбицької культури уможливають уточнення часу її формування та вказують на загалом довший вік ніж то відводиться їй нині. Наголошується на розбіжностях між керамікою городоцько-здовбицької та межановицької культур, закладених в час їх становлення та помітних і в подальшому.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, доба бронзи, городоцько-здовбицька культура, межановицька культура, хронологія.

Городоцько-здовбицька культура (ГЗК), що посіла чільне місце в систематиці пам'яток доби бронзи Західної Волині, чи не від самого початку її виділення піддається сумніву що з боку її статусу (культура чи локальний варіант?), що хронологічної позиції. Принципове значення для оцінки статусу ГЗК має визначення часу її формування та з'ясування прикметних їй рис. Але спочатку тезово нагадаємо передісторію, в якій криються витоки нинішньої оцінки цієї культури.

Концептуальне осмислення старожитностей Західної Волині доби ранньої бронзи. У впорядкуванні матеріалів доби ранньої бронзи¹ Західної Волині важливу роль відіграли три події: 1) окреслення 1959 р. О. Гардавським ідеї стжижовської культури, монографічно втіленої його учнем Є. Глосіком (Głosik 1968); 2) виокремлення на початку 60-х рр. Я. Махніком і А. Точиком старожитностей, що отримали назву група Хлопце-Веселе, яка стараннями Я. Махніка в 70-і рр. набула статусу культури (Machnik 1977, S. 29—49); 3) 1966 р., коли І. Свешніков короткими тезами заявив про виділення ГЗК, найповніше висвітленої в книжці 1974 р. (Свешніков 1974). Якщо стжижовська культура в цій систематиці зайняла осібне місце, то міркування щодо двох інших культур, Хлопце-Веселе та ГЗК, тісно переплелися — так тісно, що, зрештою, обидві зникли або майже зникли з нинішнього археологічного лексикону. Першопричиною того стала наявність на Західній Волині черпаків з шнуровою орнаментациєю — визначальної риси культури Хлопце-Веселе.

Нагадаю, що І. Свешніков розглядав ГЗК як окремішне й тривале в часі явище, яке охоплю-

вало, головню, територію Західної Волині, заходячи в західному напрямку трохи й за Західний Буг. Прояви ж культури Хлопце-Веселе на території України дослідник пов'язував з пам'ятками так зв. почапського типу, поширеними в межиріччі Західного Бугу та Дністра, та синхронізував їх із здовбицьким етапом ГЗК і стжижовською культурою (Свешніков 1974, с. 71—80, 167).

Зовсім інакше оцінював ГЗК Я. Махнік. Наголошуючи на спорідненості ГЗК з культурою Хлопце-Веселе, наприкінці 1970-х рр. дослідник включив волинські пам'ятки до зони впливу останньої, себто до її східного варіанта (Machnik 1978, s. 32 і п., 79). Цей момент — наголошення на спорідненості ГЗК й культури Хлопце-Веселе — відбився не тільки на оцінці таксономічної позиції ГЗК (локальний варіант, а не культура), а й мав інший важливий наслідок. Не акцентуючи увагу на датуванні, яке тоді було недосконалим, наголошу, що визначення тривалості цих культур істотно різнилося: І. Свешніков вважав, що ГЗК розвивалася приблизно 500 років (Свешніков 1974, с. 167), натомість Я. Махнік розглядав культуру Хлопце-Веселе як короткий епізод на переході від доби енеоліту до бронзи та відводив їй, а разом і ГЗК, дець приблизно 100 років (Machnik 1977, S. 47; 1978, s. 48). Це, своєю чергою, позначувалося й на відносній позиції стжижовської культури. Якщо І. Свешніков наголошував не тільки на довгому віці ГЗК, а й на частковій синхронності пізнього (здовбицького) етапу ГЗК та стжижовської культури (Свешніков 1974, с. 164—165, рис. 51), то Я. Махнік вважав стжижовську культуру наступницею культури Хлопце-Веселе (Machnik 1978, s. 79—81), а, відтак, — суттєво старшою ніж то припускав І. Свешніков.

Кінцевий варіант розвитку саме такого погляду на ГЗК відомий. З вибудовою нової кон-

¹ За центральноевропейською схемою періодизації; за східноевропейською — це доба середньої бронзи.

цепції межановицької культури, старшою складовою якої стала колишня культура Хлопце-Веселе, ГЗК визначена як її східний локальний варіант. Що більше, через хронологічну диференціацію пам'яток колишньої культури Хлопце-Веселе, старші з яких віднесено до протомежановицької фази, а молодші — до ранньомежановицької, відносний (не абсолютний) вік ГЗК ще скоротився. В концепції межановицької культури вона постала як зів'язана, головна, з ранньою її фазою, датованою 2200—2050 cal BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 29, 139—143).

Наголосимо, що верхня межа такої хронологічної позиції ГЗК визначена через відсутність буцім-то на Західній Волині найраніших знахідок, тобто протомежановицької фази, нижня — схоже, на ґрунті суто логічних міркувань: через формування тут стжижовської культури. Відтак, верхня дата ранньої фази, а заодно й ГЗК, визначала водночас і час формування/появи стжижовської культури — приблизно від 2000/1950 cal BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 73), хоча прямих підстав для абсолютного датування що початку, що загалом стжижовської культури немає. У підсумку, що на тлі 500 років, які І. Свешніков відводив ГЗК, що на тлі приблизно 800 років розвитку межановицької культури, вік якої було розширено за рахунок колишньої культури Хлопце-Веселе та досконалішого датування пам'яток методом ^{14}C , ГЗК постала як короткий епізод у давній історії Західної Волині тривалістю приблизно в 150—200 років.

Також наголосимо, що визначення хронологічної позиції так зв. східного варіанта межановицької культури (тобто ГЗК) зроблено орієнтовно та із застереженнями щодо незадовільного вивчення старожитностей Західної Волині та загалом не зовсім зрозумілу ситуацію тут, тобто крапки над «і» остаточно начебто й не розставлені (Kadrow, Machnik 1997, s. 139—143). Але що автори концепції, що польські археологи, прямо чи побічно причетні до вивчення межановицької та стжижовської культур, цілком певно покладаються на кінцевий висновок. Іноді це призводить до певних непорозумінь.

Приміром, Є. Лібера, з посиланням на працю С. Кадрова і Я. Махніка 1997 р., наголошує, що Західна Волинь від кінця ранньої фази межановицької культури, тобто приблизно від 2000/1950 cal BC, була зайнята носіями стжижовської культури. Але водночас виділяє тут з-поміж великих біфасів (умовно кажучи, крем'яних серпуватих ножів, кинджалів, спи-

сів і стилетів) знаряддя, прикметні класичній і пізній фазам межановицької культури, тобто синхронні стжижовським старожитностям (див. схеми: Libera 2001, s. 125, рис. 37; s. 129, рис. 39). І йдеться не про поодинокі вироби, а масові та, ясна річ, з волинського кременю. Що більше, вчений вказує для Західної Волині два поховання пізньої фази межановицької культури — поховання 1 у Торчинському могильнику та «анонімне» біля Городка неподалік м. Рівне (Libera 2001, s. 79; s. 42, 81, tabl. XV, d).

До пізніх поховань нині можна додати й інші. Але справа не в цьому. Тут Є. Лібера якось забув, що, якщо час межановицької культури на Західній Волині обмежується другою (ранньою) фазою, то ні масових крем'яних виробів третьої (класичної) та четвертої (пізньої) її фаз, ні поховань тут не має бути. В підсумку ж виходить, що такі пам'ятки є, а культури немає, бо територія була зайнята носіями стжижовської культури. Насправді ж має фактично йтися і про довший вік ГЗК, і про тривале співіснування на Західній Волині двох культур — її та стжижовської. Інший вихід тільки один — визнати хибною культурно-хронологічну класифікацію великих біфасів Є. Лібери. Та навіть і в цьому разі є багато підстав, аби не обмежувати час ГЗК 150—200 роками.

Така ситуація з трактовкою матеріалів Західної Волині є наслідком відсутності реакції українських археологів і спроб хоч щось спростувати чи піддати сумніву або, навпаки, підтвердити. І. Свешніков, зазвичай, ігнорував критику у свій бік. Схоже, що після захисту докторської дисертації та видання книжки 1974 р. вчений втратив інтерес до цієї тематики, що демонструють пізніші роботи — розділи в узагальнювальних працях, в яких дослідник українського стисло переказав свою концепцію (приміром: Свешніков 1985). Щоправда, в праці 1990 р. дослідник відреагував на включення Я. Махніком ГЗК до східної периферійної групи культури Хлопце-Веселе та зауважив, що волинські пам'ятки різночасові, а з погляду на датування ГЗК та культури Хлопце-Веселе остання є молодшою, тож походження її слід пов'язувати із Західною Волинню, а не Верхнім Повісленням (Свешніков 1990, с. 64). Якщо перше зауваження стосовно різночасовості пам'яток ГЗК, які виходять за межі побутування культури Хлопце-Веселе, було цілком слушне, то друге, щодо старшої позиції ГЗК порівняно з культурою Хлопце-Веселе, — не є очевидним через приблизне її датування. Мабуть, на підтвердження своєї правоти І. Свешніков роз-

поділив пам'ятки ГЗК між двома епохами: характеристику городоцького етапу розмістив у розділі «Енеоліт», а здовбицького, а також почапської групи (Хлопце-Веселе) та стжижовської культури — серед культур раннього бронзового віку (Свешніков 1990), що не вписується ні в центральну, ні в східноєвропейську періодизаційні схеми.

З появою нової концепції межановицької культури одні українські археологи, зазвичай без жодних посилань і найтривіальніших пояснень, почали називати ГЗК межановицькою, інші користуються звичною назвою, що теж не полегшує ситуацію з її вивченням. Нині орієнтуватися на концепцію І. Свешнікова було б нонсенсом. Вона вибудована в 60-і рр., коли щойно розпочиналося вивчення пам'яток епішнурового горизонту прикарпатського кола² та лише робилися перші кроки в радіокарбонному їх датуванні. Фактично поділ І. Свешніковим ГЗК на два етапи був лише намічений, що відбилось в сумнівному розподілі пам'яток між ними, а також відвертих помилках у визначенні культурної належності деяких знахідок і пам'яток (див.: Бунятян 2008). Але окремі міркування вченого заслуговують на увагу й нині, зокрема, щодо певної синхронності ГЗК і стжижовської культури. Що більше, схоже, обидві культури розвивалися паралельно довше, ніж припускав І. Свешніков.

Новітня концепція межановицької культури — це результат тривалого осмислення й переосмислення джерел, що коригувався й уточнювався з дослідженням нових принципово важливих пам'яток і отриманням ¹⁴C дат, тобто вона вибудована в часи, коли вагомо зросли кількісно та якісно джерела, вдосконалилися методи дослідження їх та навколишніх культур.

Для Західної Волині ця концепція має непересічне пізнавальне значення. За відсутності тут стратифікованих пам'яток³ і обмаль ¹⁴C дат, а, з іншого боку, за певної подібності між

межановицькою культурою та ГЗК нині вона слугує єдиним орієнтиром для хронологічного впорядкування волинських матеріалів. Але тільки орієнтиром, оскільки цілком очевидно, що, за певної схожості між двома культурами, ГЗК розвивалася власним шляхом. А це означає, що, порівнюючи матеріали обох культур, у першу чергу кераміку, ми обов'язково спіткнемося об незіставні формально зразки посуду. Та попри сказане саме ця концепція дає підстави порушити питання про час формування ГЗК, а, відтак, і довший її вік на тлі відведеного їй польськими дослідниками.

Волинські матеріали, зіставні з протомежановицькою фазою. Перше, що насторожує в концепції межановицької культури стосовно Західної Волині. Якось не віриться, що ці просторидесь півтора/два століття були пустою, тобто в проміжок між завершенням тут культури кулястих амфор приблизно в 2400/2350 cal BC (Szmyt 1999, p. 68) і початком ранньої фази межановицької, датованої 2200 cal BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 29). По-друге, якщо носії межановицької культури чи впливи цієї культури за найранішої її фази (протомежановицької) сягли аж Середньої Наддністрянщини (див.: Kadrow, Machnik 1997, гус. 1), то чому лишилася осторонь Західна Волинь з її багатими покладами якісного кременю, поховання з яким становлять вагому частку за протомежановицької фази на основній території поширення таких пам'яток (Op. cit., s. 24—25). По-третє, головною підставою для пізнішого датування початків ГЗК стали особливості її кераміки. Тож одразу мається на увазі, що ГЗК тотожна межановицькій культурі, хоча сам Я. Махнік помітив і наголошував, що саме ГЗК від самого початку постала як локальне явище на тлі решти пам'яток межановицької культури, які демонструють одноманітність на всьому охопленому за її ранньої фази просторі — Горішня Силезія, Малопольща, Північно-Східні Морави та Південно-Західна Словаччина (Kadrow, Machnik 1992, s. 92). Постає запитання, чи не сформувалися ці локальні особливості раніше, тобто паралельно з протомежановицькою фазою межановицької культури?

Уже на час створення нової концепції межановицької культури на Західній Волині були відомі пам'ятки, які уможливлювали припущення про наявність тут матеріалів, зіставних з протомежановицькою фазою. Це кухоль з Гіркої Полонки, що фігурує в І. Свешнікова серед матеріалів здовбицького етапу ГЗК і стжижовської культури, мабуть, на підтвердження пев-

² Спершу ці пам'ятки розглядали в системі культур шнурової кераміки, і І. Свешніков до кінця життя дотримувався цієї традиції.

³ Наведені І. Свешніковим два випадки стратиграфії на поселенні Зозів II (ур. Кут), що начебто уможливили визначення відносної позиції городоцького та здовбицького етапів ГЗК, а також ГЗК і стжижовської культури, не викликають довіри, оскільки не доведені (Свешніков 1974, с. 86—87, рис. 25; с. 97, 121). Стосовно перетинання ямою 25 житла VIII зауважимо, що вцілілу кераміку з житла можна зіставити з ранньою фазою МК, але яка була кераміка «здовбицького типу» в ямі, як і в житлі I, яке частково буцімто перетнула землянка II стжижовської культури, не встановлено.

ної синхронності їх, а також поховання з Городка (ур. Кургани), віднесене І. Свешніковим до здовбицького етапу ГЗК, та поховання 6 на цвинтарі в Торчині, яке вчений чомусь визначив як належне до стжижовської культури (Свешніков 1974, рис. 38, 15; 39, 12; 48, 7). Вказані поховання супроводжувалися черпаками, які морфологічно, стилістично та за розмірами відповідають зразкам протомежановицької фази (див.: Kadrow, Machnik 1997, гус. 5). Якби такий посуд (рис. 1) був виявлений на території Малопольщі — основного осередку межановицької культури — чи навіть у Верхній Наддністрянщині або на Поділлі, він, без сумніву, був би зарахований до протомежановицької фази. Але того не сталося, та, схоже, через усталений погляд на Західну Волинь як зону впливу культури Хлопце-Веселе, її східну периферію, що власне перейшло і в нову концепцію межановицької культури. З іншого боку, на Західній Волині не було поховань з найголовнішим визначником протомежановицької фази — в супроводі черпака, оздобленого на шийці горизонтальними пасмами потрійних відбитків шнура.

Донині таких поховань теж не виявлено. Але черпаки, зіставні з протомежановицькою фазою, тобто оздоблені горизонтальними пасмами з потрійних відбитків шнура, тут відомі (рис. 2). Їх небагато, вони фрагментовані, але, головне, є та походять із різних пунктів: виразні фрагменти їх виявлено, приміром, у крем'яньських майстернях біля с. Хрінники Рівненської обл. (Пелешин 1998, рис. 9, 2, 4), чимало таких зібрано довкола Дубни (зокрема Буша) та в ін. пунктах розкопками та розвідками. Великий фрагмент черпака виявлено біля с. Полонка Луцького р-ну (Златогорський, Баяк 2010), що, дуже вірогідно, походить зі зруйнованого поховання. Що важливо, він, як і черпак із згаданого поховання 6 у Торчині, а також з поховання в Ріпневі, віднесеного І. Свешніковим до почапського типу (Свешніков 1974, рис. 22, 1), а польськими дослідниками — до ранньої фази межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, s. 33, 37, гус. 12, *В6с*), демонструє не тільки спорідненість з керамікою останньої, а й риси, прикметні власне ГЗК. Маю на увазі вертикальні ритмічні лінії на черевці — скісні або вертикальні (рис. 1, 1; 2, 3). Цей мотив — облямівка знизу шнурової орнаментатії рядочком вертикальних або скісних ліній, коротких чи довгих, або ямок — становить прикметну рису ГЗК, на що давно вказував Я. Махнік (рис. 1, 1; 4, 1, 2, 6, 7; 5, 1, 4; 6, 9).

Рис. 1. Зразки кераміки ГЗК, зіставні з протомежановицькою фазою: 1 — Торчин, поховання 6; 2 — Городок, поховання дитини (обидва за: Свешніков 1974); 3 — Гірка Полонка (випадкова знахідка)

Невеличкі фрагменти черпаків, зіставних за орнаментатією з протомежановицькою фазою, зафіксовано на поселенні Розваж-Кошара неподалік Острога. Загалом це поселення дало чимало фрагментів кераміки, оздобленої в такому стилі, з-поміж яких розпізнаються три провідні форми посуду ГЗК — амфори, циліндричні кубки та черпаки (Бунятян, Позіховський 2011, рис. 8, 2, 5; 9, 3; 10, 2; 14).

Наявність на Західній Волині черпаків, оздоблених пасмами потрійного шнура, — важливий факт для синхронізації найранішої пори ГЗК з протомежановицькою фазою сусідньої культури, оскільки він корелюється з добірною циліндричних кубків, оздоблених у такому само стилі. Такі теж фігурують серед посуду протомежановицької фази (Kadrow, Machnik 1997, гус. 5, *F1*), хоча не вони визначають її лице. Донедавна цілий такий кубок був відомий з ями 21 на поселенні Зозів II, ур. Придатки, зарахований І. Свешніковим до здовбицького етапу ГЗК (Свешніков 1974, рис. 36, 1, 2), а польськими дослідниками через знахідку його разом з кубком, оздобленим у пізнішому стилі, — до ранньої фази межановицької культури. Уламок ще одного зафіксовано на поселенні Здовбиця (Свешніков 1961, рис. 20, 15). Нині такі кубки знайдені не лише на поселеннях, а й у похованнях (рис. 3).

З погляду на те, що за протомежановицької фази вказане оздоблення було провідним, постає запитання, чи не зіставні так само з цією

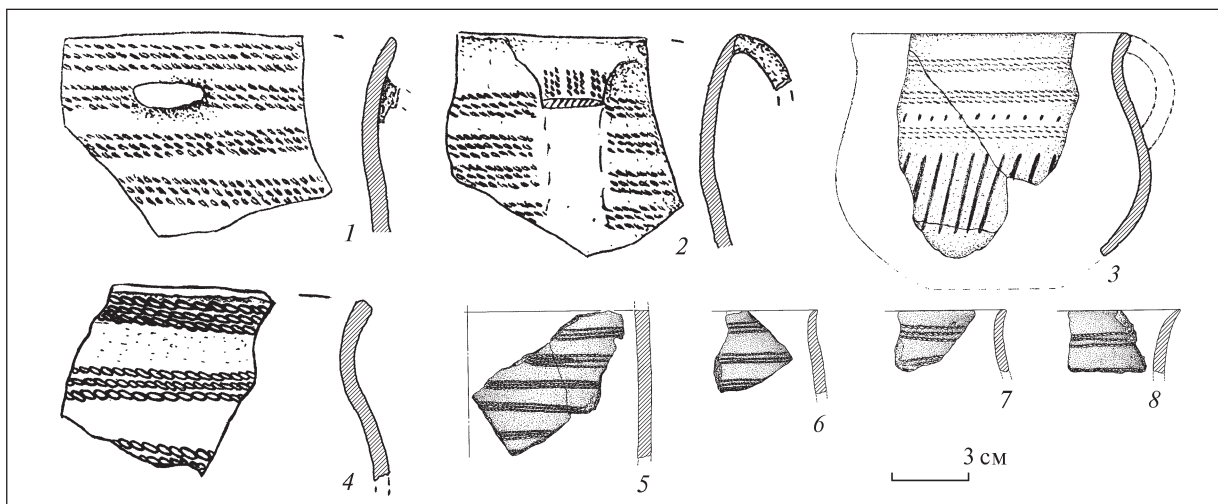

Рис. 2. Уламки черпаків та іншого посуду ГЗК, зіставні з протомежановицькою фазою: 1, 2 — Хрінники (за: Пелешишин 1998); 3 — Полонка (за: Златогорський, Баюк 2010); 4—8 — Буща (Дубно)

фазою й відомі амфори з поселення Городок⁴ чи з поховання 2 у Здовбиці та ін. (Свешніков 1974, рис. 26, 14, 16; 38, 20), а число подібних знахідок, хай і фрагментованих, поступово зростає (рис. 4).

Як бачимо, ГЗК одразу постає доволі своєрідною. Самобутності їй надають амфори з дугастими ручками, що цілком рельєфно виділяють її на тлі протомежановицької фази на території Малопольщі, а також циліндричні кубки, рідкісні в межановицькій культурі (чи не з Волині вони потрапили туди?). Цілком можливо, що черпаки не набули популярності в ГЗК, зокрема в поховальному обряді, оскільки провідним зразком тут став функціонально подібний (кружка) циліндричний кубок з рукою. Принаймні, в нововиявлених похованнях жодного черпака не зафіксовано (Самолук 2009).

Тезу про початкову синхронність межановицької культури та ГЗК можна підкріпити й іншими засобами. Перше — це щойно опублі-

ковані дати ^{14}C двох об'єктів ГЗК з Рівного (Бунятян, Прищепа 2013). Калібрація дат уможливорює датування їх з вірогідністю 68,2 % **2290—2020 cal BC** (об'єкт 7a) та з вірогідністю 63,8 % **2350—2130 cal BC** (об'єкт 7b). Не абсолютизуючи ці дати не тільки через їхні нижні показники, а й одиничність, зазначимо, що кераміка звідси попри фрагментованість все ж морфологічно й стилістично інша ніж та, про яку йшлося досі (Бунятян, Прищепа 2013, рис. 1—3). Зважаючи на це та пересікання дат указаних об'єктів з визначеними для ранньої фази межановицької культури — приблизно 2200—2050 cal BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 29), ці об'єкти можна орієнтовно співвіднести з цією фазою.

На те, що посуд, оздоблений у стилі протомежановицької фази старший, вказують, приміром, матеріали з поселення Майдан Моквинський (Ginter, Rogozińska-Goszczyńska 1965), зарахованого до другої (ранньої) фази (Kadrow, Machnik 1997, рис. 16), а також зразки посуду, орієнтовно або цілком певно зіставні з ранньою та, схоже, й наступними фазами межановицької культури — головно, амфори та циліндричні кубки, зрідка — черпаки (рис. 5; 6). Що прикметно, наявність пізніших за ранню фазу пам'яток на Західній Волині не виключає і Я. Махнік, але не порушуючи основ своєї концепції. Зокрема, орієнтуючись на матеріали з Дорогоші (див.: Винокур, Гуцал, Мегей 1998; 2002), вчений наголошує, що в східній частині Західної Волині ранньомежановицькі риси могли побутувати довше — до середини класичної фази, а технологічні риси кераміки звідси є типовими для пізньої фази межановицької культури. Не виключається «тривання» рис цієї

⁴ Слід наголосити, що житло VI, де знайдено ці амфори, найчіткіше ідентифікується з ГЗК, а через його конструктивні особливості (сліди кілків) — і житла VII—X, з яких не опубліковано жодного зразка кераміки. Житла I—V першого року розкопок, окреслені за скупченням знахідок, недостовірні та проілюстровані керамікою різних культур (Свешніков 1964; тут через описку амфори позначені як із житла VII). Єдиний фрагмент горщика з гудзами, яким проілюстровано кераміку з житла II, дослідник пізніше відніс до стжижовської культури (його орієнтовно можна зіставити з ранньою фазою межановицької культури), як і миску з житла I дійсно цієї культури (Свешніков 1974, рис. 47, 2, 6). Відтак, матеріали ГЗК з цієї ділянки, зокрема й ціла амфора, фактично були знайдені в культурному шарі, порушеному та насиченому знахідками різного часу.

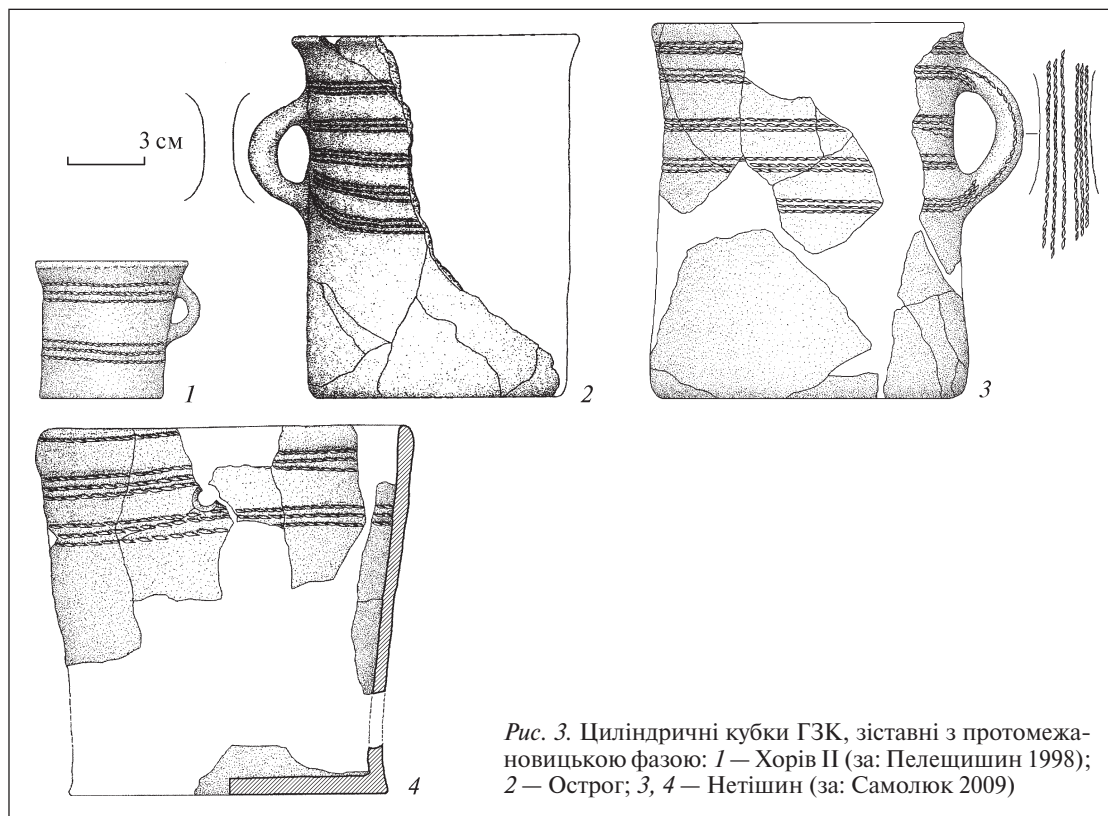

Рис. 3. Циліндричні кубки ГЗК, зіставні з протомежановицькою фазою: 1 — Хорів II (за: Пелешин 1998); 2 — Острогоз; 3, 4 — Нетішин (за: Самолюк 2009)

культури до початку її пізньої фази і на західніших просторах ГЗК — у Буго-Дністровському межиріччі (Kadrow, Machnik 1997, s. 142—145). Насправді ж має йтися про якщо не всю, то майже всю територію ГЗК, що неважко довести, зіставивши карту поширення пам'яток ГЗК та стжижовської культури.

Відтак, насправді ситуація з хронологічною позицією ГЗК складніша ніж видається на перший погляд. Є підстави розглядати її як синхронну межановицькій культурі, а від якогось часу — і стжижовській. Що більше, схоже, обидві культури завершилися одночасно із формуванням/появою на Західній Волині комарівської культури (Бунятян 2013), на що чітко вказує класифікація біфасів, здійснена Є. Ліберою. Відтак, завдання полягає в тому, аби знайти підходи для хронологічного впорядкування кераміки ГЗК. А це можна буде зробити за появи стратифікованих пам'яток і пакета радіокарбонних дат.

Підсумок. Подібність між межановицькою культурою та ГЗК видається такою істотною, що важко здолати спокусу розглядати західноволинські пам'ятки як локальний варіант першої. І все ж такий висновок вважаємо передчасним. Ця тема вимагає подальшого вивчення, що стримується відсутністю типології кераміки ГЗК, і перспектив щодо цього непо-

мітно — немає у волинських археологів інтересу ні до неї, ні до стжижовської культури. Тож обмежуся деякими зауваженнями.

Обидві культури формувалися синхронно. Опорною датою для відліку часу становлення ГЗК є завершення на Західній Волині культури кулястих амфор, яке дивним чином збігається з датуванням початку протомежановицької фази на території Малопольщі та, крім іншого, ставить під сумнів тезу про ГЗК як похідну від межановицької культури. Певна подібність між обома культурами є, але вона простягається ширше та була спричинена, можна сказати, настроями часу, коли йшло переоформлення культур на значних просторах Середньої та Південно-східної Європи, що вилилося в поширення подібних форм посуду та інших речей (знарядь, прикрас, предметів озброєння) в різних культурах доби ранньої бронзи (Machnik 1978, s. 14—19; 1989/1990, S. 95—96; Махнік 2013, с. 6—8). До цього слід додати й сусідство та прямі контакти населення ГЗК і межановицької культури, інтерес останнього до волинського якісного кременю, що стимулювався злетом на Західній Волині біфасальної індустрії з виготовлення великих технологічно довершених і естетично привабливих знарядь — так зв. списів, кинджалів, стилетів, серпуватих ножів (Libera 2001, s. 80, 108).

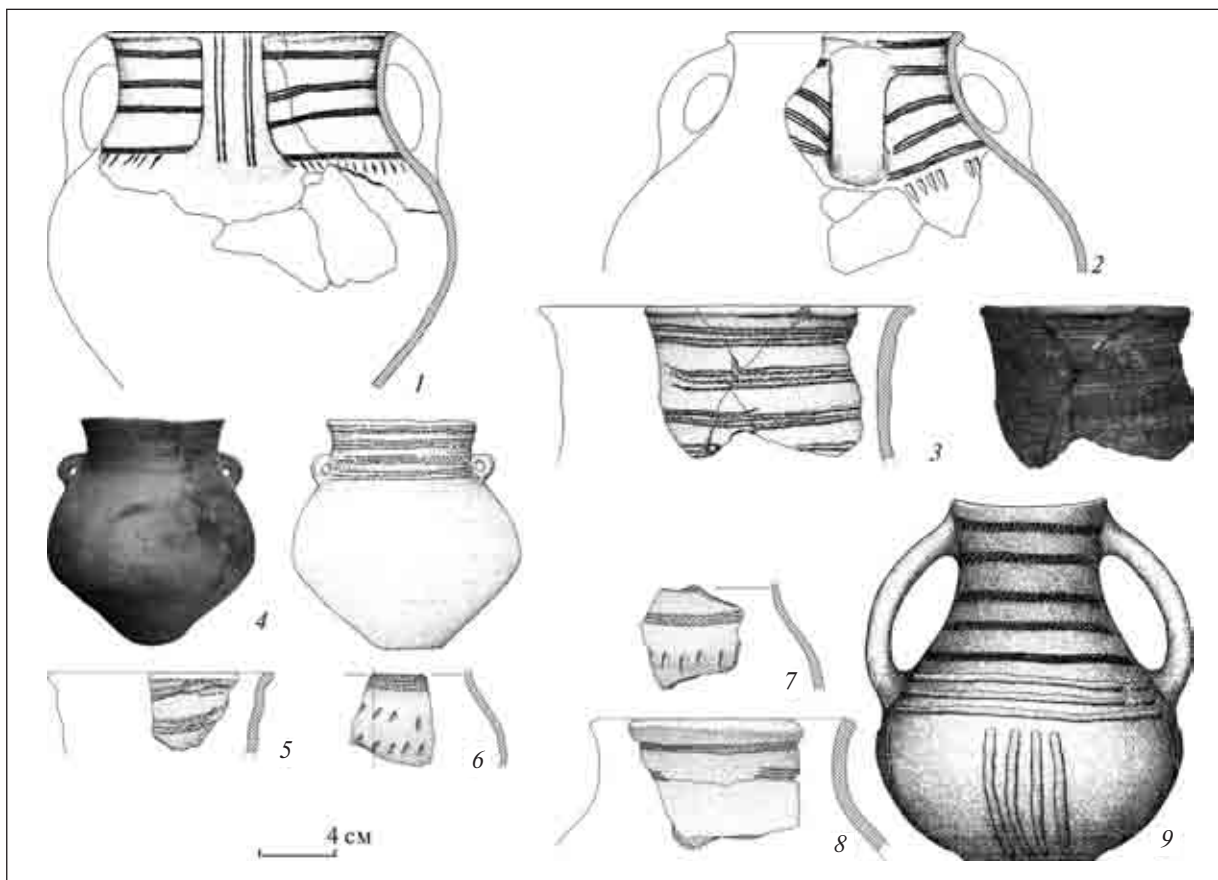

Рис. 4. Зразки посуду ГЗК, зіставні з протомежановицькою фазою: 1—3 — Городок; 4 — Здобиця, поховання 2; 5 — Слобідка (за: Самолюк 2009); 6—8 — Дубова; 9 — Хорів, уроч. Підлужжя

Але межановицьку культуру та ГЗК чітко виділяє на тлі інших культур доби ранньої бронзи, а водночас і об'єднує, шнурова орнаментация. Цей спільний фльор у вигляді шнурової орнаментации подається як здобуток (винахід) населення межановицької культури, завдяки якій він буцімто й поширився доволі швидко з верхнього Повіслення й на інші простори. Насправді шнурова орнаментация, зокрема горизонтальними пасмами з потрійних чи парних шнурових ліній, — то внесок культур шнурової кераміки у формування межановицької культури (див.: Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 108—109, рис. 33).

Але ж це так само стосується й орнаментации посуду ГЗК. Що більше, на зв'язок оздоблення кераміки ГЗК з посудом культур шнурової кераміки вказує ще одна вже згадана деталь, на якій наголошував Я. Махнік. Саме на посуді Західної Волині шнурову орнаментацию на шийці нерідко доповнювали низу (на плічках чи тулубі) ритими лініями або насічками, а також він наголосив, що поза цими просторами такі елементи досить часто трапляються лише на жешовсько-пшемиських лесах (де не-

щодавно поповнилися новими зразками, приміром: Machnik 2011, рис. 7, A1; Kat. 57.2), Люблінській височині та в Підляшші (Kadrow, Machnik 1997, s. 47), тобто на просторах, куди доходила ГЗК або її впливи. Але ж витoki цієї риси теж знаходимо в культурах шнурової кераміки: шнурова орнаментация на кубках нерідко мала низу облямівку у вигляді рядочка вдавлень, наколів або вертикальних чи скісних коротких насічок-рисок (приміром: Buchvaldek 1986, obr. 11). Ця традиція продовжилася в ГЗК та наявна на всіх групах її кераміки. Тут вона видозмінилася, набула рельєфніших і довших, іноді довгих ритих вертикальних чи скісних рисок (Свешніков 1962, табл. I, 1), що вкривають тулуб черпака, циліндричного кубка чи плічко амфори. Іноді таку роль виконує рядочок коротких шнурових петельок (рис. 5, 2).

Власний стиль оздоблення кераміки межановицьке населення виробило за ранньої фази. Як наголошують дослідники, найтипівішим орнаментом посуду цієї фази є горизонтальні пасма з парного шнура на шийці та вертикальні на тулубі, відтиснені з навіп складеного шнура або поряд вкладених двох шнурів

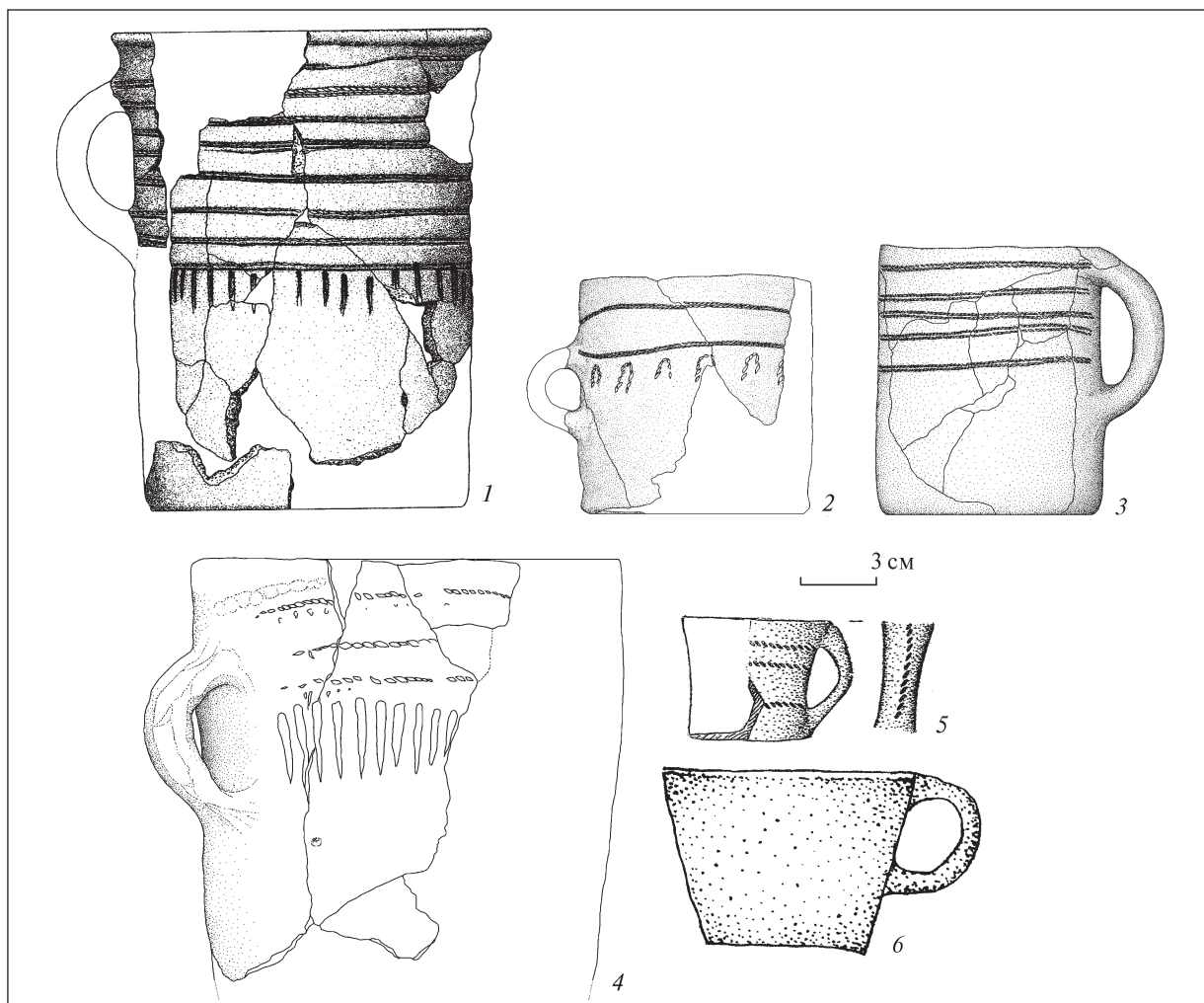

Рис. 5. Циліндричні кубки ГЗК різного часу: 1 — Кам'яна Гора; 2 — Дорогоша, курган 1; 3 — Новий Корець, курган 2; 4 — Зозів II, яма 21; 5 — Хорів, уроч. Ожогоща; 6 — Хорів IV (1, 3 — за: Самолюк 2009; 5, 6 — за: Пелешишин 1998)

(Kadrow, Machnik 1997, s. 30—31, 34, 38, рис. 8; 10; 11). Але цей стиль орнаmentaції, як і розлогішими вертикальними чи скісними довгими петлями, не набув популярності на Західній Волині, що демонструють значні добірки посуду з поселень Майдан Моквинський (Ginter, Rogozińska-Goszczyńska 1965), Дубно-Волиця (Самолюк 2007), «курганів» у Дорогоші (Винокур, Гуцал, Мегей 1998; 2002) та ін. і обмежується одиничними знахідками. Іноді в такому стилі оздоблено посуд власне ГЗК — так зв. «канфари» (Охріменко 2005, рис. 24; Нариси... 2006, вклейка 4, 1 між стор. 192 і 193). Чудовий зразок такої посудини походить із Пасік-Зубрицьких на Львівщині (рис. 6, 8).

За ранньої фази в межановицькій культурі з'являються горщики з гудзами, що стають найвиразнішою прикметою поселень класичної фази, а для декотрих — і єдиною (Kadrow, Machnik 1997, s. 58, рис. 19 і п.). В Україні вони частіше трапляються на західних просторах

Волині (Пелешишин 1971; Kadrow, Peleščyšin 1999; Войтович 2011), де позначають, схоже, зміщення меж межановицької культури за класичної фази в східному напрямку. Посуд з гудзами виявлено й далі на схід (приміром: Пелешишин 1998, рис. 8, 3, 5; Ткач 2007, рис. 15, 1, 2 та ін.). Але до публікації деяких пам'яток і аналізу такого посуду робити висновки з цього приводу передчасно.

Загалом у ГЗК в часи, зіставні з ранньою та пізнішими фазами МК, переважала витворена в час її становлення традиція оздоблювати, головню, шийку посудини — відтепер парними, одинарними чи за поєднання їх шнуровими лініями, так само нерідко облямованих низу вдавленнями чи рисками або коротенькими широкими шнуровими петельками (рис. 6).

Ця традиція доповнюється в ГЗК циліндричними кубками — безперечно, родом із КШК. Як наголошувалося, вони чітко демонструють розбіжності між ГЗК і межановицькою

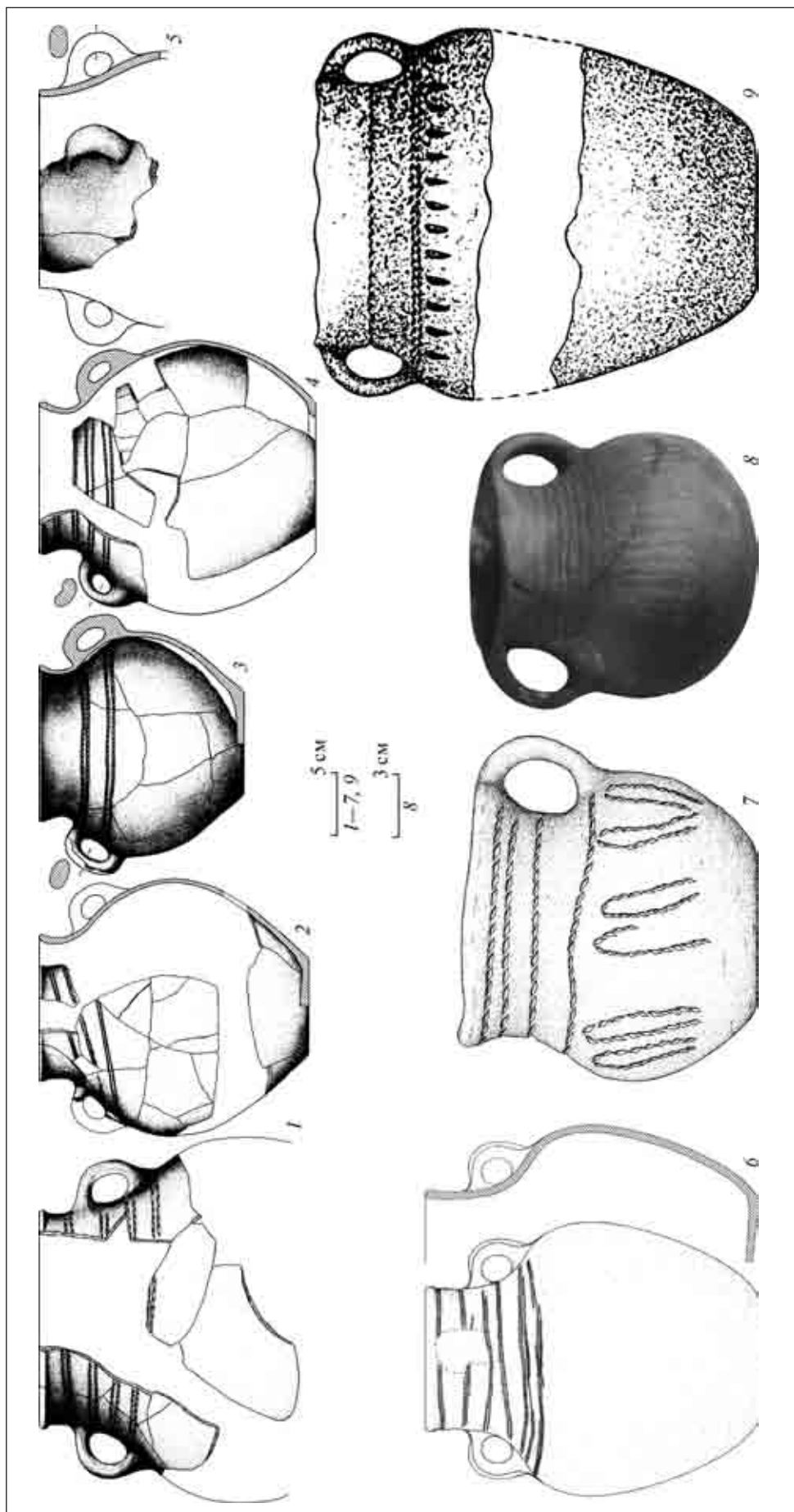

Рис. 6. Посуд ГЗК різного часу: 1–5 — Дубно-Волиця (за: Самолюк 2009); 6 — Хорів, уроч. Ожогоща; 7 — Волиця Страклівська; 8 — Пасіки Зубрицькі; 9 — Зозів I

культурою. Складно сказати, звідкіля та яким чином вони потрапили на Західну Волинь — до регіону колишньої культури кулястих амфор і формування ГЗК, можливо, й від найближчих сусідів — краківсько-сандомирської групи КШК в час її трансформації. Що важливо, циліндричні кубки побутували впродовж усього часу розвитку ГЗК, на що вказує їх розмаїття з боку пропорцій, розмірів, оздоблення та інших нюансів (рис. 5). Чимало їх з підписом «кубки ранньомежановицької культури» опублікував Г.В. Охріменко, але без жодної інформації про умови їх знахідки (Охріменко 2007, рис. 25, 26).

Самобутнє оздоблення наклалося й на форми кераміки ГЗК, пов'язані своїм походженням з культурами доби ранньої бронзи Подунав'я та ширшим колом культур Південно-східної Європи з Анатолією включно (Machnik 1979, s. 65—67; 1984, S. 349). Це дворучні глечі на зразок із відомого поховання пса в Стжижові — подібний, але, схоже, ранішого часу, нещодавно виявлено в с. Слобідка неподалік Острога (рис. 4, 9; Самолюк 2009, рис. 11, 4); амфори типів C2 і D1 з дугастими ручками, як із Городка (Свешніков 1974, рис. 26, 13, 14, 17) і так зв. канфари. Такий посуд не трапляється західніше лінії верхнього та середнього Сяну та р. Вепш (Kadrow, Machnik 1997, s. 47), тобто збігається приблизно з межами ГЗК.

Нийчисленнішими з-поміж такого посуду є амфори. Добірка їх вагомо примножилася в останнє десятиріччя. Вони розширюють різновиди амфор, прикметних найранішій порі ГЗК. Що на тлі загальної систематики амфор межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997), що на тлі виявлених потому деяких нових зразків (Górski 2001) такий посуд із Західної Волині демонструє формальні та стиліс-

тичні відмінності. Це й зрозуміло — амфори з'явилися тут і розвивалися «за іншим сценарієм», що не виключає взаємовпливів населення обох культур на розвиток їхнього керамічного комплексу.

Звичайно, на Західній Волині є посуд, подібний до кераміки межановицької культури, на що частково вказувалося. Але кількість такого посуду ще слід з'ясувати, як і встановити, де він поширений, за якої фази та в чому те проявляється (морфологія, оздоблення, технологія). Тут цілеспрямовано загострювалася увага на цілком помітних розбіжностях між керамікою ГЗК і межановицької культури як основному визначнику археологічної культури. Нагадаю, на ті розбіжності неодноразово вказував Я. Махнік. Істотне поповнення кераміки ГЗК не тільки підтверджує спостереження вченого, а й уможливорює розширити часові межі ГЗК, а також рельєфніше випнути риси її посуду. Крапку в цій проблемі ставити зарано, та все ж видається, що цього достатньо, аби, принаймні, не поспішати позбавляти ГЗК статусу культури.

Зрештою, нагадаю про верболисті заушники з витисненим зісподу реберцем, які А. Точик виділив у третю групу та вказав на їх розповсюдження — територія України (Тошк 1963, s. 748), додамо, головню Західна Волинь. За 50 років, що минули від часу виходу його статті, ситуація не змінилася. Але що важливо, Я. Махнік довів, що найдавніші прикраси цього типу, які довго вважали прикметою стжижовської культури, з'явилися саме в так зв. східному варіанті межановицької культури, іншими словами — в ГЗК (Kadrow, Machnik 1997, s. 143; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 116—118, рис. 87, 11—12; 89, 2, 10). Чи випадковий цей збіг? Навряд чи.

- Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.
- Бунятян К.П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 33—50.
- Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 82—101.
- Бунятян К.П., Прищепя Б.А. До хронології городоцько-здовбицької культури // Археологія. — 2013. — № 3. — С. 62—68.
- Винокур Й., Гуцал А., Мегей В. Дослідження курганів доби бронзи у селі Дорогощі на Волині // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. — 1998. — ССXXXV. — С. 433—465.
- Винокур І.І., Гуцал А.Ф., Мегей В.П. Могильник доби бронзи в Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2002. — С. 151—157.
- Войтович М. Археологічні знахідки доби бронзи із Белзького шкільного музею // МДАПВ. — 2011. — 15. — С. 371—375.
- Златогорський О.Є., Баяк В.Г. Дослідження багатошарової пам'ятки в с. Полонка Луцького р-ну Волинської обл. // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 149—150.

- Махнік Я. Чи існувала прото- й ранньоунетицька культура понад верхнім Дністром? // Археологія. — 2013. — № 3. — С. 3—25.
- Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006.
- Охріменко Г. Волинь і Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи // Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 122—163.
- Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 277—305.
- Пелешишин М.А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. — 1971. — 1. — С. 89—103.
- Пелешишин М.А. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. — 1998. — 1. — С. 160—172.
- Самолук В.О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.
- Самолук В.О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здобицької культури // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
- Свешников И.К. Памятники культуры шнуровой керамики у села Здолбица (УССР) // КСИА. — 1961. — 85. — С. 55—65.
- Свешников И.К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя // МДАПВ. — 1962. — 4. — С. 44—53.
- Свешников И.К. Поселение культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области // КСИА. — 1964. — 97. — С. 127—134.
- Свешников И.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.
- Свешников И.К. Городокско-здолбицкая культура на Волини // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 381—384.
- Свешников И.К. Культуры шнуровой керамики; Почапская группа культуры Хлопице-Веселе // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990. — С. 49—57; 63—68.
- Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки) // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. — Луцьк, 2007. — С. 571—709.
- Buchvaldek M. Kultura se šňůrovou keramikou ve střední Evropě. — Praha, 1986 (Praehistorica. — XII).
- Budziszewski J., Włodarczak P. Kultura pucharów dzwonowatych na Wyżynie Małopolskiej. — Kraków, 2010.
- Ginter B., Rogozińska-Goszczyńska R. Przyczynki do poznania wschodnich grup kultury ceramiki sznurowej (na podstawie stanowiska w Majdanie Mokwińskim, pow. Kostopol, U.S.R.R.) // MA. — 1965. — VI. — S. 33—66.
- Głosik J. Kultura strzyżowska // MS. — 1968. — XI. — S. 7—114.
- Górski J. Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 2 w Opatkowicach // MA. — 2001. — XXXII. — S. 163—197.
- Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisji archeologicznej. — 29).
- Kadrow S., Machnikowie A. i J. Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu. — Kraków, 1992.
- Kadrow S., Pelešyšin M. Materiały kultury mierzanowickiej z dorzecza górnego Bugu // SA. — 1999. — 51. — S. 191—210.
- Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.
- Machnik J. Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen). — Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1977 (Prace komisji archeologicznej. — 15).
- Machnik J. Kultura Chłopice-Veselé // Prahistoria ziem polskich. T. 3. Wczesna epoka brązu. — Wrocław, 1978. — S. 31—48.
- Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru // ACC. — 1979. — 19. — S. 50—71.
- Machnik J. Frühbronzezeitliche Kulturen in Klempolen // Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. — Beograd, 1984. — S. 341—376.
- Machnik J. Aus dem Studien über die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteuropa // Стари́нар. — 1989/1990. — XL/XLI. — S. 95—104.
- Machnik J. Znaczenie archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A4 na odcinku Przeworsk — Radymno dla problematyki schyłku neolitu i początków epoki brązu // Autostradą w przeszłość. — Rzeszów, 2011. — S. 61—78.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzi Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.
- Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).
- Točík A. Die Nitra-Gruppe // AR. — 1963. — XV/6. — S. 716—774.

Надійшла 20.05.2014

ВРЕМЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГОРОДОКСКО-ЗДОЛБИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Выделенная в 1966 г. И. Свешниковым городокско-здолбицкая культура (ГЗК) заняла важное место в систематике памятников эпохи бронзы Западной Волыни. Однако в центрально- и западноевропейской археологии эта культура неизвестна, поскольку довольно скоро была подвергнута сомнению польским археологом Я. Махником. Поначалу этот исследователь определял ее как восточный локальный вариант культуры Хлопице-Веселе, а с формированием новой концепции межановицкой культуры — как ее локальный вариант, который сформировался позже и существовал довольно короткое время, сопоставимое, главным образом, со второй (ранней) фазой межановицкой культуры, т. е. 2200—2050 cal BC, поскольку ее развитие на Западной Волыни было прервано появлением/формированием стжижовской культуры. Таким образом, и на фоне предполагаемой И. Свешниковым протяженности во времени ГЗК (приблизительно 500 лет), и на фоне межановицкой культуры, которая развивалась приблизительно 800 лет, так наз. восточный ее вариант сведен к короткому эпизоду в истории Западной Волыни, а ее памятники утратили статус археологической культуры.

Но есть много фактов, чтобы усомниться в таком выводе, а также вернуть статус культуры городокско-здолбицким древностям. Здесь обращено внимание, главным образом, на два обстоятельства. Первое — это возможное время формирования этой культуры. Исходной точкой здесь есть завершение на Волыни предыдущей культуры — шаровидных амфор — приблизительно в 2400/2350 cal BC (за М. Шмит), поскольку сложно представить, что эта территория, богатая залежами качественного и эстетически привлекательного кремня, где-то 100—150 лет не была заселена. Что важно, на Западной Волыни есть образцы керамики, которые морфологически и особенно по стилистике орнаментации вписываются в материалы, сопоставимые с протомежановицкой фазой, хотя одновременно демонстрируют и особенности посуды ГЗК.

На фоне редкой встречаемости на Западной Волыни черпаков, украшенных лентами отпечатков тройного или реже парного шнура, — главного индикатора протомежановицкой фазы, здесь были популярны цилиндрические кубки с ручкой и амфоры с двумя дугообразными ручками. Они украшены лентами отпечатков тройного шнура, т. е., в протомежановицком стиле, иногда дополненных снизу собственно волынской стилистикой — ямками или прочерченными вертикально или наискосок линиями. Таким образом, можно предположить, что ГЗК формировалась параллельно с межановицкой культурой и с самого начала, кроме некоторых черт сходства с ней, имела собственные особенности. Они проявляются в формах керамики (амфоры, цилиндрические кубки), а также некоторых особенностях орнаментации.

Показательно, что эти две основные категории керамики — амфоры и цилиндрические кубки (при наличии черпаков и горшков) — явно бытовали и далее. Часть их, безусловно, можно сопоставить со второй (ранней) фазой межановицкой культуры, некоторые образцы — с более поздними. Хотя хронологическая классификация волынской керамики еще впереди, не вызывает сомнения, что ГЗК развивалась параллельно с межановицкой культурой, на что указывают и многочисленные бифасы, классифицированные Е. Либерой как принадлежащие классической и поздней фазам межановицкой культуры. Кроме керамики, визитной карточкой ГЗК являются и иволистые украшения.

K.P. Bunyatyan

PERIOD OF HORODOTSKO-ZDOVBYTSKA CULTURE CREATION

Horodotsko-Zdovbytska culture (HZC) discovered by I.K. Sveshnikov in 1966 occupies an important place in system of Bronze Age sites in Western Volyn. However, it is not known in Central- and Western-European archaeology because very soon it was called in question by a Polish archaeologist J. Machnik. He first defined this culture as an eastern local variant of Khlopitse-Vesele culture, but when a new conception of Mezhanovytska culture appeared he defined it as the local variant of the latter. The scholar stated that it formed later and existed during quite a short period that can be compared mainly with the second (early) phase of Mezhanovytska culture, i.e. 2200—2050 cal BC, because its development in Western Volyn was interrupted by an appearance/creation of Stzhyzhovska culture. Consequently, at the background of HZC's duration in time supposed by I. Sveshnikov (approximately 500 years) and at the background of Mezhanovytska culture developing for about 800 years, its so-called eastern variant is reduced to a limited episode in the history of Western Volyn and its sites are deprived of the archaeological culture status.

There are many facts compelling to doubt such conclusion, as well as to give the Horodotsko-Zdovbytska antiquities their status back. In the article, the attention is paid mainly to the two circumstances. First is a possible period of this culture creation. Starting point here is the final of the previous, Globular Amphora, culture in Volyn around 2400/2350 cal BC (by M. Shmit), because it is hard to imagine that this territory, rich for qualitative and aesthetically attractive flint, was not settled for about 100—150 years. Important is the fact that there are samples of ceramics morphologically and especially by ornamentation style fall into the materials compared with proto- Mezhanovytska phase, though demonstrating the HZC pottery peculiarities at the same time.

At the background of scarce for Western Volyn dippers decorated with ribbons of imprints made with triple or more rare double cord which is the main indication of proto-Mezhanovytska phase, here, cylindrical bowls with handles and amphorae with two arc-shaped handles were popular. They are adorned with ribbons of imprints made with triple cord, i.e. in proto-Mezhanovytska culture style; sometimes proper Volyn stylistics is added below: holes or lines carved vertically or

obliquely. Thus, it can be concluded that HZC developed simultaneously with Mezhanovytska culture and from the very beginning, apart from certain similarities with it, had its own peculiarities. They are seen in ceramics forms (amphorae, cylindrical bowls), as well as in certain ornamentation peculiarities.

It is noteworthy that the two main ceramics categories, amphorae and cylindrical bowls (in the presence of dippers and jugs) also were definitely used later. Part of them, undoubtedly, can be compared with the second (early) phase of Mezhanovytska culture, while some of them can be compared with the late ones. Though the chronological classification of Volyn ceramics is to come, there is no doubt that HZC developed simultaneously with Mezhanovytska culture which is indicated by numerous biface classified by E. Libera as belonging to the classic and the late phases of Mezhanovytska culture. Apart from ceramics, willow-leave adornment is a visiting card of HZC.

Н.О. Гаврилюк

ЛІПНА КЕРАМІКА АНТИЧНИХ ЦЕНТРІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

На ґрунті етнокультурного аналізу ліпної кераміки із ключових античних пам'яток Північного Причорномор'я обстоюється її зв'язок з греками-переселенцями. У комплексі ліпного посуду виділено 11 генетично неоднорідних груп, найчисленніша з яких саме грецька.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, давньогрецькі пам'ятки, ліпна кераміка, етнокультурна класифікація, генеза.

Для реконструкції соціально-економічної та етнічної історії Північного Причорномор'я раннього залізного віку досить актуальним є вивчення такого незвичного для античної культури явища як ліпний посуд. Уперше до цієї теми звернулася Т.М. Кніпович, яка представила ліпний посуд Єлизаветівського городища (Кніпович 1935). Але активно до характеристики та аналізу таких знахідок в окремих осередках античної цивілізації (Пантикапей, Фанагорія та ін.) дослідники звернулися пізніше, що відображено в появі серії ґрунтовних праць у 50-і рр. (Кругликова 1951; 1954; Кастанаян 1952; Дашевская 1958). Тоді ж була порушена проблема етнокультурної належності виробників і користувачів ліпного посуду та сформульована гіпотеза про варварське походження ліпної кераміки в античних центрах Північного Причорномор'я. В кінцевому вигляді ця гіпотеза була представлена у 80-і рр. в роботах Є.Г. Кастанаян (Кастанаян 1981, с. 127—128), а надалі — поглиблена й розвинута К.К. Марченком (Марченко 1976; 1988; Греки и варвары... 2005).

Однак В.В. Лапін, вивчаючи ліпну кераміку античних пам'яток, знайшов їй аналогії в матеріалах Олінфа, Афін, Сатіріона (Лапін 1966, с. 163—165), тож вважав ліпний посуд з архаїчних поселень Північного Причорномор'я суто грецьким і стверджував, що на побут грецьких колоністів не впливали місцеві варварські племена.

Відтак, феномен наявності ліпного посуду в середовищі греків-переселенців розглядався виключно в етнокультурному напрямі, соціально-економічний її аспект залишався поза науковими інтересами дослідників.

Однак з подальшим накопиченням ліпного посуду на базових античних пам'ятках Північного Причорномор'я та за прискіпливішої уваги до його локалізації та датування, а також залучення широкого кола аналогій для його дослідження було встановлено неоднорідність цього матеріалу та його зміни з плином часу. Крім того, вдалося прослідкувати особливості появи та розповсюдження ліпного посуду в межах пам'яток, а заодно висловити деякі міркування щодо соціально-економічного значення окремих видів ліпного посуду в жит-

ті мешканців античних центрів Північного Причорномор'я. Так з'явилися нові потенційні можливості у вивченні цього джерела.

Основною метою цієї роботи є не формально-типологічна класифікація ліпної кераміки античних центрів Північного Причорномор'я, а виявлення та демонстрація різних за походженням її груп, аналіз особливостей розповсюдження їх у різних регіонах і встановлення ролі ліпного посуду в домогосподарстві греків Надчорноморщини.

Джерельною базою для цієї праці стало вивчення *de visu* колекцій ключових античних і скіфських пам'яток регіону, а саме, Тіри (Гаврилюк 2010), Ольвії — ділянок Теменос (Гаврилюк 2006), НГС (Gavriliuk 2010), ЮЗА (Гаврилюк 2013б) та її хори (Гаврилюк, Отрешко 1982), Нижнього Подніпров'я (Гаврилюк, Абикулова 1991; Гаврилюк, Крапивина 1999; Гаврилюк 2012), курганів Степової Скіфії (Гаврилюк 1980), городищ Чайка та Кульчук у Північно-Західному Криму (Гаврилюк 2013а), Німфей (Гаврилюк, Соколова 2007), Кітей (Гаврилюк, Молев 2013), Пантикапей, Артезіан у Східному Криму. Крім того, залучено матеріали колекцій, опрацьовані попередниками, а для характеристики ліпного посуду — опубліковані авторами розкопок матеріали, посилання на які є в тексті. Діапазон розповсюдження такого посуду охоплює все Північне Причорномор'я, що уможливорює вирішення деяких загальних питань історичного та економічного розвитку зазначеного регіону.

Результати дослідження подамо за хронологічними періодами, в межах яких представлено основні генетичні, тобто спільні за походженням групи ліпного посуду.

Архаїчний період

Ліпний посуд архаїчного періоду відомий за матеріалами Березанського поселення (Лапін 1966; Сенаторов 2005; Гаврилюк 2007; Гаврилюк, Отрешко 2009), поселень Вікторівка (Славин 1949), Велика Чорноморка 2 і Бейкуш (Гаврилюк, Отрешко 1982), Ягорлик (Гаврилюк, Островерхов 1978), землянок і напівземлянок з ділянок Теменос (Гаврилюк 2006) і ЮЗА (Гаврилюк 2013б) в Ольвії, а також з нечисленних архаїчних скіфських поховань степової зони Північного Причорномор'я.

Ліпний посуд з'являється в архаїчних шарах цих пам'яток завжди з деяким запізненням, про що свідчать метричні дані, отримані при вивченні заповнення землянок і напів-

землянок ділянки ЮЗА в Ольвії та поселення Велика Чорноморка 2 (Гаврилюк 2013б). Співвідношення ліпного та гончарного кухонного посуду в античних пам'ятках періоду архаїки становить 1,0 : 7,8. Тобто, гончарного кухонного посуду в цих шарах більше ніж ліпного майже у вісім разів.

В архаїчних пам'ятках району Ольвії фіксуються різні за походженням і зовнішнім виглядом групи ліпного посуду: грецька, скіфська, фракійська, кизил-кобинська, лісостепова та передскіфська.

Грецька група ліпного посуду нечисленна в матеріалах поселень на о. Березань і Березанського лиману, частка її становить від 3,0 % (Велика Чорноморка 2, Вікторівка 1) до 8,6 % (поселення на о. Березань). Але в ольвійських землянках і напівземлянках такого посуду 50 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). До цієї групи входять горщики з горловиною розтрубом (рис. 1, 1—6, 9—11) і варіанти горщиків з короткою дугастою в перетині шийкою (рис. 1, 7, 8). Як правило, це кухонний посуд, який доповнював у господарстві гончарну кухонну кераміку.

Група ліпного посуду передскіфського часу, тобто пов'язана за походженням з виробами доскіфського періоду, чітко фіксується в матеріалах ольвійської та березанської округ, а також у ранніх шарах святилища Деметри в боспорському місті Німфей (рис. 2). У матеріалах деяких поселень (Велика Чорноморка 2, Ягорлик) вона сягає 27 %. У пізніших шарах античних центрів Північного Причорномор'я таку кераміку не зафіксовано. Тільки в нижніх шарах скіфського Кам'янського городища трапилося кілька фрагментів ліпного посуду, подібного до передскіфського.

Фракійська група ліпної кераміки стабільно наявна в матеріалах нижньобузьких пам'яток. На це вперше звернув увагу К.К. Марченко (Марченко 1988, с. 109—110). На поселеннях хори Ольвії такий посуд становить від 30 до 35 % (Гаврилюк, Отрешко 1982, с. 88), а в матеріалах поселення Бейкуш навіть 70 %. Але в архаїчних об'єктах Ольвії (землянках і напівземлянках) відсоток кераміки фракійської групи сягає 15 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). У період архаїки така кераміка представлена банкоподібним посудом двох типів — із загнутими вінцями (рис. 3, 1) і з виділеною шийкою (рис. 3, 2—5). Посуд цієї групи орнаментований пальцевими вдавленнями (рис. 3, 1, 2) і наліпними валиками, які іноді доповнюють фігурні наліпи (рис. 3, 3, 5). Фракійська кераміка періоду арха-

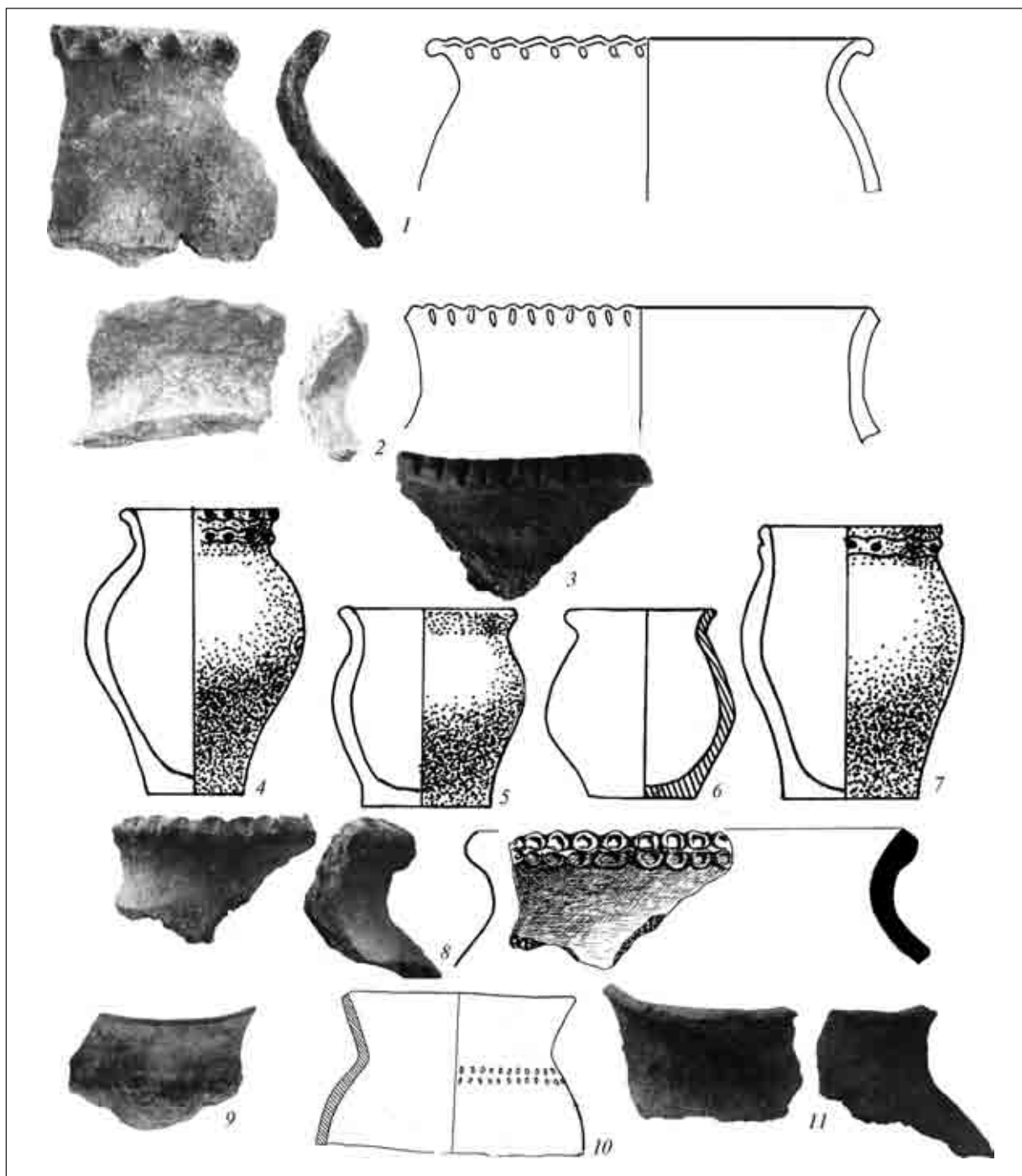

Рис. 1. Грецька група ліпного посуду: 1, 2, 4, 8 — Ольвія, НЗА, 1989 р.; 3, 6, 9, 10 — Березань, 1982 р.; 5 — Велика Чорноморка 2; 7 — Ягорлик; 11 — Вікторівка 1, 1949 р.

їки включає і столовий посуд — черпаки з петлеподібною ручкою (рис. 3, 6), конічні чашечки з ручкою (рис. 3, 7, 8). Досить багато й мисок із загнутими вінцями (рис. 3, 9). Кераміка фракійської групи вирізняється обробкою зовнішньої поверхні — вона заглажена або лощена.

Лісостепова група ліпної кераміки в пам'ятках Північного Причорномор'я становить від 20,5 до 40,0 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). Тут слід наголосити, що наявність такої кераміки

в матеріалах Нижнього Побужжя іноді перебільшують через подібність деяких форм (банко- і тюльпаноподібний посуд) у фракійських і лісостепових пам'ятках (рис. 4). Вони розрізняються лише за орнаментом, обробкою зовнішньої поверхні та складом формувальної маси, помітним візуально, хоча варто провести хімічний аналіз.

Кизил-кобинський посуд — наявність такого, дуже виразного посуду, в матеріалах архаїч-

Рис. 2. Липний посуд передскіфського часу з античних поселень: 1 — Ольвія, НГС; 2, 3, 4 — Велика Чорноморка; 5, 6, 7 — Козирка; 8 — Широка Балка; 9, 10 — Німфей, святилище Деметри

них пам'яток Північного Причорномор'я відзначало багато дослідників (рис. 5). Але його частка в матеріалах поселень незначна — до 4 %. В Ольвії такого посуду менше ніж на інших пам'ятках. Посуд, аналогічний знахідкам з античних пам'яток, зафіксований і в скіфських похованнях (Гаврилюк 2013, с. 419).

Таким чином, липний посуд періоду архаїки повною мірою представлений в Ольвії, на Березані та їхній окрузі, а також в інших античних центрах, де вціліли архаїчні матеріали. В Ольвії половину липної кераміки становить грецька група, інша (відповідно до част-

ки) представлена лісостеповою, фракійською та кизил-кобинською. Згадані групи чітко зафіксовані на ділянці ЮЗА, а на інших ділянках переважно трапляються в перевідкладених шарах. На Боспорі добірка липної кераміки архаїчного часу майже повністю наявна в нижніх шарах святилища Деметри у Німфеї.

Спектр липної кераміки із поселень периферії суттєво відрізняється від ольвійського посуду. Тут переважають фракійська, передскіфська та лісостепова групи та в дуже незначній кількості представлена кизил-кобинська. Частка грецької кераміки становить не більше 9 %.

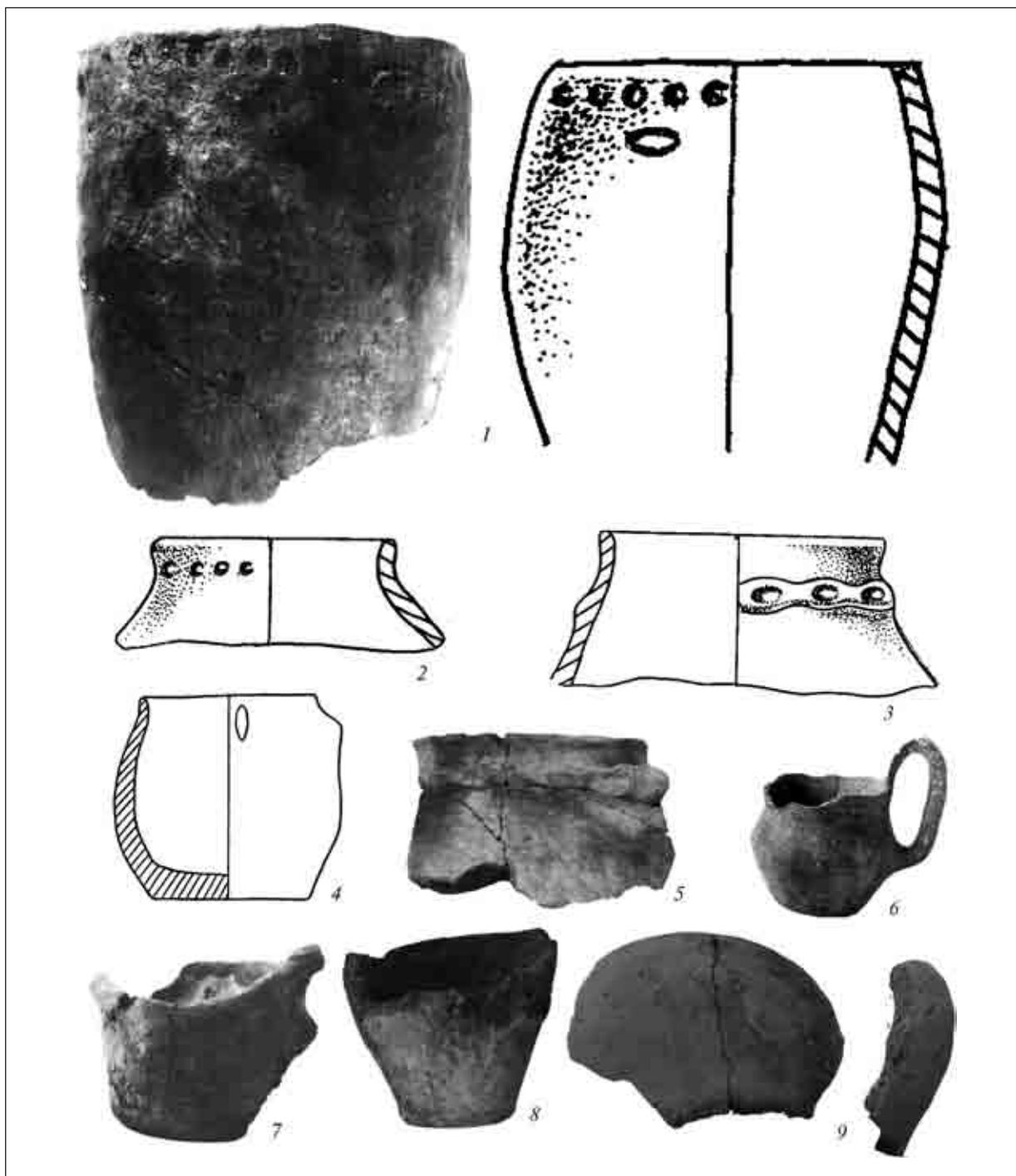

Рис. 3. Посуд фракійської групи: 1, 7 — Бейкуш; 2 — Надлиманське; 3, 8, 9 — Велика Чорноморка; 4, 5 — Березань, 1982 і 2013 рр.; 6 — Ольвія, теменос

Класичний період

Цей час представлений матеріалами ключових пам'яток з усіх регіонів розповсюдження грецької культури другої половини V—IV ст. до н. е. Це Ольвія — ділянка ЮЗА (Гаврилюк 2013б), городище Чайка — грецьке поселення (Попова 2007), Європейський Боспор — відповідні шари Кітея (Гаврилюк, Молев 2013) і

Німфея (Гаврилюк, Соколова 2007), а також скіфські поховання степової смуги. Співвідношення ліпного та гончарного посуду в шарах класичного періоду античних центрів Північного Причорномор'я становить 1,0 : 3,4. У старожитностях цього часу представлені такі групи ліпного посуду: грецька, фракійська, скіфська, сарматська та пізньоскіфська кримська. Оскільки йдеться про досить значну територію,

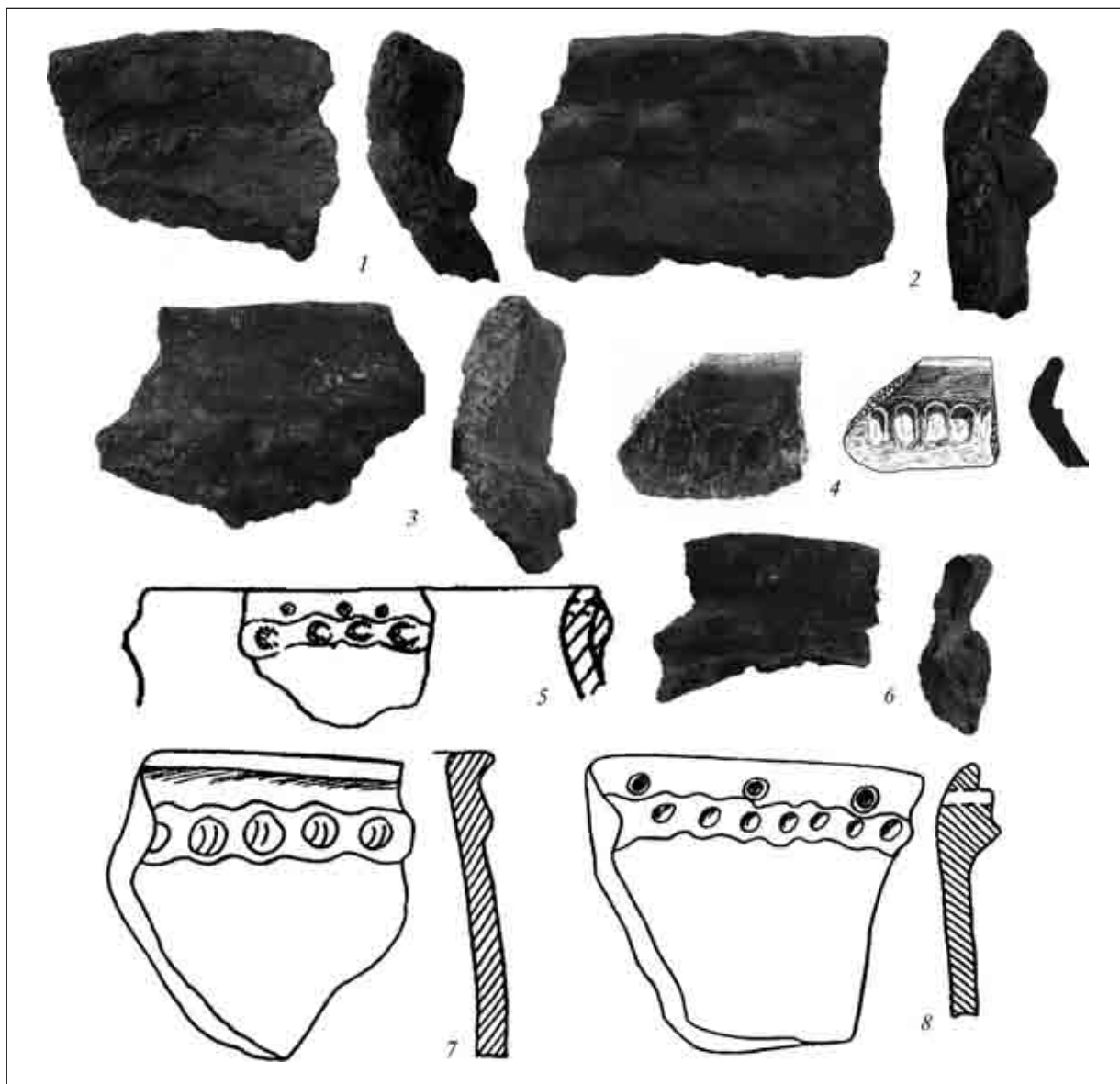

Рис. 4. Ліпна кераміка лісостепового регіону Північного Причорномор'я з античних центрів періоду архаїки: 1—3 — Велика Чорноморка 2; 4 — Ольвія, ЮЗА; 5 — Ягорлик; 6 — Широка Балка; 7, 8 — Березань, 1982 р.

спостерігаємо певні особливості щодо розподілу цих груп посуду, на чому й наголосимо.

Грецька група посуду від усього ліпного становить в Ольвії майже 87,0 %, на поселенні Чайка — 55,8 %, у шарах класичного часу в Кітеї — 57,7 %, а також переважає у відповідних шарах Німфею (рис. 6). Продовжують побувати горщики з дугастою в перетині шийкою (рис. 6, 1—4) і з горловиною розтрубом (рис. 6, 5—9).

У скіфських похованнях горщики з горловиною у вигляді розтруба трапляються в кожному третьому похованні з ліпною керамікою (Гаврилюк 1980) і в матеріалах скіфських пам'яток осілої Нижнього Подніпров'я (Гаврилюк 2013, с. 133, рис. 2.25; с. 155, рис. 2.41;

с. 164—165, рис. 2.47, 2.48). Особливість ліпного керамічного комплексу цього періоду полягає в розповсюдженні горщиків двох указаних типів на скіфських пам'ятках степового регіону. Хоча вони не скіфські за походженням, такі горщики стають «етнічною ознакою» скіфської культури степу.

Ще однією особливістю ліпного керамічного комплексу періоду класики у Північному Причорномор'ї є значна кількість ліпних імітацій гончарного посуду (рис. 7). Тобто, в V—IV ст. до н. е. асортимент ліпного посуду сутісно не змінився, але урізноманітнився за рахунок імітацій гончарного. Складається враження, що майстри небагатих кварталів античних міст (приміром, НГС в Ольвії) та не-

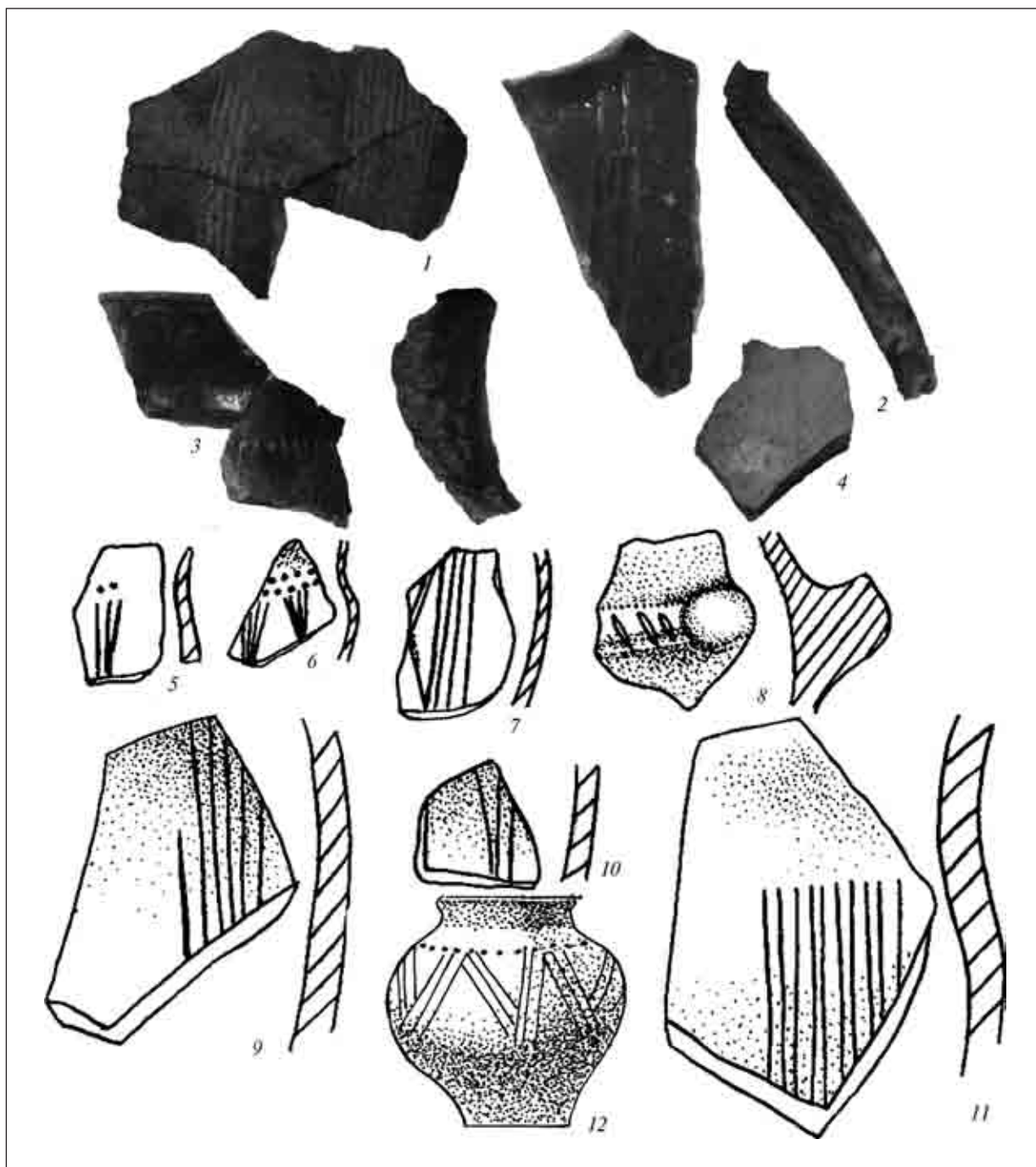

Рис. 5. Ліпна кераміка кизил-кобинської групи: 1, 2 — Велика Чорноморка 2; 3, 4 — Березань, 2013; 5—11 — Ягорлик; 12 — Первомайівка, поховання 2 в кургані 15

великих поселень намагалися долучитися до античної побутової культури, виготовляючи ліпні каструлі (рис. 7, 1—4), амфори (рис. 7, 6), миски (рис. 7, 5), рибні блюда (рис. 7, 8), канфари (рис. 7, 10), гуттуси (рис. 7, 9, 11, 12) і світильники (рис. 7, 7). Така кераміка трапляється в усіх без винятку античних центрах Північного Причорномор'я.

Маємо також певні територіальні особливості щодо грецької ліпної кераміки. Так, у ша-

рах IV—III ст. до н. е. грецького поселення городища Чайка є ліпна кераміка, не характерна для інших античних пам'яток, а саме, імітації гончарних херсонеських піфосів і глеків (19,1 %).

Фракійська група ліпного посуду — кількість такого в класичний період помітно зменшується. В матеріалах Ольвії цього часу такий посуд становить 13,3 %, а грецького поселення городища Чайка — до 5,0 %. У бос-

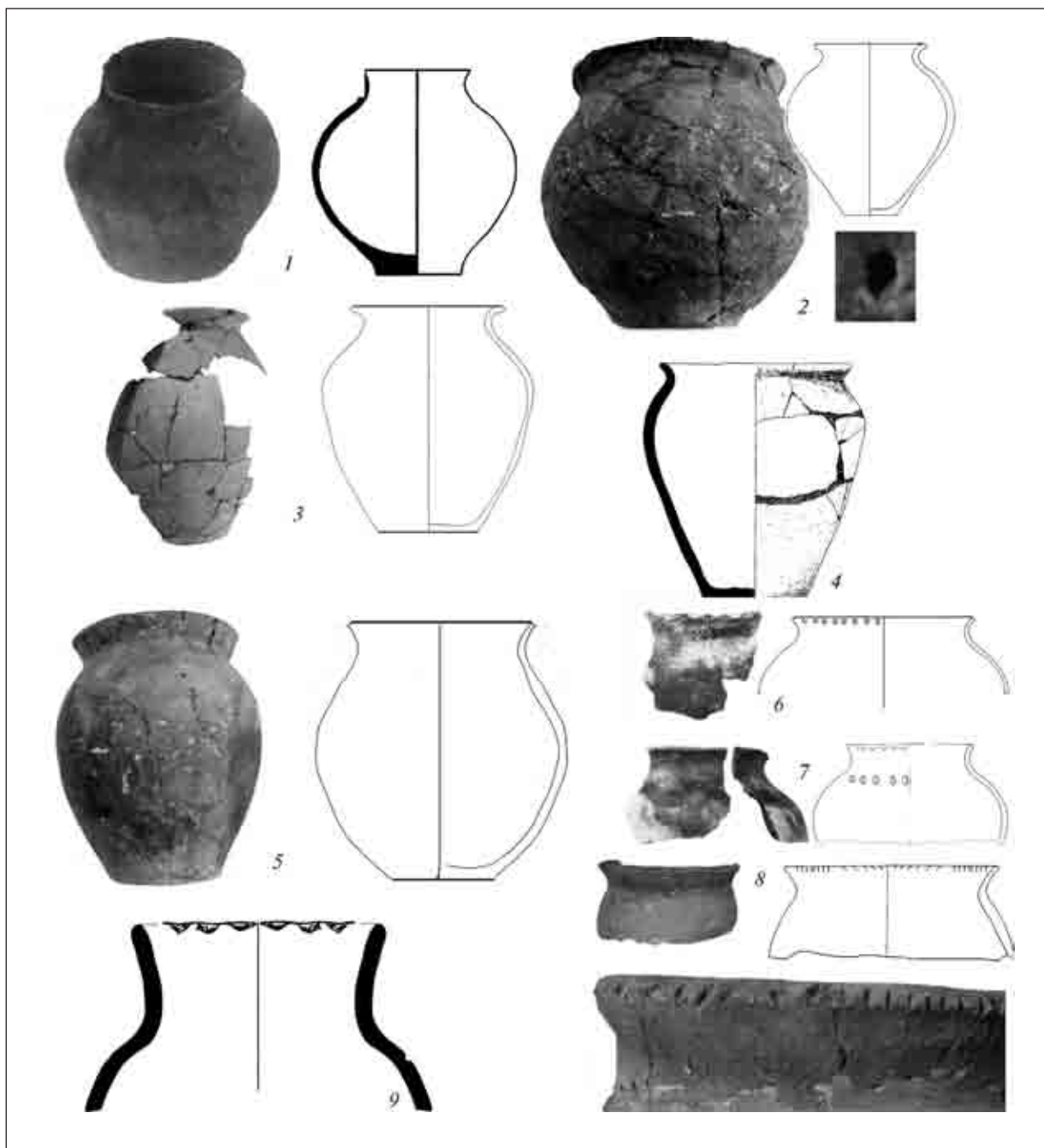

Рис. 6. Кераміка грецької групи класичного періоду: 1, 8 — Кітей; 2, 3, 5, 9 — Чайка; 4, 6, 7 — Ольвія, ЮЗА

порських пам'ятках така ліпна кераміка представлена поодинокими знахідками. У цей час фракійську групу ліпного посуду репрезентують горщики з короткою шийкою (рис. 8, 1), горщики з високою горловиною розтрубом, орнаментовані пальцевими вдавливами та наліпами різної конфігурації (рис. 8, 3, 5, 7–9, 11), і миски зрізано-конічної форми (рис. 8, 4, 6, 10), з ручками (рис. 8, 2) і на невисокій ніжці (рис. 8, 12). Тобто, до вже відомого за архаїчного періоду посуду додаються миски різної форми та горщики з різноманіт-

ним орнаментом. Як і раніше, в ліпному керамічному комплексі посуд цієї групи вирізняється ретельною обробкою зовнішньої поверхні та орнаментациєю.

Скіфська група ліпної кераміки зафіксована в похованнях степової смуги та в шарах класичного часу грецького поселення на городищі Чайка (14,6 %). Вона відрізняється від кераміки грецької групи складом формувальної маси, орнаментациєю (переважають скісні нігтьові насічки та пальцеві защіпи), а також появою деяких нових форм — слабо профі-

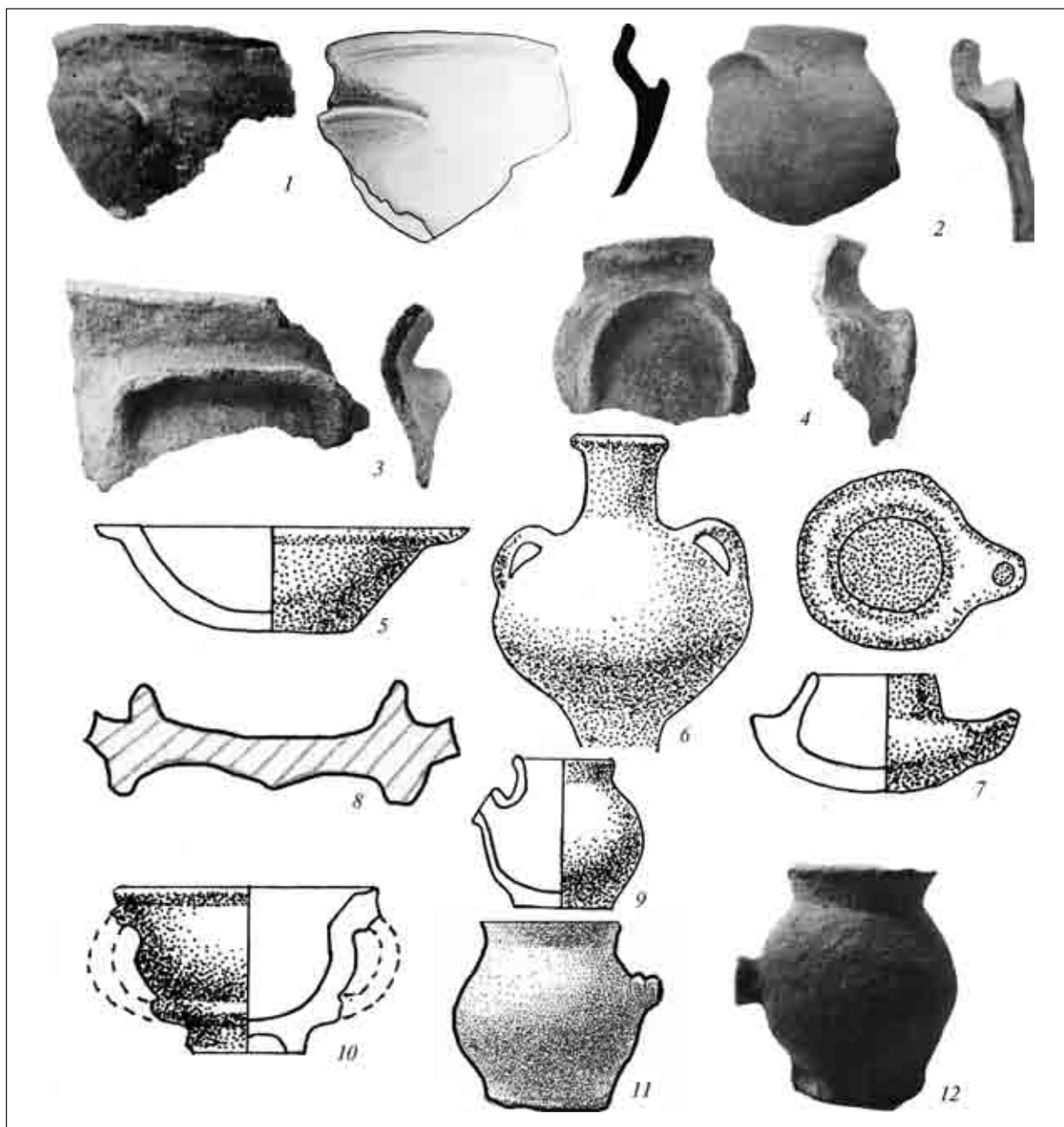

Рис. 7. Липні імітації гончарного посуду: 1 — Кітей; 2—4 — Ольвія, ЮЗА; 5, 7, 8 — Глибока Пристань; 9 — Отрадне, курган 38; 10 — Раденськ, п/м; 11 — Орджонікідзе, група Лисячих Моги́л, курган 1, поховання 3; 12 — Кут, курган 13

льованих горщиків, а також з прямою горловиною, які набувають поширення на нижньодніпровських пам'ятках в елліністичний період (Гаврилюк 2013, с. 567, рис. 9.18).

Група пізньоскіфської кримської липної кераміки. На пам'ятках Північно-Західного та Центрального Криму вперше з'являються форми, прикметні пізньоскіфській кримській липній кераміці (2,6 % у матеріалах грецького поселення городища Чайка). Основою для формування цієї групи стала кераміка грецької та «скіфської» груп. У класичний час у

пам'ятках Північно-Західного Криму фіксується вперше горщикоподібний посуд з ручкою (рис. 9, 1—4), невеликі кувшини (рис. 9, 6, 7) і дворучний приземкуватий посуд (рис. 9, 8—10).

Боспорська місцева група липної кераміки характерна для пам'яток Криму. Це, зокрема, великі глибокі посудини із загнутими вінцями (рис. 10, 1, 2, 4, 6—8) і банкоподібні з невисокими виділеними вінцями (рис. 10, 9, 10), а також миски з профільованими стінками (рис. 10, 11, 12, 15—19). Інколи миски мають

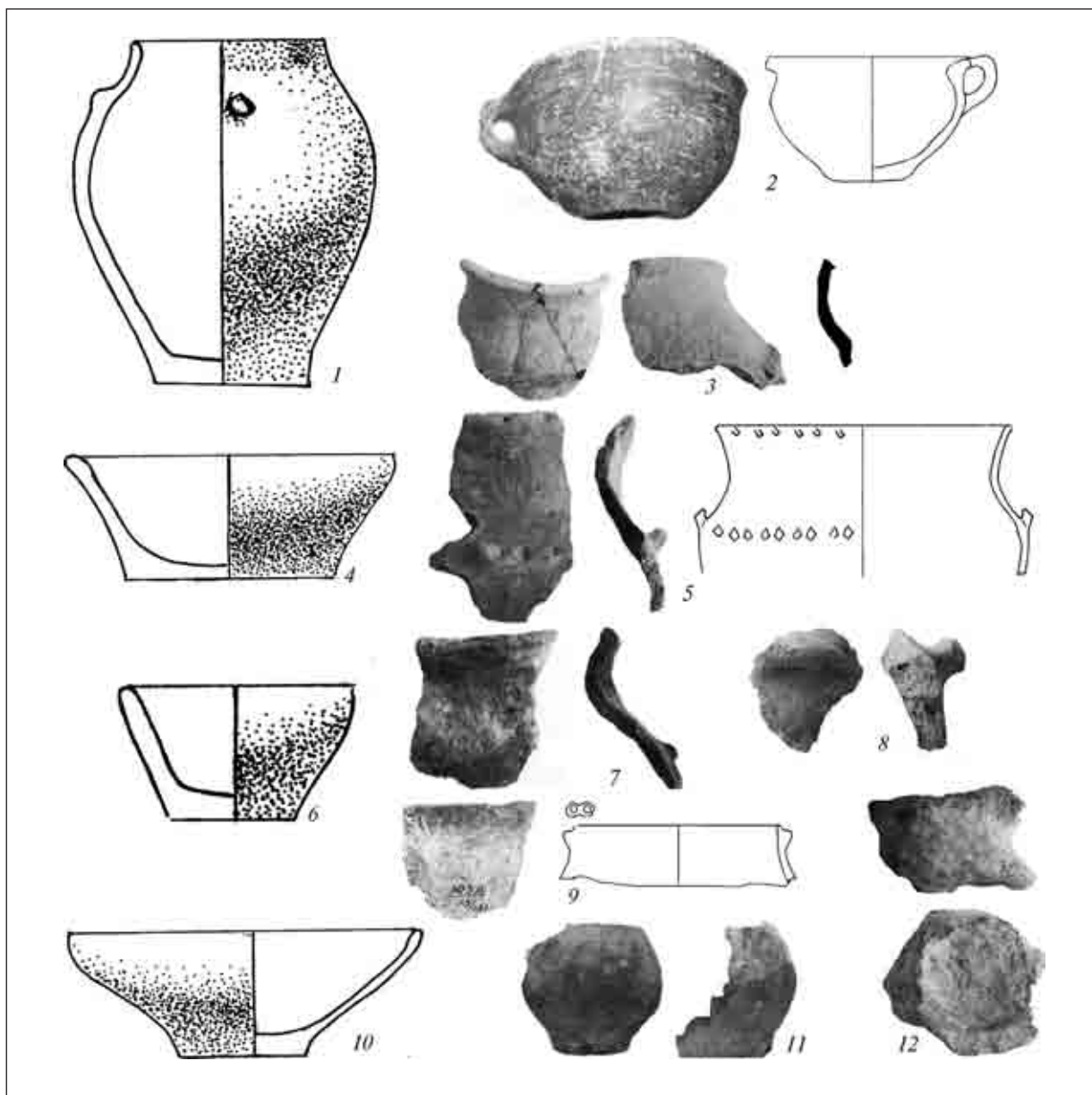

Рис. 8. Липний посуд фракійської групи: 1 — Ковалівка 7, курган 4; 2 — Чайка; 3, 5, 8, 9, 11, 12 — Ольвія, ЮЗА; 4, 6 — Нововасилівка, курган 17; 10 — Михайлівка

на плічках ручки-наліпи (рис. 10, 13, 14). Посуд цієї групи відомий на грецькому поселенні на городищі Чайка та в Кітеї.

Сарматський липний посуд. Наприкінці класичного періоду, в шарах кінця IV ст. до н. е., в Ольвії зафіксовано посуд (1,3 %), прикметний сарматським похованням східних регіонів степової смуги. Декілька посудин, які можна віднести до цієї групи, знайдено в скіфських похованнях IV ст. до н. е. (два випадки).

Таким чином, матеріали античних пам'яток класичного періоду демонструють широке розповсюдження липної кераміки грецької генетичної лінії, яка в цей час збагачується

новими формами (імітації гончарного посуду).

Особливість класичного періоду полягає в тому, що тоді на основі грецької кераміки формуються місцеві зразки. Зокрема, на початку періоду, на рубежі V—IV ст. до н. е., на основі липного грецького посуду та місцевого передскіфського виникла та група липної кераміки, яку зазвичай називають скіфською степовою, оскільки горщики цієї групи трапляються в скіфських похованнях.

Наприкінці класичного періоду складається боспорська (матеріали Кітея) та кримська пізньоскіфська (матеріали Чайки, Кульчука)

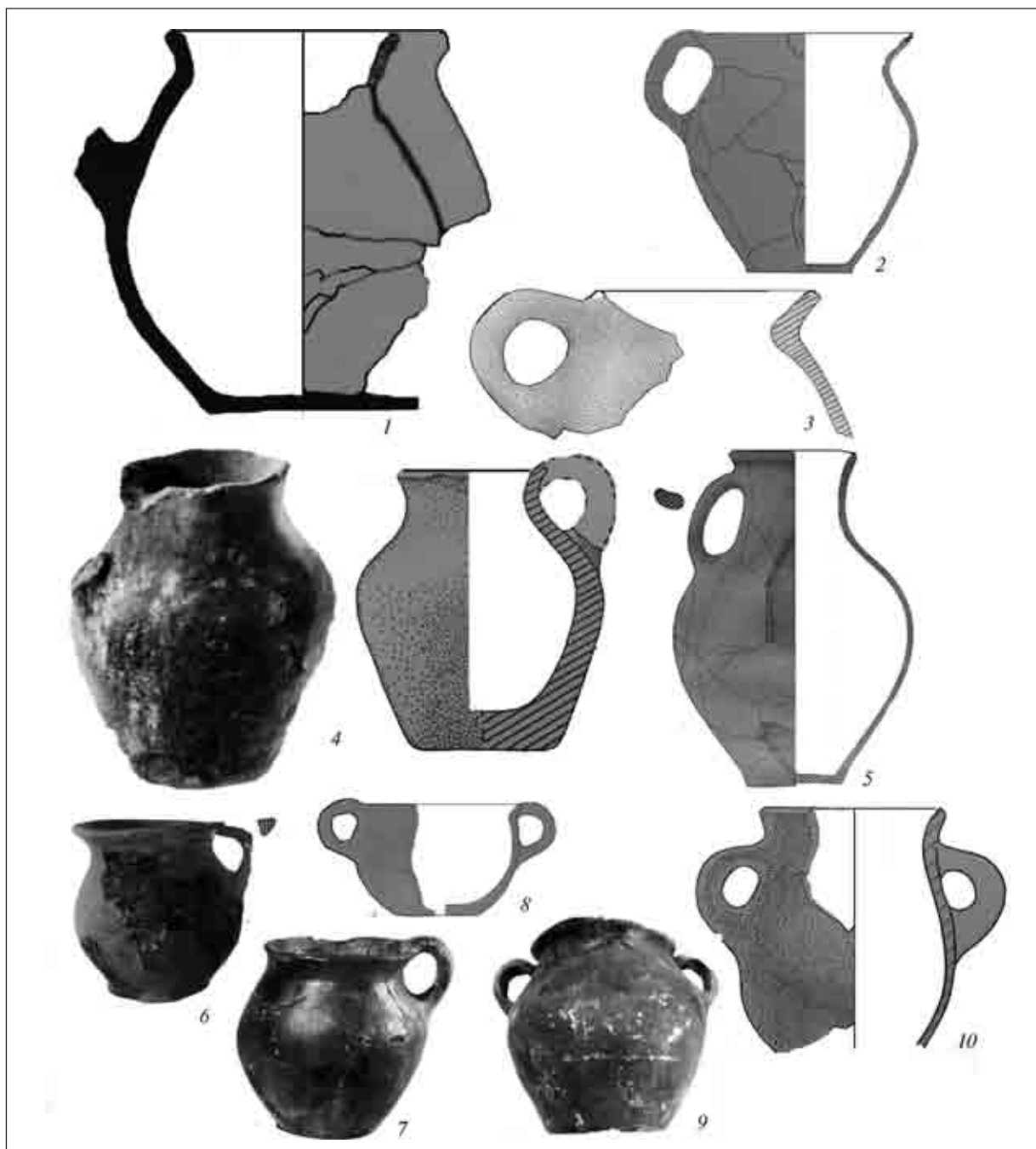

Рис. 9. Ліпний посуд пізньоскіфської кримської групи з городища Чайка

групи, які стануть провідними у Північному Причорномор'ї в наступний період.

Елліністичний період

У цей час кількість ліпної кераміки в шарах античних пам'яток Північного Причорномор'я помітно зростає. Але співвідношення ліпного та гончарного посуду серед кухонної кераміки лишається незмінним — 1 : 3. Для висвітлення цього періоду ми скористалися матеріалами Тіри (Гаврилюк 2004), Ольвії — ділянка НГС

(Gavryliuk 2010), поселення Дідова Хата (Гаврилюк 2012), нижньодніпровських постскіфських городищ і могильників (Гаврилюк, Абикулова 1991), пізньоскіфського городища Чайка, городища Кульчук — башта (Гаврилюк 2013а) та елліністичних шарів боспорських міст Кітея (Гаврилюк, Молев 2013) і Німфея (Гаврилюк, Соколова 2007). Колекції вивчені автором або в полі (Кітей, Тіра, Дідова Хата, Кульчук), або в музеях, де зберігаються відібрані матеріали. Крім того, для характеристики ліпної кераміки залучено також опубліковані матеріали.

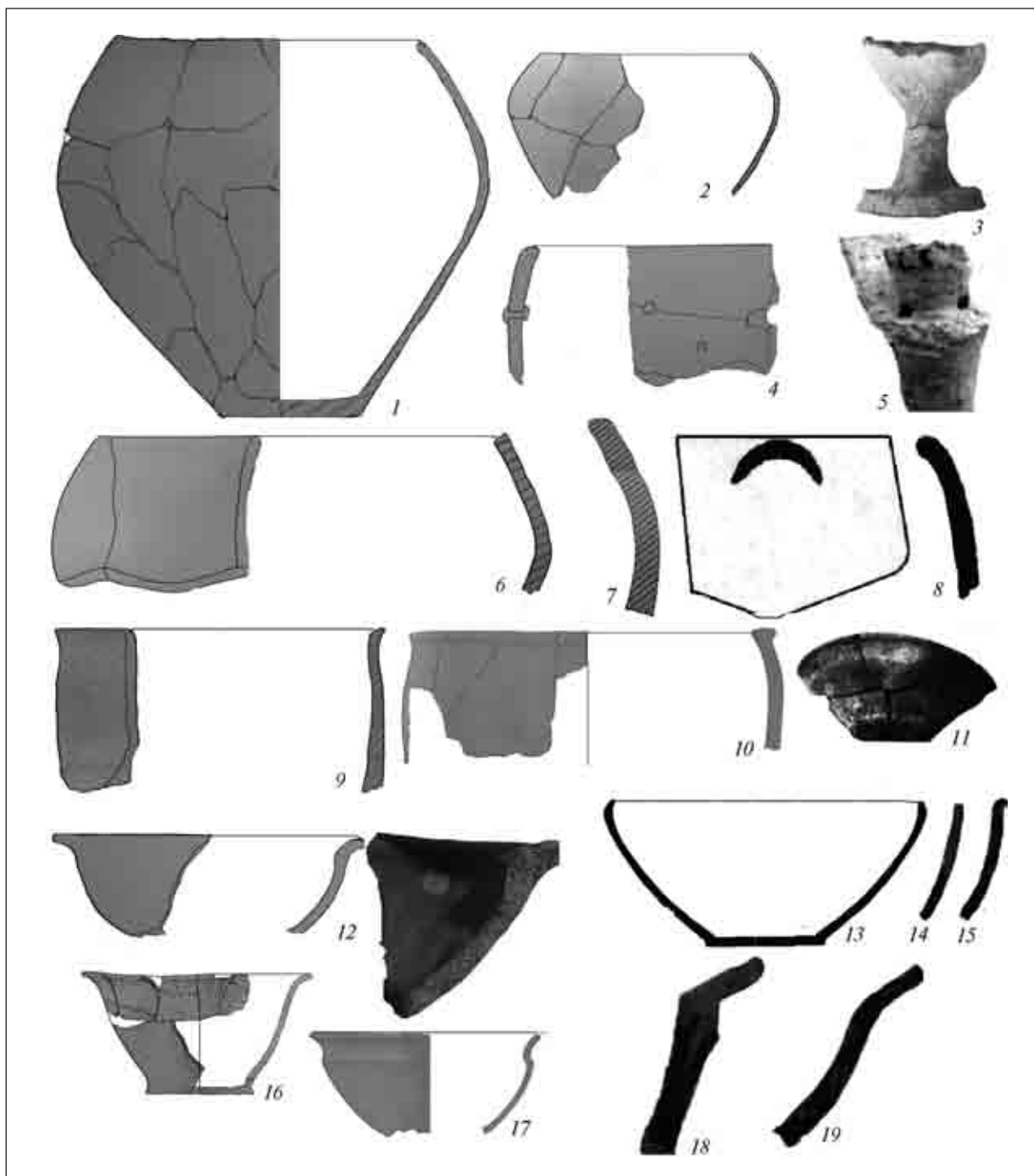

Рис. 10. Липний посуд боспорської групи: 1, 2, 4—7, 9, 10, 12, 16, 17 — городище Чайка; 3, 5, 8, 11, 13—15, 18, 19 — Кітей

Ліпний керамічний комплекс елліністичного часу порівняно з попередніми періодами різноманітніший за формою. Тут представлено декілька генетично неоднорідних груп.

У всіх античних центрах є **ліпний посуд грецької групи** — від 30 % (Кульчук) до 88 % (Ольвія). Вирізняється пізньоскіфське городище Чайка, в ліпному комплексі якого грецька група становить лише 9,2 % (Гаврилюк 2014, с. 25, табл. 1). Це, безперечно, пояснюється різкими етнічними

змінками — появою нового населення (Яценко 1983; Попова, Коваленко 2005). Посуд грецької групи дуже різноманітний: ліпні каструлі з ручками-підковами (рис. 11, 1—4), чаші на ніжці (рис. 11, 5, 12, 14, 15), горщики з розтрубним горлом (рис. 11, 6) і кувшини чи глеки? (рис. 11, 9, 11). Горщики та каструлі мали покритишки (рис. 11, 7). Трапляються досить незграбні імітації гончарних форм, серед яких можна розпізнати кратери — садиба Дідова Хата (рис. 11, 13)

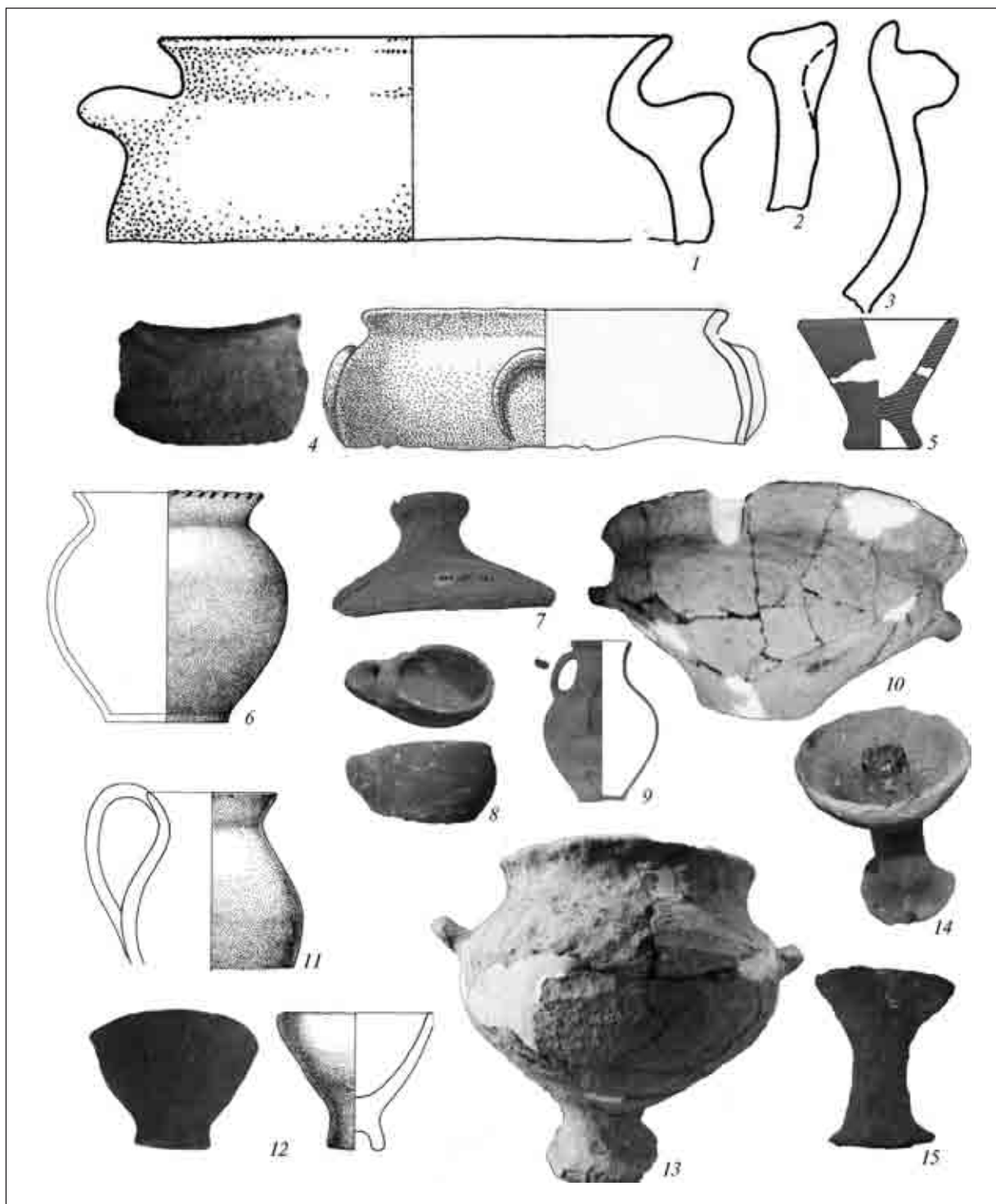

Рис. 11. Ліпний посуд грецької групи доби еллінізму: 1–3 — Тіра; 4, 6, 11 — Ольвія, НГС; 5, 8, 9 — Чайка, пізньоскіфське городище; 7, 15 — Козирка; 10, 13 — Дідова Хата, садиба, 1973 р.; 12 — Ольвія; 15 — Кітей

і лутерії (рис. 11, 10). Ліпні світильники зазвичай відкритого зразка (рис. 11, 8).

Підтвердженням етнічних змін у складі населення Північного Причорномор'я є кількісне зростання нової генетичної групи кераміки в античних центрах Північного Причорномор'я — пізньоскіфської. Для періоду еллінізму

ми можемо виокремити дві її підгрупи — нижньодніпровську та кримську.

Пізньоскіфська нижньодніпровська група ліпного посуду формується на Нижньому Дніпрі в елліністичний період і представлена матеріалами городищ III ст. до н. е. — II ст. н. е. (Гаврилюк, Крапивина 1999). Окрім того, ліп-

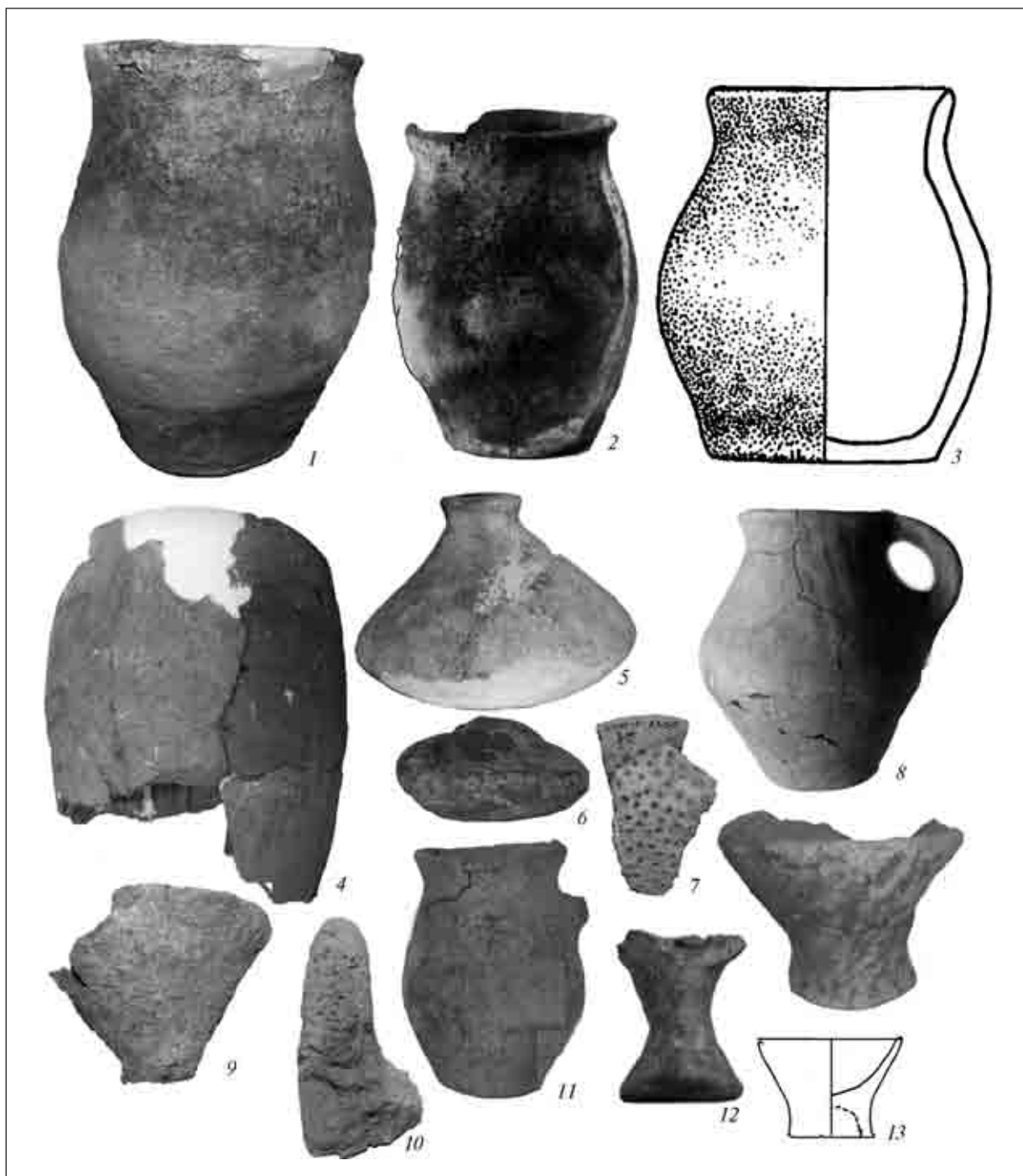

Рис. 12. Пізньоскіфська нижньодніпровська група ліпної кераміки: 1, 2 — Любимівка; 3 — Тіра; 4, 7, 8, 9 — Гаврилівка; 5, 10 — Аннівка; 6, 11, 12, 13 — Золота Балка

ний посуд цієї групи фіксується в матеріалах Тіри, Ольвії (11—25 %) і Дідової Хати. До неї входить значна кількість слабо профільованих горщиків (рис. 12, 1—3) з покриттями (рис. 12, 5, 6), незвичні банки з рифленою внутрішньою поверхнею (рис. 12, 4), друшляки (рис. 12, 7), миски (рис. 12, 9), чаші на ніжці (рис. 12, 12, 13) і товстостінні жаровні (рис. 12, 10). Інколи трапляються горщи-

ки з ручкою (рис. 12, 8, 11). Але загалом посуд з ручками для цієї групи не характерний.

Пізньоскіфська кримська група ліпної кераміки, представлена не тільки на пізньоскіфських пам'ятках Криму (Власов 1997), але й у шарах античних городищ і поселень, відрізняється від нижньодніпровської. Маючи з нею деякі спільні форми — наприклад, слабо профільовані горщики, вона позначена значною кіль-

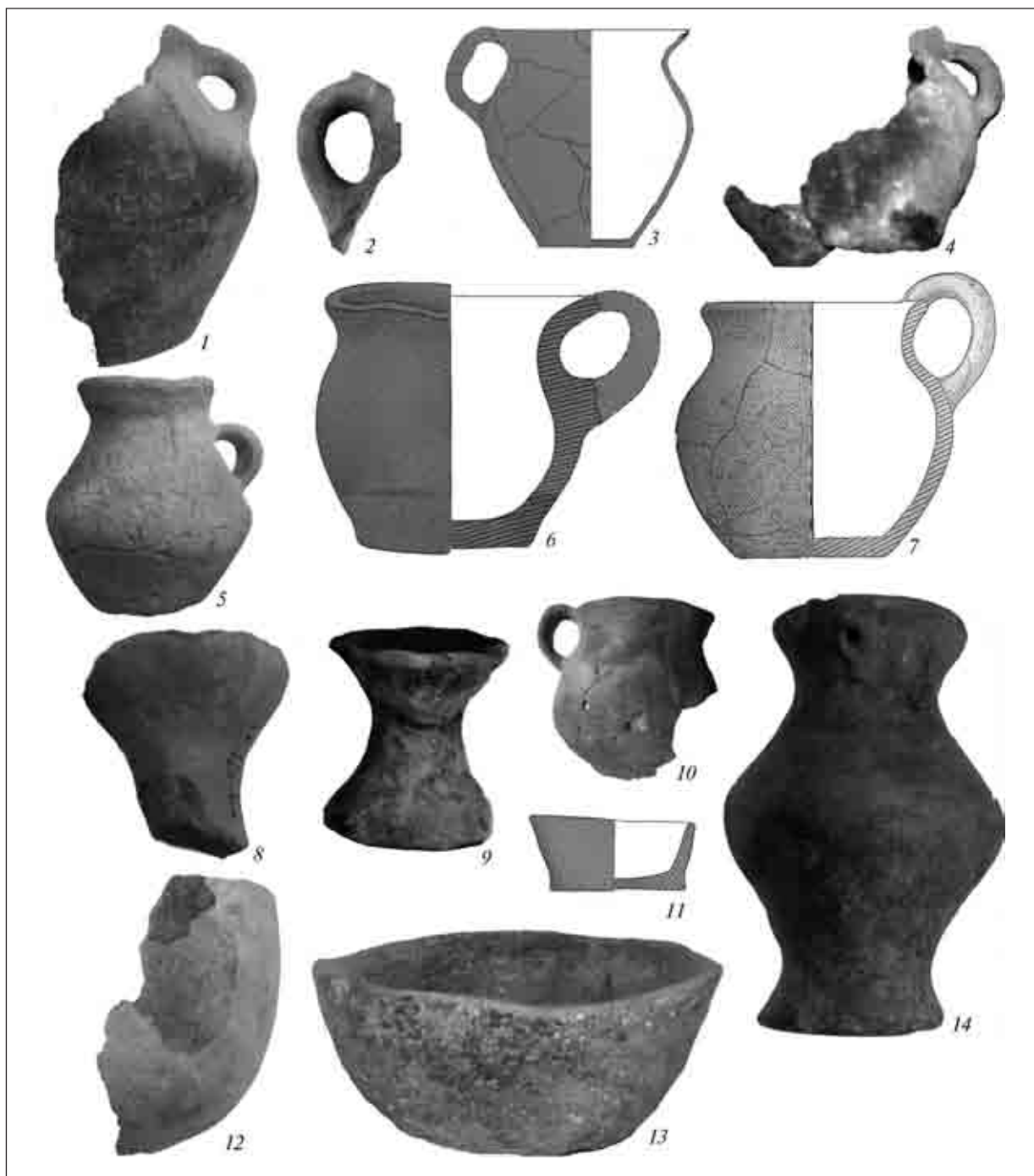

Рис. 13. Пізньоскіфська кримська група ліпної кераміки: 1, 5, 8, 13 — Кульчук 2007, садиба 2, башта 2; 2 — те саме, приміщення 4, шар пожежі; 3, 6, 7, 9, 10, 11, 14 — Чайка; 4, 12 — Усть-Альминський некрополь, склеп 54 і могила 13

кістю посуду з ручкою: горщиками (рис. 13, 3, 4), кувшинами (рис. 13, 1, 2), кувшинчиками, які іноді називають черпачками, кружечками (рис. 13, 5, 6, 10). Миски переважно з заокругленим дном (рис. 13, 12, 13), а в мініатюрному варіанті — з плоским (рис. 13, 11), чаші на ніжці високі (рис. 13, 8, 9), а курильниці з ретельно залощеною поверхнею (рис. 13, 14). У матеріалах елліністичного періоду башти городища Кульчук, шарах Німфея та пізньоскіф-

ського городища Чайка значну частину ліпного посуду (від 35 до 70 %) становить кераміка саме пізньоскіфської підгрупи.

Фракійський компонент теж зафіксовано на античних пам'ятках за винятком боспорських. В елліністичних шарах Тіри ліпна фракійська кераміка сягає близько 40 %. Знахідки такого посуду локалізовані на певних ділянках городища, на яких, за іншими даними, фіксується компактне мешкання представни-

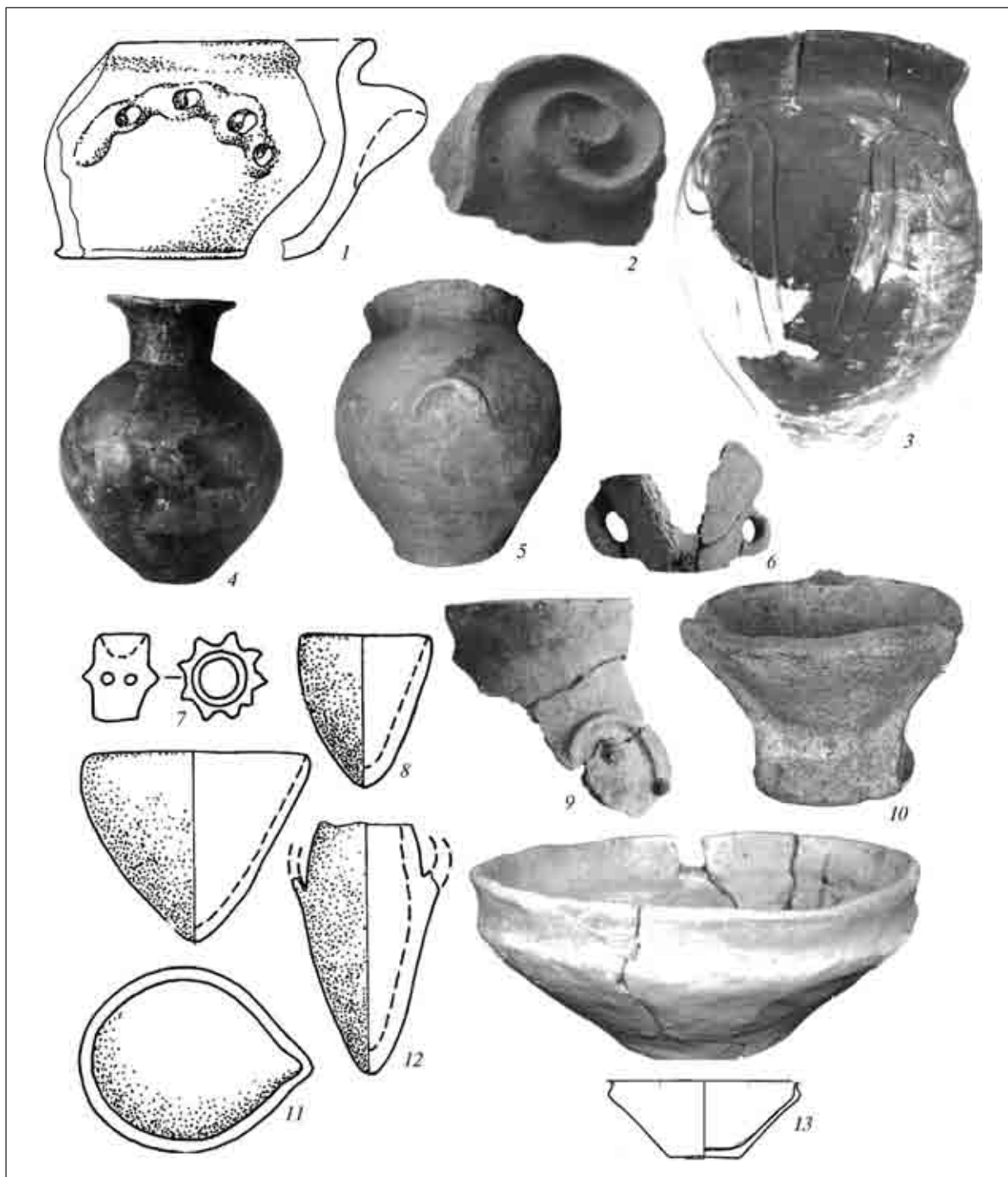

Рис. 14. Фракійська група ліпної кераміки: 1, 7, 8, 11, 12 — Тіра; 2, 3, 10, 13 — Золота Балка; 4 — Чайка, скіфське городище; 5 — Німфей; 6, 9 — Ольвія, ЮЗА

ків фракійського етносу. Ця група ліпного посуду представлена горщиками з лощеною або заглаженою поверхнею (рис. 14, 2, 3), приземкуватими жаровнями з орнаментованими ручками-підковами (рис. 14, 1), корчагами з лощеною поверхнею (рис. 14, 4, 9) і мисками, які називають зарубинецькими (рис. 14, 13). Прикметною ознакою цієї групи є значна кількість незвичних кульгових посудин (рис. 14,

7, 8, 11, 12) і керносів (рис. 14, 10). З'являються також конусоподібні чаші з ручками на придонній частині (рис. 14, 6). Для цього посуду характерний рельєфний або прокреслений орнамент (зображення голови барана із закрученими рогами або різноманітні наліпи) та ретельна обробка зовнішньої поверхні.

Ще однією особливістю керамічного комплексу елліністичного періоду є формування

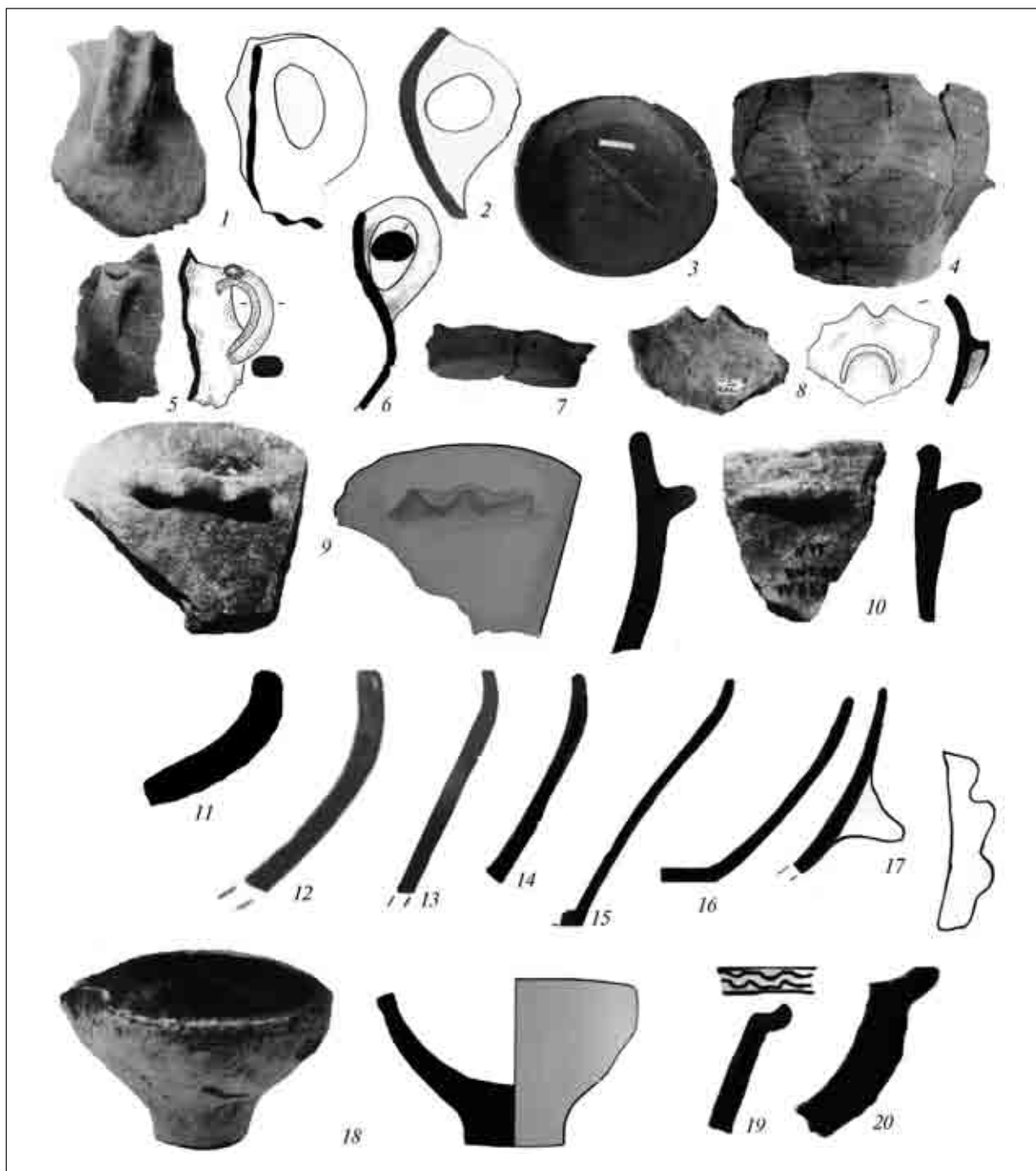

Рис. 15. Боспорська група ліпної кераміки: 1, 2, 5, 6, 8–20 — Кітей; 3, 7 — Німфей; 4 — Чайка

місцевих генетично традицій **боспорської групи**. Вона складається переважно із мисок різної конфігурації (рис. 15, 3, 4, 8–17, 19, 20) — від простих у вигляді зрізаного конуса до складно профільованих. Більшість з них мають горизонтальні орнаментовані заціпи ручки, вигнуті у вигляді підкови. Трапляються також сковороди (рис. 15, 7). Ще одну особливість кераміки боспорської групи становить значна кількість закритого посуду з орнаментованими жолобчастими ручками

(рис. 15, 1, 2, 5, 6). Миски на невисокій ніжці мають злив (рис. 15, 18). У боспорських античних пам'ятках цей посуд становить у Кітей близько 10 %, в музейній колекції з Німфея — 12 %, а в матеріалах пізньоскіфського городища Чайка — 10 %.

В.П. Власов серед ліпного посуду Східного Криму аргументовано виокремлює **північно-кавказьку (аланську) ліпну кераміку** (Власов 2005), прикметну пізнішому керамічному комплексу цього регіону.

Таким чином, для ліпної кераміки Північного Причорномор'я елліністичного періоду можна вказати деякі загальні особливості. Це, по-перше, збільшення кількості ліпного посуду на античних пам'ятках; по-друге, спрощення обробки зовнішньої поверхні — кухонний ліпний посуд майже позбавлений орнаменталізації; по-третє, з'являються певні види ліпного посуду (мініатюрні мисочки та горщики), характерні тільки для поховальних і культових пам'яток; по-четверте, зменшення (майже зникнення) ліпних імітацій гончарного грецького посуду, а в разі їх наявності вони дуже неякісні.

Важливою рисою ліпного посуду елліністичного часу є поява нових місцевих груп кераміки, що перебрали на себе функції та деякі форми грецької ліпної.

Вдалося простежити особливості керамічного комплексу окремих регіонів північно-причорноморської ойкумени.

В Ольвії елліністичного періоду залишається провідною грецька генетична група. Особливо це відчувається за матеріалами ділянки НГС. Але незначна домішка фракійської ліпної кераміки все ж фіксується. На ділянці ЮЗА є також незначна домішка ліпного посуду пізньоскіфської нижньодніпровської групи.

У матеріалах нижньодніпровських городищ кінця III ст. до н. е. — II ст. н. е. панує пізньоскіфська нижньодніпровська група ліпного посуду. Для деяких ділянок городищ Гаврилівка та Золота Балка фіксується компактне мешкання представників фракійського етносу. Відсоток ліпного посуду фракійської групи в матеріалах цих пам'яток досить значний. Відчутна також наявність грецького ліпного посуду, особливо в ранніх шарах городищ і матеріалах могильників.

Ліпний керамічний комплекс пам'яток Північно-Західного Криму характеризується зменшенням грецької керамічної групи та збільшенням і урізноманітненням посуду пізньоскіфської кримської групи. Така картина притаманна також пам'яткам Центрального Криму.

Серед ліпного посуду Європейського Боспору відмічено тенденцію зменшення грецької групи та зростання кількості боспорської ліпної кераміки, а також проникнення сюди ліпного посуду, характерного для археологічних культур Північного Кавказу.

Висновки

1. Для розуміння формування ліпного керамічного комплексу Північного Причорномор'я в

архаїчний час велике значення має наявність ліпного посуду передскіфської групи, охарактеризований мною ще у 80-х рр. Найпереконливіше ця група представлена в матеріалах ольвійської та березанської периферії. Це вказує на присутність незначної кількості «передскіфського» населення на невеликих поселеннях Нижнього Побужжя. У ранніх матеріалах самої Ольвії сліди цього населення не зафіксовано.

2. У середовищі перших грецьких переселенців у Північне Причорномор'я (о. Березань чи Ольвія) ліпний посуд з'явився не одразу, а пізніше, коли, ймовірно, були вичерпані перші партії гончарного кухонного посуду, надходження нових не відбувалося (було невигідним?), а місцеве гончарне виробництво ще не було налагоджене. Степова смуга була слабо заселена, а скіфи-кочовики, які іноді з'являлися поблизу грецьких поселень, посуд не ліпили. Тобто, кухонний посуд перші грецькі переселенці поповнювали ліпним. Не випадково в його складі переважають горщики. Саме такий ліпний посуд кваліфікується тут як генетично грецька група. Іншими словами, частина ліпної кераміки Північного Причорномор'я виникла в середовищі греків-переселенців і має грецькі корені. Додамо, що появу грецького ліпного посуду можна інтерпретувати як явище, що має не тільки етнокультурний, але й економічний зміст. Тобто, феномен появи ліпної кераміки в античних центрах Північного Причорномор'я був зумовлений їх економічними потребами.

3. Надалі впродовж усього часу існування античної культури в Північному Причорномор'ї в керамічному комплексі античних поселень побутовала ліпна кераміка, виготовлена там за грецькими зразками.

4. Крім того, впродовж всього античного періоду серед ліпної кераміки античних пам'яток трапляється посуд, що відображає варварський вплив на побутову культуру грецького населення. Час і характер того впливу змінювався, оскільки сусідами мешканців античних центрів були різні варварські племена.

5. Для Північно-Західного Причорномор'я (Тіра, Надлиманське та ін.) прикметний вплив фракійських сусідів. Звідси випливає присутність фракійської етнічної складової, існування якої підкріплюється й іншими елементами матеріальної культури. Регіон цієї присутності за доби еллінізму розширився до Дніпровського степового правобережжя.

6. Для Ольвії варварський (на різних етапах — передскіфський, фракійський, скіфсь-

кий і пізньоскіфський нижньодніпровський) фіксується лише за матеріалами хори. Ліпний посуд самої Ольвії досить одноманітний, і тут переважає власне грецький.

7. Для пам'яток Північно-Західного Криму (Чайка, Кульчук, Біляус, Калос-Лімен та ін.) прикметний культурний вплив греків-херсонеситів (дорійський слід), що демонструє поява ліпних імітацій гончарного посуду херсонеського виробництва. У класичний період тут зароджується варіант пізньоскіфської кримської ліпної кераміки.

8. На Боспорі комплекс місцевої кераміки формується лише в елліністичний період внаслідок взаємодоповнення грецької та азійської груп ліпної кераміки. Тобто, боспорська група ліпного посуду має більше рис таманського чи навіть північно-кавказького ліпного керамічного комплексу.

9. Слід розрізняти пізньоскіфський ліпний керамічний комплекс городищ Нижнього Дніпра та Північно-Західного і Центрального Криму. Між ними більше розбіжностей ніж подібностей. Крім того, кримський пізньоскіфський ліпний посуд формується значно раніше ніж нижньодніпровський. Тож не можна говорити про переселення пізніх скіфів з Нижнього Дніпра до Криму, оперуючи лише таким аргументом як ліпна кераміка.

10. Значення так зв. лісостепового, а потім і сарматського посуду у вивченні питань етнічної та економічної історії Північного При-

чорномор'я перебільшено. В період архаїки у мешканців поселення на о. Березань контакти з лісостеповими племенами мали, очевидно, дуже обмежений характер. Сарматський «слід» у вигляді появи північно-кавказької (аланської) кераміки чітко фіксується, за даними В.П. Власова, лише з III—VI ст. н. е., що підтверджується матеріалами городища Кітей.

11. В елліністичний період спостерігаємо феноменальне зростання кількості ліпного посуду в античних центрах Північного Причорномор'я. Основна особливість комплексу ліпного посуду цього періоду — його чітке районування та формування територіальних особливостей на ґрунті генетично грецької групи.

12. Таким чином, домінування в антикознавстві впродовж декількох десятиріч гіпотези про варварську належність ліпного посуду із античних центрів за масовим матеріалом підтверджується лише частково. В ліпному керамічному комплексі античних пам'яток Північного Причорномор'я є грецька група такого посуду, що було зумовлено економічними потребами мешканців цієї далекої ойкумени, а не проявом етнічної складової населення регіону. Про присутність інших етносів у складі населення античних центрів можна говорити лише в тому разі, коли це підтверджується й іншими даними. Сама ж наявність ліпного посуду в матеріалах античних центрів Північного Причорномор'я є недостатнім аргументом на користь представників негрецького етносу.

Власов В.П. Лепная керамика позднескифского Булганакского городища // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — С. 204—304.

Власов В.П. Античные влияния в позднескифской керамике Крыма // БИ. — 2005. — VIII. — С. 75—95.

Гаврилюк Н.О. Кераміка степових скіфських поховань IV—III ст. до н. е. // Археологія. — 1980. — 34. — С. 17—30.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика и общие статистические данные керамических материалов // Русаева А.С. (ред.). Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 191—197.

Гаврилюк Н.О. Проблема співвідношення «грецького» та «варварського» компонентів матеріальної культури (за матеріалами ліпної кераміки поселення на о. Березань) // Записки НТШ. — 2007. — ССЛIII. — С. 335—352.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика Тира // Тира—Белгород—Аккерман (материалы исследований). — Одесса, 2010. — С. 11—47.

Гаврилюк Н.О. Ліпний посуд із садиби № 1 Дідова Хата у Нижньому Побужжі (остання чверть 4 — друга чверть 3 ст. до н. е.) // Аркасівські читання. Мат-ли другої Міжнар. науково-практ. конф. — Миколаїв, 2012. — С. 48—50.

Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии. — К., 2013.

Гаврилюк Н.А. Лепная керамика из башни на поселении Кульчук в Северо-Западном Крыму // Причерноморье в античное и средневековое время. Сб. науч. трудов, посвященный 65-летию профессора В.П. Копылова. — Ростов-на-Дону, 2013а. — С. 341—361.

Гаврилюк Н.О. Методика дослідження масового матеріалу з античних пам'яток (на прикладі знахідок з ділянки ЮЗА в Ольвії) // Археологія. — 2013б. — № 3. — С. 109—120.

Гаврилюк Н.А. Феномен лепной керамики античных центров Северного Причерноморья // Таврические студии. Исторические науки. — 2014. — № 6. — С. 24—31.

Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья. — К., 1991.

- Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Кухонная и столовая керамика позднескифских городищ Нижнего Поднепровья // 100 лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 298—332.
- Гаврилюк Н.А., Молев Е.А. Лепная керамика Китея // ДБ. — 2013. — 17. — С. 65—110.
- Гаврилюк Н.А., Островецков А.С. Керамический комплекс Ягорлыцкого поселения // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 63—64.
- Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка 2 // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 75—90.
- Гаврилюк Н.О., Отрешко В.М. Лепна кераміка поселення на о. Березані (за матеріалами 1979—1984 рр.) // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 67—69.
- Гаврилюк Н.А., Соколова О.Ю. Лепная керамика Нимфея // Античный мир и варвары на юге Украины и России. Скифия. Ольвия. Боспор. — М.; К.; Запорожье, 2007. — С. 257—342.
- Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / Отв. ред. К.К. Марченко. — СПб., 2005.
- Дашевская О.Д. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА. — 1958. — 64. — С. 248—272.
- Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму. — М., 1991 (САИ. — Д1-7).
- Кастанаян Е.Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА. — 1952. — 25. — С. 249—289.
- Кастанаян Е.Г. Лепная керамика боспорских городов. — Ленинград, 1981.
- Книпович Т.Н. Опыт характеристики городища у станицы Елизаветовской по материалам Северо-Кавказской экспедиции Гос. Академии истории материальной культуры в 1928 г. — Ленинград, 1935 (ИГАИМК. — 104).
- Кругликова И.Т. Фанагорийская местная керамика из грубой глины // МИА. — 1951. — 19. — С. 87—106.
- Кругликова И.Т. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города // МИА. — 1954. — 33. — С. 78—113.
- Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Марченко К.К. Лепная керамика Березани и Ольвии второй половины VII — V вв. до н. э. // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 157—166.
- Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. — Ленинград, 1988.
- Попова Е.А. Греческое поселение на городище «Чайка» во второй половине III — II вв. до н. э. // Материалы и исследования городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму. — М., 2007. — С. 4—131.
- Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму. — М., 2005.
- Сенаторов С.Н. Лепная керамика поселения на острове Березань: из раскопок Государственного Эрмитажа // Борисфен-Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — С. 174—350.
- Славин Л.М. Новые открытия в области археологического изучения Буго-Днепровского лимана (Буго-Днепровская экспедиция 1949 г.) // НА ИА НАНУ. — 1949/20.
- Яценко И.В. Северный квартал I скифского поселения на Чайкинском городище в Евпатории (по материалам раскопок 1974—1975 гг.) // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 46—66.
- Gavriluk N.O. Handmade pottery // N.A. Lejpunskaja et al. The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010. — P. 325—335.

Надійшла 27.05.2014

Н.А. Гаврилюк

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА АНТИЧНЫХ ЦЕНТРОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Представлена коллекция лепной керамики из античных центров Северного Причерноморья — из ключевых памятников, а именно, из Тиры (Северо-Западный регион), Березани, Ольвии и поселений их периферии (Северный регион), Кульчука и городища Чайка (Северо-Западный Крым), Нимфея и Китея (Восточный Крым). Используются опубликованные материалы, а также коллекции и полевой материал. На основе всестороннего изучения лепного керамического комплекса выявлено 11 генетически неоднородных групп: греческая керамика, предскифская, фракийская, лесостепная, кизил-кобинская, скифская, сарматская, позднескифские крымская и нижнеднепровская, боспорская и северо-кавказская (аланская).

Показано, что лепная керамика греческой группы появилась у первых греческих переселенцев, то есть, она не была связана с аборигенным населением Северного Причерноморья. На протяжении развития античной культуры эта группа присутствует в материалах всех античных памятников. Остальные генетические группы разные для каждого региона и отражают этнические особенности его населения в разные периоды.

HANDMADE CERAMICS FROM ANCIENT GREEK CENTRES AT THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA AS A SOURCE FOR STUDY OF ETHNIC AND ECONOMIC HISTORY

Presented is a collection of handmade ceramics from the clue Ancient Greek centres at the north coast of the Black Sea, namely from Tyras (North-Western region), Berezan and Olbia, and the settlements in their periphery (North region), Kulchuk and Chaika hill-fort (the North-Western Crimea), and Nymphaeum and Cytæ (the Eastern Crimea). Used were the published materials, as well as collections and field material. Based on comprehensive study of handmade ceramic assemblage, 11 genetically multivendor groups of ceramics were revealed: Greek, pre-Scythian, Thracian, forest-steppe, Kizil-Koba, Scythian, Sarmatian, late-Scythian Crimean and Lower Dnipro ones, Bosporan, and North Caucasian (Alanian).

It is shown that handmade ceramics of the Greek group was owned by the Greek settlers, i.e. it was not related with aboriginal population of the Black Sea north region. This group is present in the materials of all the Ancient Greek sites during the whole period of the Ancient Greek culture development. The latter genetic groups are different for each region and reflect the peculiarities of the populations within various periods.

О.В. Шелехань

ОДНОСІЧНИЙ МЕЧ ІЗ КУРГАНУ БІЛЯ с. МИРНЕ НА ХЕРСОНЩИНІ

Проаналізовано доволі рідкісну знахідку — односічний меч із скіфського поховання 2 в кургані 2 біля с. Мирне на Херсонщині, запропоновано класифікацію таких зразків зброї та розглянуто її походження.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, скіфи, курган, поховання, односічний меч.

У 1992 р. Краснознам'янська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Г.Л. Євдокимова дослідила курганий могильник біля с. Мирне Цюрупинського р-ну Херсонської обл. Під насипом кургану 2 зафіксовано непограбоване скіфське поховання 2, яке супроводжував виразний інвентар важко озброєного воїна. Похований чоловік мав повний захисний обладунок із шоломом і щитом. Наступальна зброя складалася з двох списів, меча та сагайдака з 68 наконечниками стріл і великою залізною ворваркою (Данилко, Куприй 2006, с. 119).

У цій статті докладно розглянемо меч, згаданий у вказаній публікації побіжно, хоча ця знахідка доволі важлива для розгляду розвитку клинкової зброї скіфського часу.

Опис меча

Меч зберігається у Наукових фондах Інституту археології (рис. 1). Загальна його довжина 80,0 см; розміри клинка 64,0 × 5,5 за товщини

1,0 см; перехрестя — 4,9 × 2,0, товщина 2,5 см; руків'я — 15,5 × 3,0 завтовшки 1,5 см, ширина його на кінці 6,4 см, товщина 2,5 см. Меч дійшов у не найкращому стані. Клинок дуже кородований, і його форма простежується лише завдяки вчасно здійсненим консерваційним заходам. Нині кістяні накладки руків'я мають гірший вигляд ніж то подано у звіті.

Меч доволі великий і масивний, виготовлений із суцільної заготовки заліза. Хвостовик руків'я завтовшки 0,5 см є продовженням клинка. На ньому вісьмома парами залізних заклепок були закріплені пластини, вирізані з трубчастої кістки. Вони прикривають руків'я, дублюючи його форму. З однієї сторони (яка лягає у праву долоню) руків'я випукліше, з іншої — більш плоске. Товщина заклепок до 0,3 см, діаметр шляпок до 0,6 см. Перетин руків'я вказує, що шляпки заклепок були втоплені в кістяну накладку та зашліфовані врівень з пластинами. Навершя відсутнє, натомість руків'я на кінці розширене у поздовжній площині.

Перехрестя прямокутної брускоподібної форми сформоване із зігнутої навіпіл заготовки,

навареної на клинок. Варто наголосити, що кістяні накладки не доходили до перехрестя, хоча на рисунках у звіті про розкопки на одній ілюстрації перехрестя прикрите пластиною, а на іншій — ні.

Клинок односічний, плавно звужений до вістря, з вигнутою спинкою та увігнутим лезом. Глибина прогину леза становить 1,5 см. У перетині клинок має форму рівнобедреного трикутника. На ньому фіксується шар деревної тліні завтовшки до 0,5 см, імовірно від піхов. Судячи із цих решток, піхви охоплювали лише клинок, а перехрестя виступало над ними.

Місце односічних мечів у типології скіфської клинкової зброї

Для чіткішого окреслення кола аналогій нашому мечу мусимо спочатку звернутися до проблеми систематики односічної клинкової зброї скіфського часу. Адже досі немає однастайності щодо її типології.

По-перше, треба визначитися, як розглядати односічні мечі, — вкупі з двосічними чи як окремий типологічний підрозділ. Перший варіант можливий, якщо ми здійснюємо класифікацію за формою руків'я. Такий підхід доцільний у тому разі, коли ставиться мета окреслити певні соціально значимі зразки церемоніальної зброї. Тоді основною ознакою є саме руків'я — елементи його конструкції, особливості оздоблення коштовними металами, сюжети декору та ін. Завдяки такому підходу можна окреслити естетичні вподобання кочової аристократії та водночас говорити про статусний характер церемоніальної зброї, а в підсумку — про певну соціальну позицію її власника (Алексеев 2006, с. 43; Skory, Chochorowski 2010, p. 267).

Але можливий інший підхід. Тут варто нагадати, що дослідники розглядають односічні мечі як запозичений скіфами елемент. Вперше до проблеми походження односічної клинкової зброї в цьому середовищі звернувся В. Гінтерс, який припускав, що вона з'явилась у скіфів під впливом античної або латенської культур (Ginters 1928, S. 36). Згодом до його думки приєдналася А.І. Мелюкова, хоча наголошувала, що екземпляри з Північного Причорномор'я не були механічними копіями античних форм і відрізняються самобутністю. Зазначимо, що дослідниця не внесла їх до своєї типології, а розглядала як окрему групу мечів (Мелюкова 1964, с. 59). Однак пізніше, аналізуючи старожитності Подністер'я, вона висунула припущення, що односічні мечі з'явилися у скіфів у IV ст. до н. е. під впливом махайри іл-

лірійського типу або балканських бойових ножів (Мелюкова 1979, с. 199—200).

У 1980-і рр., з опрацюванням подальших надходжень, були висунені нові пропозиції. В.Є. Максименко, досліджуючи культуру сарматів Нижнього Дону, припускав, що односічні мечі з'явилися там під впливом кавказьких бойових ножів (Максименко 1983, с. 150). Натомість В.П. Копилов і С.Ю. Янгулов, аналізуючи односічні екземпляри із Єлизаветівського могильника, розміщеного також біля дельти Дону, дійшли іншого висновку. Вони звернули увагу, що через відсутність тоді ранніх зразків односічної зброї А.І. Мелюкова датувала появу їх IV ст. до н. е. та пов'язала з балканським впливом. Натомість нині можна стверджувати, що односічні клинки з'явилися у кочовому середовищі ще в архаїчний час внаслідок еволюції скіфських бойових ножів, відомих у лісостепових пам'ятках (Копылов, Янгулов 1987, с. 82).

Приблизно тоді ж С.В. Махортих припустив, що основою для формування односічної зброї на Північному Кавказі також були місцеві архаїчні кинджали та мисливські ножі. На думку дослідника, лише з V ст. до н. е. на їхню форму могло дещо вплинути знайомство з імпортованими античними махайрами (Махортих 1991, с. 93). Але варто відзначити, що висновки дослідника стосуються лише розвитку озброєння вказаного регіону.

Згодом І.В. Бруяко в низці публікацій розширив докази та укріпив аргументацію прибічників балканської версії походження односічних мечів. Дослідник також припускав наявність двох центрів, з яких на територію Скіфії могла поширитися така зброя, — Балкани та Кавказ. Вплив першого він проілюстрував серією виробів із скіфських могильників пониззя Дунаю (Бруяко 1989, с. 29). Але в іншій роботі, що вийшла того ж року, автор чітко стверджує, що поширення односічних мечів у Північно-Західному Причорномор'ї відбувалося під безпосереднім впливом фракійських племен. На відміну від попередників, дослідник вважає, що початок цього процесу намітився ще в V ст. до н. е. (Бруяко 1989а, с. 69).

Типологія односічних мечів із скіфських пам'яток

З огляду на сказане, вважаємо за доцільне віднести двосічні та односічні мечі до різних типологічних груп (класів). Таким чином, підтримуємо тих дослідників, які саме форму клинка вважають головним елементом для класифікації клинкової зброї скіфського часу (Бруя-

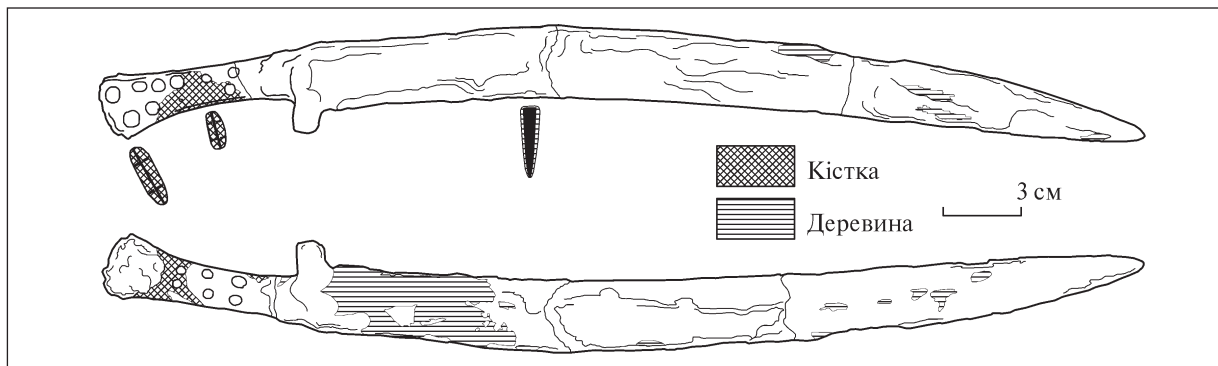

Рис. 1. Мирне. Меч з поховання 2 кургану 2

ко 1989а, с. 69; Редина 1999, с. 223; Ворошилов 2007, с. 17; Лукьяшко 2014, с. 252). За такого підходу в обох класах будуть наявні екземпляри з однаковою конструкцією руків'я, яке в цьому разі відходить на другий план і відіграє головну роль у розв'язанні питань хронології, соціальної стратифікації та ін.

Поклавши в основу типології конструкцію клинка, додамо, що клас односичної зброї доцільно поділити на підкласи. Відомі нині скіфські односичні екземпляри демонструють практично всі можливі конфігурації клинка, а саме, у вигляді рівнобедреного, прямокутного або увігнутого трикутника, з плавним звуженим вістрям, типу махайри та ін. Через це подальша деталізація різновидів за формою клинка призведе до надмірного ускладнення класифікації. Через це, на нашу думку, варто обмежитися виділенням двох підкласів: 1) з прямим профілем і 2) з вигнутим профілем (див.: Бруяко 1989, с. 29). Такий поділ зумовлений певними розбіжностями в способі їхньої дії, на чому зупинимося далі.

Наступним кроком пропонуємо поділ на культурні типи. За характерними рисами руків'я, що будуть перехрещуватися в підкласах, виділяємо два типи (рис. 2).

Перший тип — односичні мечі з простим руків'ям, морфологія якого суттєво відрізняється від скіфських екземплярів. Зазвичай вироби цього типу не мають наверхшя. Замість нього інколи може бути трапецієподібне розширення на кінці руків'я. Воно часто оздоблене накладками з органічного матеріалу. За наявності перехрестя воно прямокутне. До запозичених мечів можна також долучити невелику серію знахідок із пониззя Дунаю, які вирізняються клепаєм руків'ям.

Другий тип — односичні мечі з руків'ям, приметним кинджалам скіфського типу, що становлять так зв. гібридний тип. Наголосимо, що поняття «гібридний тип» (див.: Vasiliev 1980, р. 133) можна застосовувати не лише до архаїч-

них кинджалів з території Середньої Європи. Так само можна назвати й односичні пізньоскіфські мечі з овальним наверхшям і руків'ям типу Чортмлик (див.: Топал 2014, с. 129), хронологічний проміжок між якими та давнішими заповнюється з надходженням нових знахідок (Бессонова, Недопако 2013, с. 113).

Важливо, що переважна кількість екземплярів другого типу представлена церемоніальними зразками. Очевидно, лише стосовно них буде правомірною думка А.Ю. Алексєєва, що односичні мечі не мали практичного призначення (Алексєєв 2006, с. 53), а коштовні вироби підкласу I типу 1, за вдалим висловом М.В. Гореліка, є нічим іншим, як «половинкою двосичного меча» (Горелик 1993, с. 40). І навіть перехрестя цих виробів є половиною традиційного псевдотрикутного перехрестя.

Нині відомо 9 екз. таких церемоніальних мечів, датованих другою половиною IV ст. до н. е. (рис. 2, 18—22, 24—27). Вони неодноразово були предметом ретельного дослідження (Гребенников 1987, с. 148; Алексєєв 2006, с. 43; Гуляев 2009, с. 147; Skory, Chochorowski 2010, р. 267; Топал 2014, с. 143). Тож не будемо ще раз зупинятися на їх розгляді.

Однак наголосимо, що односичні мечі без коштовного оздоблення що першого, що другого типів є пересичними зразками озброєння із звичними функціями, що підтверджується даними металографічного аналізу (Бессонова, Недпако 2013, с. 119). Тож не можна погодитися з дослідниками, які вважають їх культовими і ставлять в один ряд з парними бронзовими ножами (Максименко 1983, с. 150). Адже знахідки пари односичних мечів (Сладковка) або односичного кинджала із двосичним мечем (Софіївка), на нашу думку, вказують на утилітарну їх функцію. Відомі також випадки, коли в супроводі поховання воїна поєднувалися довгий меч і короткий кинджал, як, приміром, Старша Могила (Іллінська 1951, с. 196), кур-

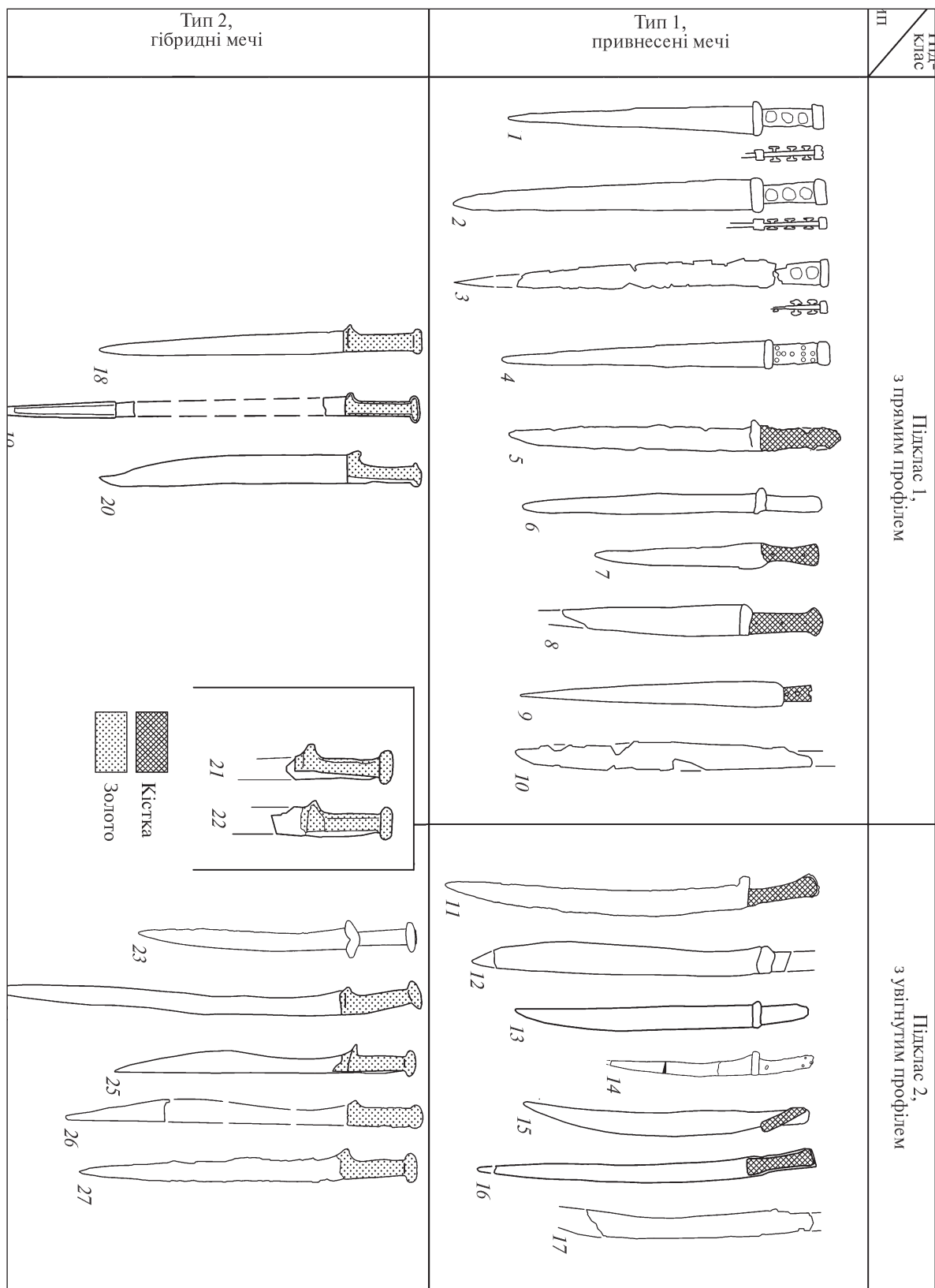

Рис. 2. Типологія односторонньої зброї скіфського часу з території Північного Причорномор'я: 1—3 — Чауш; 4 — Миколаївка II; 5 — Круглик; 6, 13 — Єлизаветівський могильник; 7, 8 — Мамай-Гора, кургани 23 і 137; 9 — Плавні, курган 24; 10 — Широке II, поховання 35/2; 11 — Мирне, поховання 2/3; 12 — Абрамівка; 14 — Софіївка; 15 — Сладковка, курган 25; 16 — Миколаївка, поховання 1; 17 — Бутори, поховання 13/2; 18 — Три Брати (Піски), курган 9; 19 — Капітанівка, курган 487; 20 — Мала Лепетиха; 21 — Новоолександрівка-Богачівка, поховання 5/3; 22 — Керч; 23 — Мотронине; 24 — Соболева Могила; 25 — Шувальовка; 26 — Чортотлик; 27 — Велика Рижанівка

ган 13 біля Кириківки (Мелюкова 1964, с. 46), курган 19/21 групи II Нікопольського некрополя (Граков 1962, с. 66). Подібна практика відображена й на антропоморфних стелах з Медерово і Томаківки (Ольховский 2005, рис. 87, 89). Два довгі мечі знайдено в кургані 16 біля Нартана (Махортых 1991, с. 56).

Аналогії мечу із Мирного

З огляду на сказане, коло аналогій мечу із Мирного можна звузити до екземплярів типу 1 підкласу II. Аналогічний за формою короткий кинджал походить із розвіяного кургану біля с. Софіївка (рис. 2, 14). На жаль, автор публікації не вказала, чи були на його руків'ї накладки (Іллінська 1968, с. 160). Але подані на рисунку округлі випуклини можна сприймати як рештки заклепок, що вказують на обкладку руків'я. Нині цей курган датують третьою чвертю V ст. до н. е. (Бессонова, Недопако 2013, с. 115).

Меч з розширеним вістрям на зразок махайри виявлено в кургані біля с. Абрамівка (рис. 2, 12). Автори публікації датували комплекс V ст. до н. е. та обережно натякали на схожість цього меча до античних виробів (Медведев, Ефимов 2001, с. 209). Але попри фрагментованість цієї знахідки вцілілі на перехресті заклепки уможливають віднести меч з Абрамівки до виробів кола Мирного.

Із Єлизаветівського могильника (рис. 2, 6, 13)¹ у дельті Дону походить серія односічних мечів (6 екз.), що більшою чи меншою мірою подібні до меча із Мирного. Дослідник пам'ятки зазначає, що некрополь почав функціонувати в першій чверті V ст. до н. е. (Копылов 2000, с. 164).

Подібний меч, але без перехрестя, відомий з кургану 25 Сладковського могильника. Його клинок теж має форму вигнутого трикутника, а пряме руків'я оздоблене кістяними накладками (рис. 2, 15). За античною керамікою та коштовними виробами поховання було датоване V ст. до н. е. (Максименко 1983, с. 42, 149). Надалі дата його була уточнена до останньої третини вказаного століття (Бессонова, Недопако 2013, с. 121). Однак є й інший погляд на датування цього комплексу. Зокрема, І.І. Марченко, орієнтуючись на аналогію сіроглиняній амфорі із кургану Баби відносить його до першої половини IV ст. до н. е. (Марченко 1996, с. 59), з чим надалі погодився й С.І. Лук'яшко (Лукьяшко 2014, с. 252). Особливості сагай-

дачних наборів з кургану 25 Сладковського могильника також підтверджують правомірність пізнішої його дати. Але наявність базисних наконечників стріл указує, що верхня межа, схоже, не підніметься пізніше першої чверті IV ст. до н. е.

Подібні до Мирного знахідки відомі й на західній периферії Європейської Скіфії. Схожість за формою клинка та руків'я демонструє меч з кургану 1 біля с. Миколаївка. Єдина відмінність полягає у відсутності перехрестя (рис. 2, 16). Поховання, з якого походить цей меч, за античною керамікою датується другою половиною IV ст. до н. е. (Мелюкова 1979, с. 68, 177, табл. VII). Як аналогію цьому виробу А.І. Мелюкова слушно вказувала кинджал із Севтополя (рис. 3, 10). Останній за формою руків'я, розширеного на кінці, дуже подібний до меча із Мирного (див.: Дмитров 1957, рис. 16).

Схожий вигляд має кинджал з кургану 1 некрополя Ніконія (рис. 3, 11). Окрім кістяних накладок на руків'ї, його та меч з Мирного поєднує характерне розширення на кінці руків'я замість навершя. Автор публікації датував знахідку другою половиною IV ст. до н. е. та вбачав у ній суто фракійський елемент озброєння (Бруяко 1989а, с. 68).

Меч із масивним клинком відомий з поховання 2 кургану 13 біля с. Бутори (Синика, Разумов, Тельнов 2013, с. 76). Але через фрагментованість виробу можна лише сказати, що клинок загнутий тільки на рівні вістря (рис. 2, 17). За сагайдачним набором і сіроглиняним кухлем це поховання датується першою половиною IV ст. до н. е.

До того ж хронологічного горизонту відносяться так само мечі з прямим односічним клинком, виділені в перший тип. Меч з кургану 1 в ур. Круглик (рис. 2, 5) доволі близький до нашого за конструкцією руків'я. За публікацією, на руків'ї були дерев'яні пластини з шкіряною підкладкою (Добровольський 1949, с. 188). За скромним сагайдачним набором комплекс можна датувати V ст. до н. е.

Два мечі, датовані IV ст. до н. е., відомі за матеріалами могильника Мамай-Гора. Але то проблематично. Один — короткий кинджал з кургану 23 (рис. 2, 7) — так датовано за відсутності інших надійних хроноіндикаторів (Андрух, Тошев 1999, с. 134; Андрух 2000, с. 116). Для другого — короткого меча із поховання 8 у кургані 137 (рис. 2, 8) — контекст не вказано (Андрух 2000, с. 116, рис. 5, 4). З невідомих причин цей курган не потрапив до загальної публікації могильника.

¹ На рисунку наведено лише два найінформативніші екземпляри.

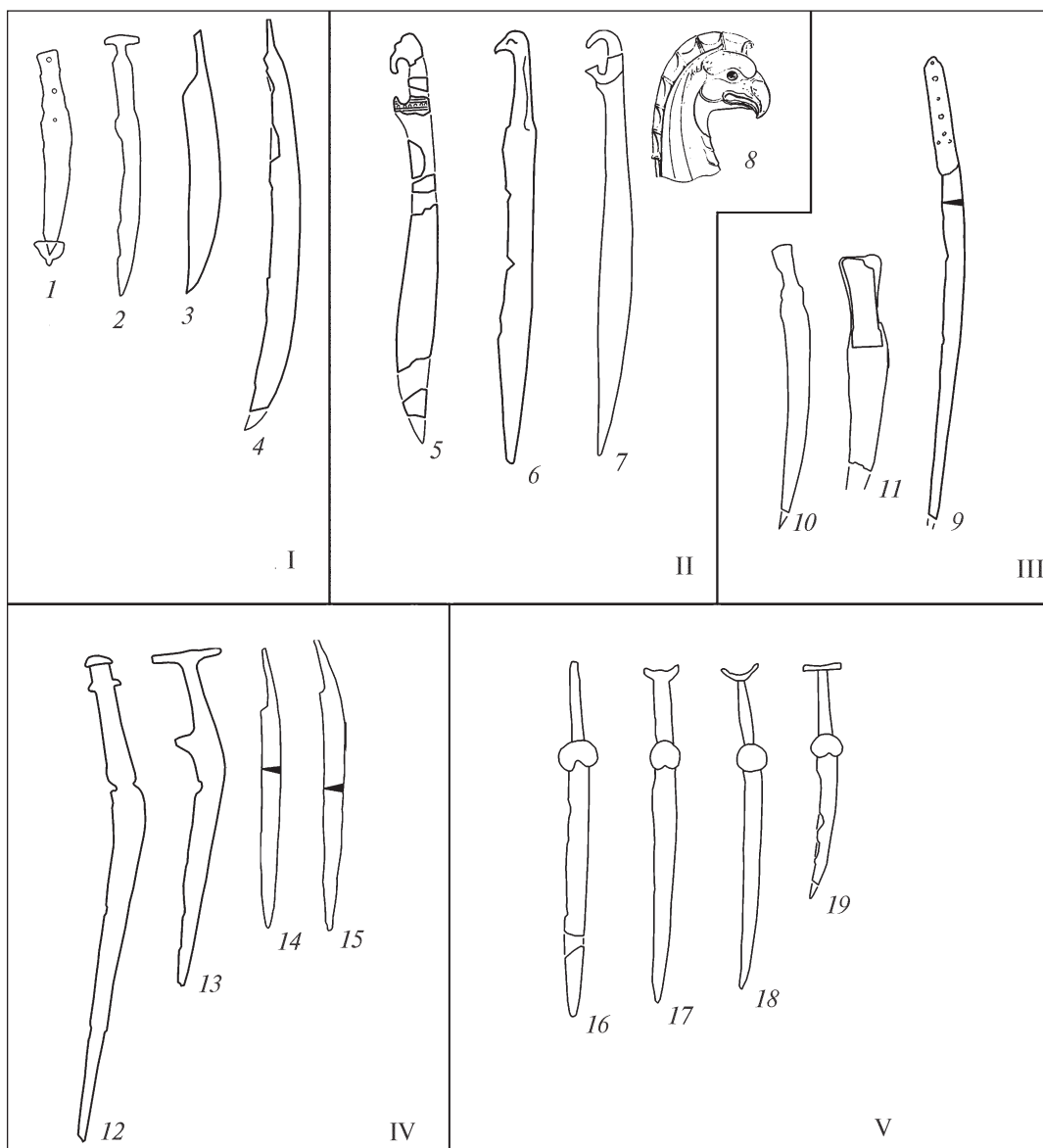

Рис. 3. Можливі прототипи мечів типу Мирне: I — Кавказ (1, 2 — Тлі, поховання 258 і 103; 3 — Кизил-Кала; 4 — Луговий могильник, поховання 2); II — античні зразки (5 — Големата Могила; 6 — Луговий могильник, поховання 56; 7 — Керч; 8 — третій Семибратній курган); III — мечі північнобалканського (фракійського) кола (9 — Гогошу; 10 — Севтополь; 11 — Ніконій); IV — махайри та бойові ножі іллірійського типу (12 — Балта-Верде; 13 — Софронієво; 14, 15 — Феріджеле); V — архаїчні гібридні зразки із Карпатського басейну (16 — Дьендеш; 17 — Куртя де Арджеш; 18 — Беїца; 19 — Тісабод-Баб)

Вцілів незадовільно, через що мало інформативний, односічний клинок, який походить з поховання 2 в кургані 35 могильника Широке II (рис. 2, 10). Те само можна сказати й про щент пограбоване поховання (Черненко, Бунятян 1977, с. 54).

Із пониззя Дунаю відомі оригінальні мечі з односічним клинком у формі рівнобедреного трикутника. Із могильника Чауш опубліковано два такі прямі мечі з брускоподібним наверхшам і перехрестям з курганів 12 і 15 (Сунічук 1985, с. 41). Окрім самотньої форми клинка, вони вирізняються й великими заклепками (рис. 2,

1, 2). Хоча в публікації не знайдемо докладного опису зброї, наявність заклепок на руків'ї, найвірогідніше, вказує на накладки із органічного матеріалу. За супроводом поховань, насамперед сагайдачними наборами, обидва мечі датуються V ст. до н. е.

Згодом Є.Ф. Редіна вказала, що загалом з цього могильника відомо сім односічних мечів, але проілюструвала тільки ще один — з кургану 22 (рис. 2, 3), оскільки решта, за словами дослідниці, представлена неінформативними екземплярами (Редіна 1999, с. 223). Ймовірно, він також відноситься до V ст. до н. е.

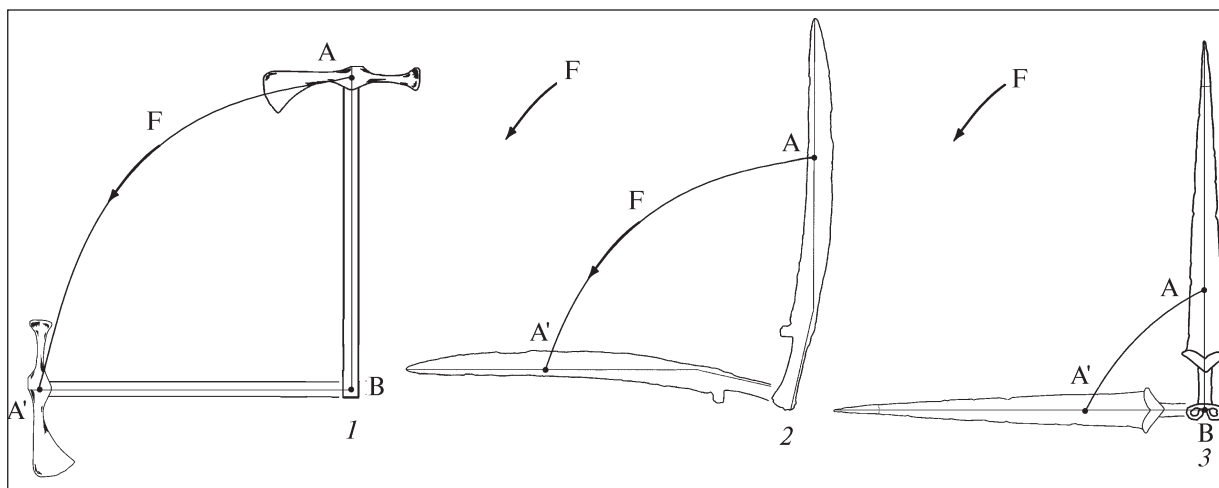

Рис. 4. Реконструкція траєкторії рубального удару різними видами зброї: 1 — сокирою; 2 — односїчним мечем; 3 — двосїчним мечем (F — вектор прикладання сили; A - A' — рух центру ваги)

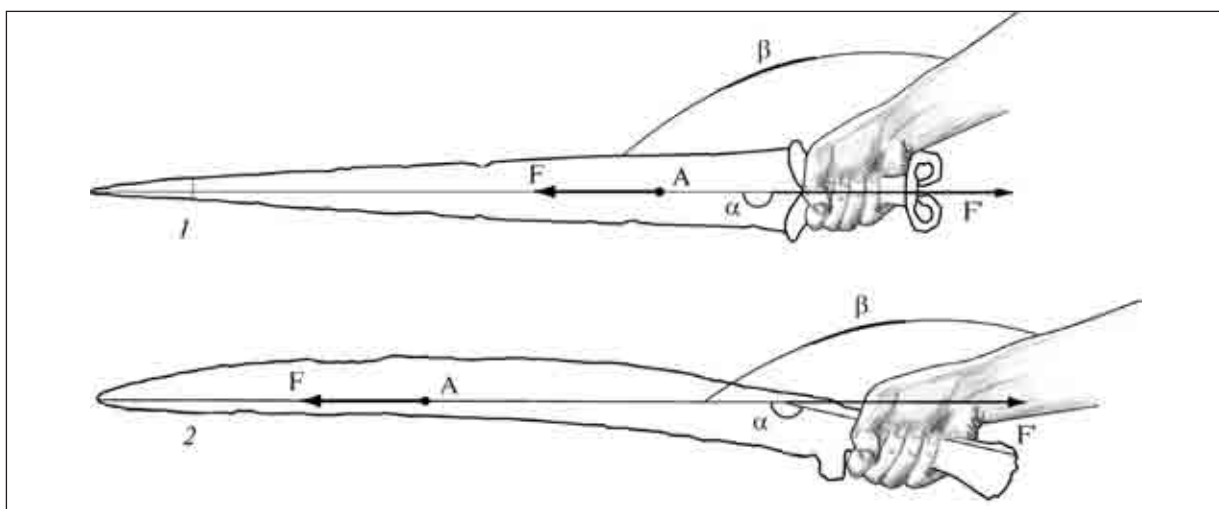

Рис. 5. Реконструкція траєкторії уколу: 1 — двосїчним мечем; 2 — односїчним мечем (A — центр ваги меча; F — сила, прикладена до уколу; F' — сила спротиву; α — кут між руків'ям і клинком; β — кут між клинком і рукою)

У кургані 24 могильника Плавні, датованого серединою IV ст. до н. е., знайдено меч з трикутним прямим клинком, схожим на попередні (рис. 2, 9). Але його руків'я більше подібне до однотипних виробів (Суничук, Фокеев 1984, с. 124).

Варто також згадати двосїчні мечі з накладками з органічного матеріалу на руків'ї. Найближчим за цією ознакою до виробу із Мирного є меч з кургану 489 біля с. Макіївка, на якому кістяні накладки дублюють форму руків'я (Петренко 1961, с. 70). Інші приклади такого оздоблення представлені ажурними накладками, що, крім утилітарної, виконували декоративну функцію. В роботі А.Ю. Алексєєва згадуються три такі вироби — другий меч з «Першого» кургану біля Шувьовки, а також мечі з кургану 4, поховання 2 біля Білозерки та з кургану побли-

зу с. Дудчани. Вказані екземпляри відносяться до IV ст. до н. е. (Алексєєв 2006, с. 57). Ще одна знахідка — із поховання 2 в кургані 19/21 групи II Нікопольського некрополя — належить до того ж часу (Граков 1962, с. 66).

Хронологічна позиція меча із Мирного

Як бачимо, хронологічний діапазон побутування мечів типу Мирного в колі скіфських старожитностей доволі широкий. Але вироби першого типу більше прикметні похованням V ст. до н. е. Натомість екземпляри, віднесені нами до другого типу (представлені, головним чином, парадними зразками), переважно трапляються в пам'ятках IV ст. до н. е.

Автори публікації датували поховання 2 кургану 2 біля с. Мирне першою половиною — серединою V ст. до н. е. Головною підставою для

того став вміст сагайдачного набору — нако- нечники стріл і велика ворварка, аналогії яким дослідники вбачали в похованні кургану 16 біля Вишнівки (Данилко, Купрій 2006, с. 124; публікацію див.: Колотухин 2000, рис. 2).

На нашу думку, дата цього поховання тяжіє до другої чверті вказаного століття. Адже, хоча великі ворварки входять у побут з другої половини VI ст. до н. е., найраніші такі (Вишнівка, Вітова Могила) мають напівсферичну форму, а ворварка із Мирного — зрізаноконічна, що може вказувати на дещо давнішу її хронологічну позицію. Загалом же склад сагайдачного набору (Евдокимов 1992, рис. 7) стоїть ближче до таких комплексів, як Новорозанівка поховання 1 у кургані 1 та Аджигол IG (Мурзин 1984, рис. 25).

Використання невеликих зрізаноконічної форми ворварок у захисному обладунку зближує поховання 2 кургану 2 біля с. Мирне з могилами воїнів у кургані 1, поховання 1 Новорозанівки (Шапошникова, Ребедаїло 1977, рис. 3), кургані 13, поховання 1 цвинтаря Перещепине (Мурзин и др. 1998, рис. 11; Махортых 2012, с. 151) і кургані 2 Гладківщини (Григорьев 1994, рис. 4).

Тож меч з Мирного серед подібних видається одним з найдавніших. Ця знахідка цілком вписується в загальну картину поширення односичної зброї у Північному Причорномор'ї. Її можна окреслити таким чином. У першій половині V ст. до н. е. в середовищі кочовиків з'являються нечисленні бойові односичні мечі типу 1. Але вони не набули значного поширення та надалі побутували, головню, як церемоніальна зброя типу 2 (або мечі типу Шульговка за: Топал 2014, с. 143). Якщо руків'я перших має нехарактерний для скіфських мечів вигляд, то в других виготовлене за прийнятою у скіфів схемою.

Припускається, що поширення коштовних однолезових мечів відбувалося через прагнення варварської аристократії мати на озброєнні імітацію престижних античних зразків (Алексеев 2006, с. 53). Загалом зростання в IV ст. до н. е. частки нефункціональних (престижних) церемоніальних виробів відбувалося на тлі погіршення якості скіфських мечів (Гребенников, Недопако 1984, с. 127; Шрамко 1991, с. 72). Симптоматично, що занепад зброярства відбувався разом із стрімким скороченням ареалу скіфського угруповання (Топал 2014, с. 150).

Походження скіфських односичних мечів

Окресливши особливості розвитку односичної зброї у скіфів, повернемося до проблеми її походження. На рис. 3 представлені екземпляри,

які дослідники наводили як можливі її прототи- пи. Але типологічний і хронологічний аналіз спонукає нас відмовитися від кавказьких арха- ічних односичних клинків (рис. 3, I) як прототипу скіфської такої зброї V—IV ст. до н. е.

Також спостерігаємо суттєву відмінність скіфських односичних мечів від античних ма- хайр, передусім, за конструкцією руків'я (рис. 3, II). Сказане особливо стосується знахідок з Керчі та Семибратнього кургану 3 (Сокольський 1954, с. 32). Решта знахідок, які дослідни- ки вважають махайрами, відомі лише за улам- ками клинка — Ольвія (Русяева, Черненко 1980, с. 102) та Вищестеблівська 11 (Гричик 2004, с. 105). Тож лише ймовірно їх можна віднести до античних виробів.

Безпосередні витоки односичних мечів пер- шого типу ми схильні вбачати в північнобал- канських зразках Північно-Західного Причор- номор'я (рис. 3, III), на чому наголошували й інші дослідники (Мелюкова 1979, с. 199; Бруяко 1989а, с. 69; Бессонова, Недопако 2013, с. 119). Єдине зауваження щодо озвученої думки стосу- ється хронологічного розподілу односичних клинків. Якщо екземпляри типу Мирного (Кру- глик, Сладковка, Софіївка) фіксуються в похо- ваннях степової смуги ще від V ст. до н. е., то основні аналогії, за якими доводили їх «фракій- ське» походження, датуються IV ст. до н. е. (Сев- тополь, Ніконій). Тож, на нашу думку, не варто забувати про значну подібність односичних ме- чів і бойових ножів V—IV ст. до н. е. Поява останніх наприкінці VI ст. до н. е. власне пере- дувала впровадженню аналогічних мечів. Мож- ливо, побутування таких ножів і стало однією з передумов запозичення односичних мечів².

Додамо, що припущення А.І. Мелюкової про можливий паралельний вплив махайри іллірій- ського типу та іллірійських бойових ножів вва- жаємо недостатньо аргументованим. Адже пер- ші суттєво раніші за екземпляри типу Мирного та в типологічному сенсі відрізняються за за- гальним обрисом клинка та наявністю бруско- подібного навершя (рис. 3, IV). Другі, тобто іл- лірійські бойові ножі, не можна вважати прототипом через таку характерну рису як черешкову основу руків'я (рис. 3, 14, 15). Що ж до «гібрид-

² Оздоблення руків'я бойових ножів кістяними на- кладками фіксується з кінця VI ст. до н. е. На арха- ічних екземплярах (Реп'яхувата Могила, похован- ня 2; Бобриця, курган 40; Бересняги, курган 6; Захід- ний Більськ, зольник 28 та ін.) не зафіксовано орга- нічних пластин. Натомість кінець їхнього руків'я міг бути оформлений у звіриному стилі. Але аналіз бо- йових ножів — то інша тема.

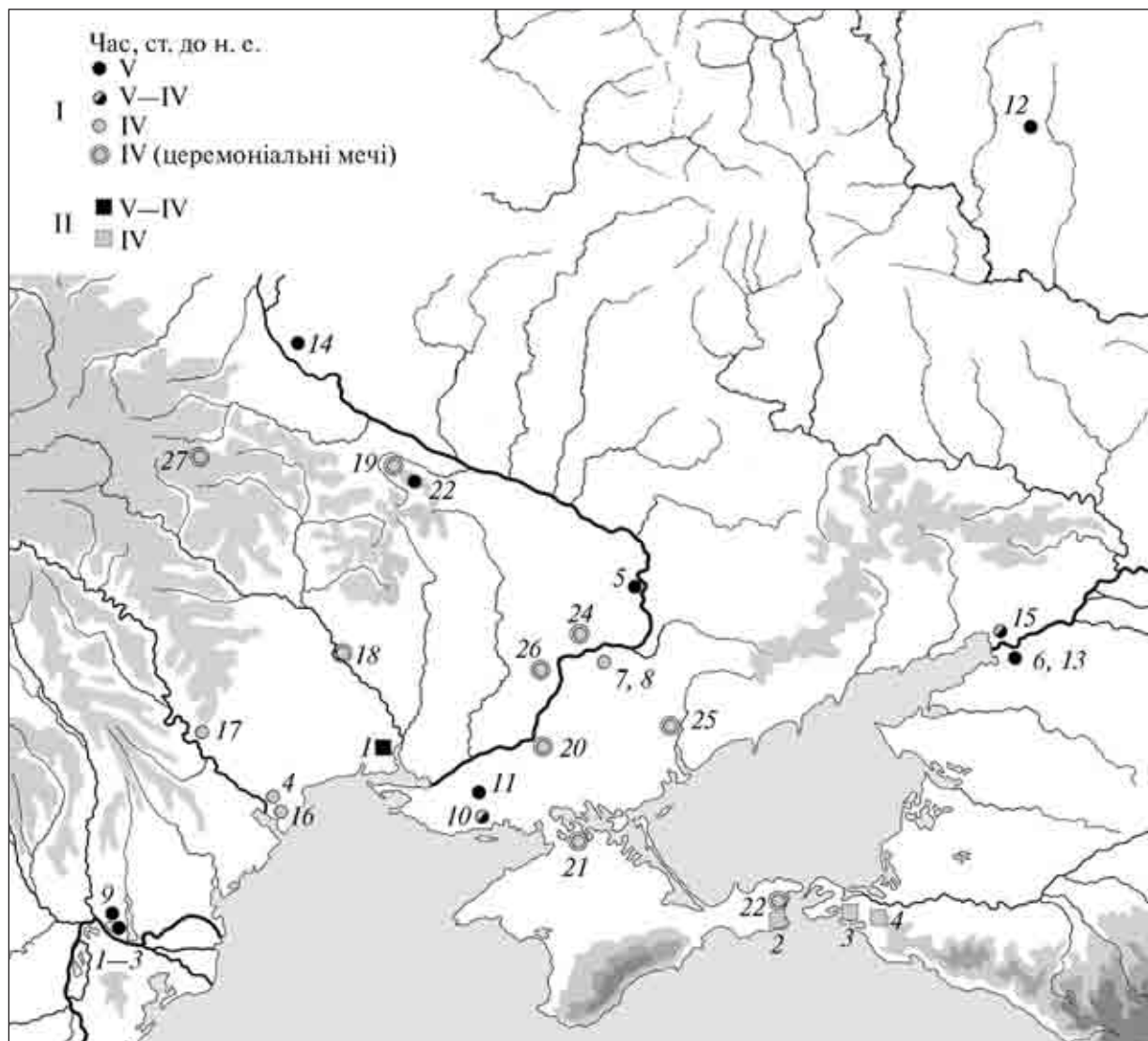

Рис. 6. Карта поширення односічних мечів у Північному Причорномор'ї: I — зразки першого та другого типів (нумерація відповідає позиціям на рис. 2); II — знахідки античних махайр (1 — Ольвія; 2 — Керч; 3 — Вищестеблівська 11; 4 — третій Семибратній курган)

них» мечів другого типу (рис. 3, I), то вважаємо доцільним пристати до думки, що лінія їхнього розвитку має витoki в архаїчних формах Карпатського басейну (Скорый 1983, с. 5; Бруйко 2005, с. 281; Бессонова, Недопако 20013, с. 119).

Бойова функція односічних мечів

Ще один аспект, на який звернемо тут увагу, це бойова функція односічних мечів. Звичайно, в реальному бою ситуативність практичного застосування зброї майже необмежена. Але основні конструктивні особливості певного різновиду озброєння прямо обумовлюють його основну функцію (Назаров 1986; Kontny 1998, s. 388). Пошуки в цьому напрямі можуть підтвердити формальні побудови в площині класифікації. Нижче спробуємо показати відмінність одно- та двосічних мечів на основі ана-

лізу способів дії такої зброї, що проілюструємо також антропологічним матеріалом. Адже простежується різка несхожість травм черепа у спільнотах з відмінним набором озброєння.

Як відомо, холодна зброя ближнього бою має два основні конструктивні елементи: так зв. робочу частину, призначену для ураження цілі, — в нашому разі клинок, друга складова — руків'я — призначена для маніпуляції (Худяков 1979, с. 187). На рис. 4 наведено приклади ефективності рубального удару різними видами скіфської зброї. Типово рубальною зброєю є сокира (рис. 4, I; літерою А позначено центр ваги, а позначкою АА' — траєкторію руху). За нанесення удару вектор прикладання сили F тут повністю збігається з траєкторією руху центру ваги АА'. Водночас держак слугує достатньо потужним важелем АВ для нанесення удару.

Для цього знаряддя ККД рубального удару найбільший (Желиговский 1936, с. 138; Горелик 1993, с. 41). Летальні наскрізні травми від такої зброї дослідники неодноразово фіксували на верхній частині черепа серед популяцій бронзової доби (Кубарев 1987, с. 65; Рыкун 1999, с. 151; Медникова, Бужилова 2005, с. 162).

Черепні травми серед населення, в озброєнні якого переважали мечі, фіксуються не тільки на верхній частині черепа, а й на лицевому його відділі (Скорий та ін. 1999, с. 98; Перерва 2002, с. 141; Бужилова 2005, с. 197; Бородовский и др. 2010, с. 39; Гречко, Шелехань 2012, с. 118). Окрім того, для скіфського часу маємо комплексний аналіз травм середньодонського населення. Згідно з ним, у цій популяції спостерігається значний відсоток поранень саме лицевої частини (Добровольская 2013, с. 33).

Неважко помітити, що удари, завдані клинковою зброєю, значно менші за ступенем проникнення та враження ніж травми від ударних знарядь. Адже конструкція меча зовсім інша (рис. 4, 3), і інерція замаху ним менша ніж сокири. Важіль АВ такої зброї мінімальний. Основним важелем в ударі буде рука, через що точки вектору прикладання сили розміщуються на рівні руків'я. Тож завдати рубального удару такою зброєю можна, передусім, за рахунок масивності клинка (Скорий 1981, с. 84; Симоненко 1984, с. 129; Назаров 1986, с. 102).

Але значна універсальність, функціональність і варіативність використання клинків призвели до переваги їх у скіфському озброєнні. Тож мечі та кинджали розповсюджувалися так швидко, як на те були спроможні давні металурги (Горелик 1993, с. 30).

Порівнявши типову древкову та клинкову зброю, бачимо, що односічні мечі зацентовані більше на рубальну функцію (рис. 4, 2). Вони масивніші через більшу площу поперечного перетину. Водночас увігнутий клинок підвищує ККД рубального удару. Адже центр ваги зміщений уперед і ближче до вістря, через що при замаху він має більшу траєкторію та інерцію руху. Особливо це стосується клинків з масивним розширеним лезом.

Наведена обставина також додає ваги на користь балканської теорії походження односічної зброї у Північному Причорномор'ї. Адже саме європейські майстри здавна виготовляли мечі з центром ваги в останній третині клинка. Саме через це бронзові гальштатські мечі з лавролистим клинком справедливо вважають попередниками класичних махайр античного зразка (Snodgrass 1964, p. 100; Бруяко 1989а, с. 68).

Загалом виражена рубальна функція меча з Мирного вкупі з солідною його довжиною може вказувати на те, що його власник найімовірніше був вершником (див.: Скорий 1981, с. 19; Горелик 1993, с. 40). Про ефективне використання увігнутих мечів вершниками повідомляють античні автори. Ксенофонт у творі «Про кінноту» відносив їх до кавалерійського озброєння: *«Для враження супротивника ми віддаємо перевагу махайрі, а не ксіфосу, адже для вершника з висоти зросту удар копісом зручніший, ніж ксіфосом»* (ХІІ, 11). Тіт Лівій у відомій праці з історії Риму, описуючи завоювання римлянами Македонії, згадує про наслідки використання махайр: *«...побачивши тіла, понівичені іспанськими мечами, руки, відрубані одним ударом, відрубані голови, нутрощі, які випали назовні, та багато іншого так само жахливого й огидного, воїни Филипа жахнулися тому, з якими людьми й проти якої зброї доведеться їм мати справу»* (31, 34).

Різниця між односічним і двосічним мечем буде відчутною і в пішому бою. Про таку ситуацію варто нагадати, оскільки вершники ранньозалізної доби часто брали участь у бою як піші (Горелик 1993, с. 21). У цьому разі відмінність між мечами з прямим та увігнутим клинком полягає, передусім, у техніці ураження супротивника — уколом. По-перше, при уколі двосічним мечем з прямим руків'ям зворотна сила спротиву F' (рис. 5, 1) буде тиснути через перехрестя на кисть і поглинатися кистьовим суглобом (Шелехань 2013, с. 48). Якщо руків'я розташоване під кутом до клинка, зброя має більший упор у долоню (рис. 5, 2), завдяки чому зв'язка рука—меч стає стабільнішою при нанесенні уколу.

По-друге, в маніпуляції клинковою зброєю між лезом і рукою утворюється кут, який обмежується рухливістю кистьового суглоба. Через це прямий укол можна нанести лише нижче рівня грудей, а уколи в голову та шию — тільки знизу та збоку³. Це припущення підтверджується антропологічними даними. У згаданих

³ У цьому твердженні ми відштовхуємося від того, що скіфські воїни, найвірогідніше, не застосовували фехтувальний захват руків'я. Від звичайного він відрізняється тим, що великий палець не охоплює руків'я, як зображено на рис. 5, а лежить поверх нього, упираючись подушечкою в перехрестя. Такий спосіб дозволяє тримати клинок пряміше, хоча й зменшує силу кисті за рахунок відведення протиставленого пальця. Про використання скіфами звичайного захвату свідчить, зокрема, зображувальна традиція (Манцевич 1978, с. 73; Моруженко 1992, рис. 7; Русяєва 1997, с. 51, рис. 4). Широке перехрестя та наверх, а також масивний клинок скіфських мечів і кинджалів зменшують варіанти їх тримання до мінімуму.

праці М.В. Добровольська відзначає поширення ударів у лицеву частину, нанесених знизу вгору (Добровольская 2013, с. 33).

Якщо ж клинок увігнутий, то кут α між вістрям і руків'ям зменшується, що уможливило прямі уколи вище. Ця обставина певною мірою розширює можливості ураження голови, що, найвірогідніше, призводить до втрат супротивника (Бужилова 2005, с. 197).

Отже, односична клинкова зброя з увігнутим клинком демонструє низку переваг порівняно з мечами скіфського часу з прямим клинком. Мечем з кривим лезом можна було нанести ефективніший рубальний удар. Водночас його конструкція давала ширше поле для маневру, аби вколоти в голову.

Але така зброя мала й певні недоліки. Вказані тонкощі конструкції увігнутого односичного клинка справляли певний вплив на техніку бою та вимагали більшої майстерності у володінні зброєю, через що, ймовірно, вони й не набули значного розповсюдження в середовищі скіфів (рис. 6). Ще однією перепорою на шляху поширення їх могла бути залежність форми меча від конструкції захисного обладунку (Горелик 1993, с. 28). Якщо мечі типу Мирного надавали неабиякий простір для ураження верхньої частини тіла, то в пішому бою таким практично неможливо було завдати ефективного удару по корпусу воїна знизу догори. А якщо пригадає-

мо, як розмішувалися пластини й луски панцира, то зрозуміло, що вразити таким мечем знизу було тим паче проблематично. Так само знижувалась ефективність ураження відкритих знизу суглобів, особливо паху.

За сукупними даними воїн з поховання 2 із кургану 2 біля с. Мирне видається представником «дружинного» стану, тобто вільним елітним воїном, але не шляхетного походження. Хоча в похованні не зафіксовано ні офіри коня, ні деталей кінської вузди, набір озброєння цілком прикметний для поховань скіфських дружинників степової смуги (Черненко 1971, с. 36; 1992, с. 101). Таким чином, поховання цього чоловіка стоїть в одному ряду з могилами воїнів з Гладківщини, Новорозанівки, Дніпрорудного та Перещепинського некрополя.

Історичне тло, на якому міг пройти його життєвий шлях, ще раз підтверджує наші висновки. Це — час початку активних контактів скіфської верхівки з фракійськими племенами Подунав'я, що налагодилися із закінченням скіфсько-перської війни. Зіткнення скіфів-кочовиків з фракійцями відображено в пасажі Геродота про війну Спаргапіфа та Аріапіфа, що скінчилася загибеллю останнього (Алексеев 2003, с. 220—221). Можливо, саме учасники цих подій з боку Балкан принесли в середовище Причорноморських степів нові зразки озброєння на кшталт меча із Мирного.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Алексеев А.Ю. Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н.И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.) // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 43—65.

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора в Нижнем Поднепровье // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 110—119.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 1999. — Кн. I.

Бессонова С.С., Недопако Д.П. Скіфський однолезвий меч з околиць Мотронинського городища // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 113—121.

Бородовский А.П., Зубова А.В., Поздняков Д.В., Табарев А.В., Черемисин Д.В. Археология насилия. — Новосибирск, 2010.

Бруяко И.В. Однолезвийное оружие степной Скифии // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 29—30.

Бруяко И.В. Предметы вооружения из Никония // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — К., 1989а. — С. 65—70.

Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе X—V вв. до н. э. — Кишинев, 2005.

Бужилова А.П. Homo Sapiens. История болезни. — М., 2005.

Ворошилов А.В. Вооружение населения Лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Воронеж, 2007.

Горелик М.В. Оружие Древнего Востока. — М., 1993.

Граков Б.Н. Скифские погребения на Никопольском курганном некрополе // МИА. — 1962. — 115. — С. 56—113.

Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы юга степей Украины. — К., 1987. — С. 148—158.

Гребенников Ю.С., Недопако Д.П. Скифский меч с Нижнего Побужья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 126—128.

Гречко Д.С., Шелехань О.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине. — К., 2012.

- Григорьев В.П. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина // Древности скифов. — К., 1994. — С. 63—79.
- Грицик Е.В. Находки предметов вооружения на поселении Вышестеблиевская-11 // БЧ. — 2004. — С. 104—108.
- Гуляев В.И. «Парадные» мечи IV—V вв. до н. э. из курганов Скифии // Археологические памятники Восточной Европы. — 2009. — 13. — С. 147—151.
- Данилко Н.М., Куприй С.А. Погребение воина-дружинника у с. Мирное // Музейні читання. — К., 2006. — С. 119—124.
- Димитров Д.П. Севтополь — фракийский город близ с. Копринка Казанлыкского района // СА. — 1957. — № 4. — С. 199—216.
- Добровольская М.В. Боевые травмы в изучении антропологических материалов из среднедонских некрополей V—IV вв. до н. э. // Роль войны и военного дела в развитии древних и средневековых обществ. — М., 2012. — С. 32—34.
- Добровольский А. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова // АП. — 1949. — II. — С. 180—190.
- Евдокимов Г.Л. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции // НА ІА НАНУ. — 1992/2.
- Желиговский В.А. Эволюция топора и находки на Метрострое // ИГАИМК. — 1936. — 132. — С. 138—148.
- Іллінська В.А. Курган Старша Могила — пам'ятка Скіфії // Археологія. — 1951. — V. — С. 196—212.
- Іллінська В.А. Из неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1968. — XXI. — С. 147—163.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы степного Крыма. — Симферополь, 2000.
- Копылов В.П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганного могильника // КСИА. — 1980. — 18. — С. 24—29.
- Копылов В.П. Население дельты Дона в V—IV вв. до н. э. // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 157—167.
- Копылов В.П., Янгулов С.Ю. О времени появления скифских однолезвийных мечей // Киммерийцы и скифы. Тез. Всесоюз. семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — С. 80—82.
- Кубарев В.Д. Курганы Уландрыка. — Новосибирск, 1987.
- Лукьяшко С.И. Мечи и кинжалы скифского времени Нижнего Дона // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 237—256.
- Максименко В.Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983.
- Марченко И.И. Сираки на Кубани. — Краснодар, 1996.
- Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
- Махортых С.В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 145—160.
- Медведев А.П., Ефимов К.Ю. Курган скифского времени у с. Абрамовка // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 202—210.
- Медникова М.Б., Бужилова А.П. К вопросу о травматических повреждениях среди абашевского населения // РА. — 2002. — № 2. — С. 162—164.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Д1-4).
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Моруженко А.О. Скіфський курган Передерієва Могила // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 61—64.
- Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования Украинско-немецкой экспедиции в 1997 г. — К., 1998.
- Назаров В.В. О функциональных особенностях оружия «скифского типа» // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 102—103.
- Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. — М., 2005.
- Перерва Е.В. Палеопатология поздних сарматов из могильника Есауловского Аксяя // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии. — 2002. — 1/2. — С. 141—151.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — 96. — С. 53—102.
- Редина Е.Ф. К вопросу о фрако-скифских культурных взаимоотношениях (скифское однолезвийное оружие) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 222—227.
- Рыкун М.П. О характере травматических повреждений мужского населения каменной культуры (по материалам могильника Новотроицкое I) // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. — Барнаул, 1999. — С. 151—154.

- Русаева А.С., Черненко Е.В. Новые находки оружия из Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 99—104.
- Русаева М.В. Інтерпретація зображень на золотій пластинці з Сахнівки // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 46—56.
- Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 129—147.
- Синика В.С., Разумов С.Н., Тельнов Н.П. Курганы у с. Буторы. — Тирасполь, 2013.
- Скорий С.А. Скіфські довгі мечі // Археологія. — 1981. — 36. — С. 19—25.
- Скорый С.А. Вооружение скифского типа в Средней Европе. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Скорий С.А., Хохоровски Я., Григор'єв В.П., Ридзевські Я. Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 94—105.
- Скоковский Н.И. Боспорские мечи // МИА. — 1954. — № 33. — С. 123—169.
- Суничук Е.Ф. Скифский могильник Чауш в низовьях Дуная // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 38—45.
- Суничук Е.Ф., Фокеев М.М. Скифский могильник Плавни I в низовьях Дуная // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 103—120.
- Топал Д.А. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение мечей типов Чертомлык и Шульговка // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 129—153.
- Худяков Ю.С. Основные понятия оружейведения // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск, 1979. — С. 184—193.
- Черненко Е.В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии // Проблемы скифо-сарматской археологии. — М., 1971. — С. 35—38 (МИА. — 177).
- Черненко Е.В. Курганы воинов-дружинников Скифии // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 101—102.
- Черненко Е.В., Бунятян Е.П. Курганный группа Широкое-II // Курганы южной Херсонщины. — К., 1977. — С. 45—93.
- Шапошникова О.Г., Ребедаило Г.П. Курганный группа у с. Новорозановки // Древности Поингуля. — К., 1977. — С. 66—76.
- Шелехань О.В. До питання про форму перехрестя клинкової зброї скіфського часу // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 41—54.
- Шрамко И.Б. Исследование мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1991. — Ч. 2. — С. 70—72.
- Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland. — Berlin, 1928.
- Kontny B. Próba odtworzenia technik walki mieczem w młodszym okresie przedrzymskim. Wpływ formy broni na jej zastosowanie // Światowit. — 1988. — XLI. — S. 388—406.
- Skory S., Chochorowski J. About one group of parade swords of Scythian Age // Extras din Istros. — 2010. — XV. — P. 267—281.
- Snodgrass A. Early Greek armour and weapons. — Edinburgh, 1964.
- Vasiliev V. Scitii agatirsi pe teritoriul României. — Cluj-Napoca, 1980.

Надійшла 17.06.2014

А.В. Шелехань

ОДНОЛЕЗВИЙНЫЙ МЕЧ ИЗ КУРГАНА У с. МИРНОЕ НА ХЕРСОНЩИНЕ

Проанализирован уникальный однолезвийный меч, выявленный в скифском погребении 2 кургана 2 у с. Мирное Херсонской обл. Для определения его места в системе вооружения предложена типология однолезвийного оружия из скифских памятников. Однолезвийные клинки рассматриваются отдельно от двулезвийных как равнозначный класс. По форме клинка они перекрестно поделены на два подкласса, а по характерным чертам рукояти — на два типа.

К первому типу (к которому принадлежит меч из Мирного) отнесены однолезвийные мечи, в которых заметно северобалканское влияние. Ко второму типу принадлежат так наз. гибридные однолезвийные экземпляры с типично скифской рукоятью, ведущие происхождение от архаических гибридных форм карпатского бассейна.

Меч из Мирного датирован второй четвертью V в. до н. э. Таким образом, он является одним из первых подобных изделий, известных на территории Скифии. Возможно, такие мечи распространились вследствие столкновений скифов с фракийцами после скифо-персидской войны. Эти события отражены в сообщении Геродота о гибели скифского вождя Ариапифа.

Судя по набору вооружения, обладатель этого меча, скорее всего, был конным воином-дружинником. Его погребение стоит в одном ряду с такими известными захоронениями тяжеловооруженных всадников V в. до н. э. как курган 2 Гладковщина и погребение 1 в кургане Новорозановка.

Исходя из технических особенностей, меч из Мирного предназначался, главным образом, для конного боя — для рубки противника. На это указывают значительный размер клинка, а также центр его тяжести, смещенный к острию. Однако эти нюансы требовали, по-видимому, некоторых навыков в обращении, что определило относительно незначительное распространение такого вооружения в скифской среде. К этому прибавим, что для борьбы с противником, облаченным в чешуйчатый доспех, больше подходил классический обоюдоострый меч.

O.V. Shelekhan

SINGLE-BLADE SWORD FROM BARROW NEAR MYRNE IN KHERSON REGION

Analyzed is a unique single-blade sword found in the Scythian burial 2 of the barrow 2 near Myrne village in Kherson Oblast. To determine its place in system of armament the author proposes a typology of single-blade arms from the Scythian sites. Single-edged blades are discussed apart from double-edged ones as an equivalent class. They are cross-divided into two sub-classes by the blade shape and into two types by the peculiar features of handles.

The first type (a sword from Myrne belongs to it) includes single-blade swords with a remarkable North Balkan influence. The second type includes so-called hybrid single-blade samples with typical Scythian handle originating from archaic hybrid forms of the Carpathian basin.

A sword from Myrne is dated by the second quarter of the 5th c. BC. Conclusively, it is one of the first similar products known on the territory of Scythia. Perhaps such swords were spread as a result of conflicts between the Scythians and the Thracians after the Scythian-Persian War. These events are reflected in Herodotus' information about the death of Scythian leader Ariapeithes.

Judging from a set of armament, this sword's owner was apparently riding warrior-retainer. His burial is in one line with such famous 5th c. graves of heavy warriors as barrow 2 Hladkivshchyna and burial 1 in barrow Novorozanivka.

Coming from technological peculiarities, a sword from Myrne was destined mainly for riding battles: for felling the enemy. This is indicated by a significant blade size, and also by the fact that its centre of gravity is displaced to the edge. However, such peculiarities apparently demanded certain skills in usage determining relatively insignificant spread of this equipment in Scythian milieu. It should be added, that a classic double-blade sword was more effective in the battle with enemy clothed in scale armour.

Ю.В. Болтрик

СОЛЯНІ ПРОМИСЛИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В СКІФСЬКИЙ ЧАС

На розлогому історично-археологічному тлі розглядається значення солі для давніх суспільств. Наголошується інтерес номадів до місць видобутку солі та особливо її транспортування. На підставі знахідок архайчних кинджалів, вістер стріл та інших речей, а також слідів давніх доріг робиться висновок про контроль скіфів над приморськими місцями видобутку солі та торгівельними шляхами.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, сіль, солеварня, кинджал, стріли, казан, шлях, вододіл, городище, поселення.

Salsa pit omnia (Сіль — коріння всього)
(Латинське прислів'я)

Старовинна приказка віддзеркалює те надзвичайне значення, яке сіль мала в давнину. Сіль (NaCl — хімічна сполука з натрію та хлору) — єдиний мінерал, який людина вживає в їжу впродовж тисячоліть. Здатність солі зберігати їжу стала фундаментом цивілізації. З давніх да-

© Ю.В. БОЛТРИК, 2014

вен сіль була основним консервантом ключових харчових продуктів (м'яса¹, риби, сирів). Цей мінерал усунув залежність людини від сезонної наявності харчів і уможливив подорожі на значні відстані. Сіль — це й поліфункціональні ліки для людей і свійської худоби.

¹ *Schlachte nicht mehr, als du einsalzen kannst* (Не забивай худоби більше, ніж можеш засолити) — приказка німецьких селян (Шмидель 1985, с. 46).

Задіяна вона і в технологіях. Зокрема, в чинбарстві сіль використовували як один з ключових компонентів. Так само і в релігійних ритуалах у багатьох культурах сіль була важливим атрибутом, що символізував дружбу та нетлінну чистоту, через що фігурувала в поховальних і весільних обрядах (Словарь античности 1989, с. 538). Сіль була еквівалентом грошей, нагородою за військову доблесть і службу². Вона стимулювала розвиток економіки в багатьох районах світу, рухала каравани та історію, спричинювала війни та стимулювала виникнення нових виробництв (вугілля, нафти), створювала міста, прокладала шляхи, сприяла виникненню на давніх перехрестях пунктів обміну, які з плином часу ставали ярмарками та базарами.

У природі сіль — корисний і дохідний мінерал — трапляється в морській воді (до 3 % складу), в соляних озерах, джерелах та у вигляді покладів кам'яної солі. Основні види солі поділяються за місцем походження. **Самосадну сіль** видобувають з соляних водойм і великих закритих мілин (частіше на морському узбережжі). Внаслідок природних процесів випаровування сіль осідає шаром від 2 до 8 см (інколи й більше). **Садочну кухонну, або басейнову, сіль** отримують шляхом кристалізації в каскаді басейнів. Цей спосіб удосконалює попередній і значно підвищує ймовірність врожаю солі. Але час його виникнення невідомий. **Виварну сіль** отримують за допомогою випарювання із соляного розчину в різних ємностях. На приморських мілинах, залежно від кліматичних особливостей сезону, сіль могла випасти (осісти), а могло того й не статися. Тоді її доводилося виварювати із ропи³.

Кам'яну сіль видобувають з осадових порід шахтовим способом. Залишки штолень і давніх шахт (Тузла в Боснії; Гальштат, Альтаусее, Галляйн в Австрії, середньовічні копальні Велички під Краковом) наочно демонструють дав-

ність цих виробничих комплексів, які, до речі, вимагали значних зусиль суспільства із розбудови підземних розробок. Те саме стосується і місць випарювання солі. Залишки печей або дерев'яних гідротехнічних споруд (спеціальних басейнів), в яких підвищували концентрацію ропи, надають промовисті археологічні докази існування цих промислів, але вони вимагали значної кількості деревини на паливо та будівельний матеріал. На противагу цьому, збір або ломка самосадної солі майже не вимагали додаткових матеріалів (окрім простих знарядь і транспортних засобів), тож археологічно простежити їх майже неможливо.

Через те, що сіль трапляється не скрізь, а отримати її було іноді складно, вона високо цінувалось як предмет торгівлі. Що більше, деякі народи розглядали сіль як форму валюти. Прикладом, в Ефіопії ще в 40—50-х рр. XX ст. використовували соляні гроші⁴. Тож народи, які жили поблизу самородних джерел солі, опинялись у вигіднішому становищі, ніж їхні сусіди, яким ці ресурси були недоступні. Спроби змінити цю ситуацію призводили до військових сутичок. Про жорстоку битву за місця солевидобутку між германськими племенами хаттів і гермундурів, що сталася влітку 98 р., повідомляє Тацит. Фортуна була прихильна до останніх (Тас. Ann. XIII, 57). Схожа ситуація відбулася на Бахмутських соляних промислах 1704 р., коли слобідські козаки мали військову суперечку з донськими за право володіння ними (Пірко, Литвиновська 2005, с. 89, 92).

Останнім часом європейська археологічна наука звернулася до питань використання та отримання солі в давнину. Особливо потужну зацікавленість у цій царині демонструють фахівці з доби енеоліту—бронзи Південно-Східної та Центральної Європи. Важливість цього продукту для населення доісторичної Європи промовисто підкреслює назва збірника праць Міжнародного симпозіуму «Salt and Gold», присвяченого археологічному аспекту проблеми солі, що відбувся в Болгарії в 2010 р. (Salt and Gold 2012). Провідною пам'яткою для теми симпозіуму стало нещодавно дослід-

² Англійське слово *salary* (зарплата від латинського *salarium*), італійські *сольдо* (платня римським солдатам сіллю), *салат* (ранні римляни солили зелень та овочі) та безліч інших похідних слів і географічних назв беруть початок від «солі» (Шмидель 1985, с. 17—18).

³ Один з ранніх осередків видобутку солі, що діяв з часів ранньої або середньої бронзи, дослідила Л.І. Крушельницька в с. Лоева Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. (Крушельницька 2002). Цікавий екскурс, присвячений 35 соляним джерелам та осередкам солевидобутку в Карпатах, що діють здавна понині, зробив І.Т. Кочкін. Автор наголосив, що виварювання солі з ропи та її переробка були трудомісткими та вимагали певних навичок (Старожитності Гуцульщини 2011, с. 154—157).

⁴ Ці гроші у вигляді брусків завдовжки 65 см і вагою 640 г мали назву амолес і рей. Їх розбивали на чотири частини, зменшуючи вартість у стільки ж разів. Заслугує на увагу, що амолес були й у вигляді точильного каменю (Шмидель 1985, с. 20). Тут доречно згадати, що в Бердянському кургані знайдено золотий ковпачок чи то від нагайки, чи то від бруска (Фіалко 2007). Оскільки артефакт усередині не має органічних залишків, можна припустити, що він був оправою «точильного» каменя із кам'яної солі.

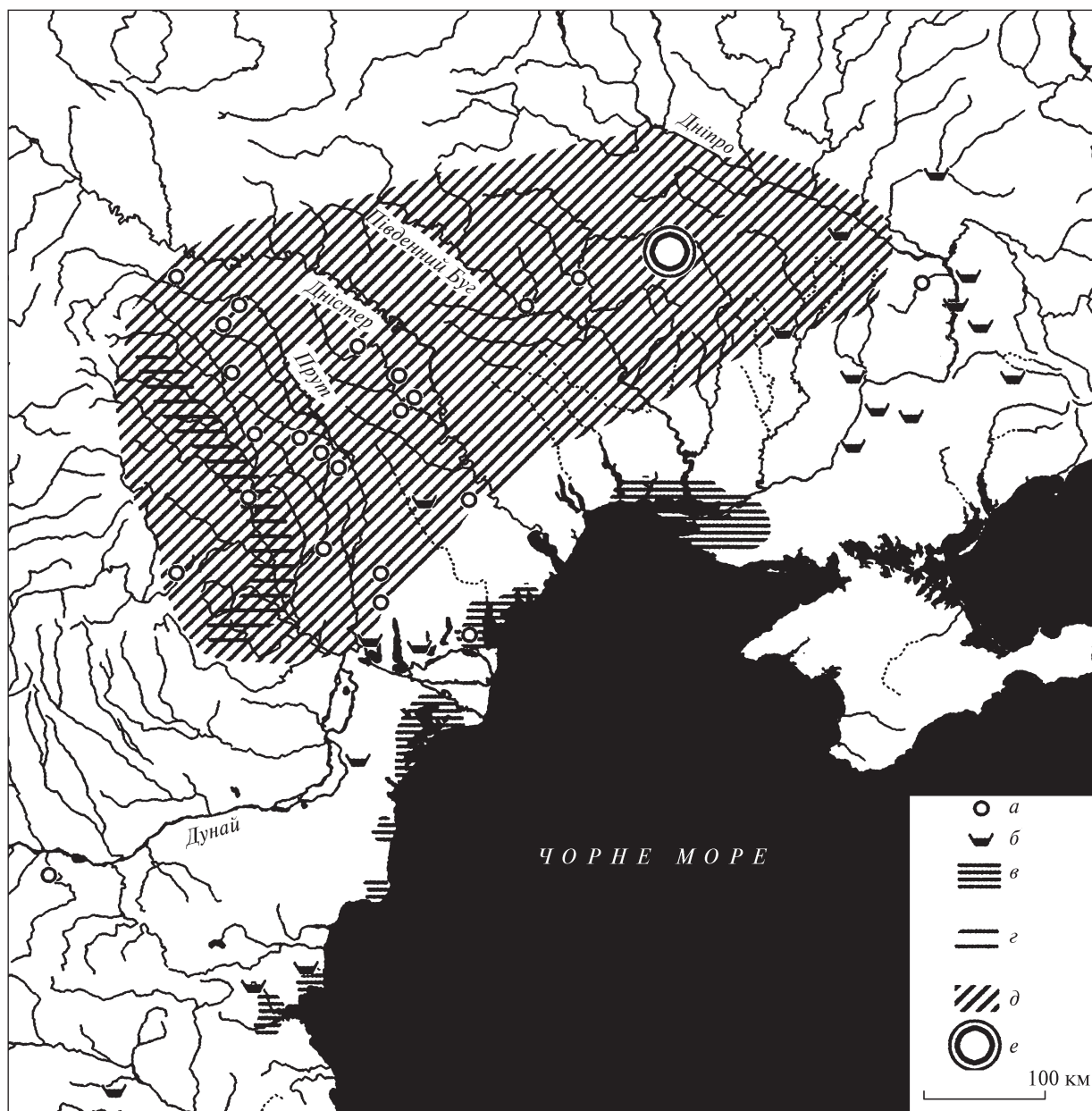

Рис. 1. Карта потенційних місць солевидобутку на Північно-Західному чорноморському узбережжі та поселенських структур культури Кукутень-Трипілля (Іванова 2010): *а* — поселення; *б* — поховання; *в* — припустимі місця видобутку солі; *з* — доведені місця видобутку солі; *д* — пізній етап культури Кукутень-Трипілля; *е* — гігантські поселення

жене в східній Болгарії поселення Провадія-Солніцата. Його дослідник В. Ніколов розглядає цю пам'ятку як найстаріше протомісто Європи, що виникло поряд з давньою солеварнею. Тут слід зауважити, що за віком до давніх промислів на території Болгарії, мабуть, близькі соляні копальні Дуздаг (Соляна гора) в Нахічевані, які почали використовувати за часів куро-аракської культури (Marro, Bakhshaliyev, Sanz 2010; Marro 2012).

Видобувати сіль у Провадія-Солніцата розпочали орієнтовно в середині VI тис. до н. е. (5500 cal BC за датою лабораторії в Глазго). Її

випарювали в купольних печах з ропи, яку брали в довколишніх солоних джерелах (Nikolov 2012, р. 14—19). Для нашої теми в дослідженні В. Ніколова важливими є два аспекти. По-перше, автор відзначає локалізацію в одній місцевості гігантських родовищ кам'яної солі (соляних джерел на їх куполах), тривалу їх експлуатацію та обмін нею з балканськими племенами доби енеоліту. По-друге, він пов'язує це з наявністю слідів масового багатства в цьому регіоні, маючи на увазі, найперше, золоті артефакти із відомого Варненського могильника (Nikolov 2012, р. 55—59). Заслуговує на

увагу й та обставина, що поряд з місцем тривалого видобутку солі (декілька тисячоліть) проходить залізниця (вважай, траса давнього шляху), західне крило якої наближається до давньої столиці Болгарії — Пліски, а східне веде до Варни.

У вітчизняній археології С.В. Іванова, наголошуючи на самосадних джерелах солі у Північно-Західному Причорномор'ї (рис. 1), припускає видобуток її з торгівельною метою приблизно з рубежу енеоліту—ранньої бронзи (Іванова 2010; 2010а; Іванова 2013, с. 18).

На карті покладів солі в Європі, наведений В. Ніколовим (Nikolov 2012, Fig. 60), Північне Причорномор'я (за винятком середньої течії Сіверського Дінця та Прикарпаття) віднесене до безсолевих зон, а морське узбережжя позначене як зона, бідна на сіль (рис. 2). Дійсно, порівняно із стабільними місцями її видобутку, якими є копальні з кількадеметровою товщею цього мінералу, зони випадання солі на узбережжі не надто надійні. Але узбережжя Чорного моря є особливим регіоном Європейського континенту, де під дією сонця в закритих мілинах уже багато сторіч кристалізується сіль. І її лише треба вивезти з висохлого лиману.

Однак сіль, народжена сонцем і водою, водою ж і змивається, що становить труднощі в пошуку слідів, що вказували б на стародавні соляні промисли, а тим паче, на те, хто, через кого та звідки отримував її. Тут можна лише висловити міркування, що спираються на непрямі докази. Звертаючись до конкретної теми — видобутку, транспортування та обміну солі за доби раннього заліза та участі в тому скіфів, такими критеріями можуть бути: 1) потенційні місця випадання солі на узбережжі морів — переважно лимани, а також соляні куполи, «зрізані» річищем (як Слов'янські озера); 2) сліди давніх сухопутних комунікацій, якими могли транспортувати сіль і забезпечувати населення, віддалене від місць її видобутку; 3) так зв. випадкові знахідки деяких речей, зокрема предметів озброєння, що можуть відображати боротьбу за джерела солі та контроль за її транспортуванням; 4) топонімічні назви, пов'язані зі словом «сіль»; 5) писемні джерела античного та середньовічного часу.

Одразу вкажемо, що на мілководних ділянках Чорноморського узбережжя від Істрії до Горгілії, на лиманах і солоних озерах поблизу гирл річок були та й досі є великі ділянки ⁵,

⁵ Це наочно демонструють знімки із Космосу, розміщені на різних ресурсах в Інтернеті.

де наприкінці літа випадала в осад тверда сіль. Про видобуток чи збір солі тут за часів античності маємо хай і уривчасті або опосередковані відомості різних авторів, починаючи з Геродота.

Перші згадки про наявність самородної солі в Скіфії на узбережжі Чорного моря належать Геродоту. В описі Борисфену він повідомляє: «...в його гирлі відкладається багато солі», та, схоже, не випадково поряд згадує велику рибу без колючих кісток (Herod. IV, 53). Цілком вірогідно, що сіль добували ольвіополіти і для власних потреб, і з торгівельною метою. Її мали б (разом з рибою) вивозити що до городищ Лісостепу, на скіфські торжища, що до інших міст Понту, а, може, й за межі циркумпонтійської зони. Про вивіз із берегів Понту до Греції солоної риби повідомляє Полібій (201—120 рр. до н. е.). Цей грецький історик і військовий діяч у своїй «Загальній історії» (IV, 38, 4) фіксує для II ст. до н. е. стан економічних зносин держав навколо Понту Евксінського, із чого зрозуміло, що структура імпорту не змінилася.

Стосовно Ольвії I—II ст. Діон Хризостом наголошує, що тут багато солеварень ⁶, де сіль скуповують більшість варварів, а також елліни та скіфи, що мешкають у Херсонесі Таврійському (Dio Chrys. XXXVI, 3). Про видобуток солі біля Херсонеса повідомляє Страбон (Strabon VII, 4.7), але, згадуючи західну частину Меотиди, описуючи перешийок (нинішню Арабатську стрілку) та Гниле озеро, він нічого не повідомляє про сіль тут (Strabon, VII, 4.1). Але декілька сторіч по тому тут (біля с. Генічеська Гірка на Арабатській стрілці) сіль видобували. Зокрема, за 130 км від основного масиву пам'яток зафіксовано видобуток солі мешканцями поселення черняхівської культури ⁷ (Магомедов, Кубишев 1994). Справа в тому, що в часи скіфів, за твердженнями геологів, Сиваш ще не мав відкладів солі, бо був заболоченою місциною з прісною водою, вкритою луками з водно-болотяною та луково-болотяною рослинністю, тобто приймав води Салгіру та з

⁶ Цей термін, використаний перекладачем стосовно району Дніпро-Бузького лиману, мабуть, не зовсім коректний, оскільки, як зауважив В.І. Кадеєв, солеварня на березі самосадного озера зайва (Кадеєв 1961, с. 90).

⁷ Цей пункт разом з Іванівкою 10 (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 94—95) коригують тезу М.Ю. Брайчевського, що черняхівські племена отримували сіль з карпатських родовищ (Брайчевський 1964, с. 209—210). Схоже, що місця осідання солі теж розроблялися, особливо з огляду на її доступність.

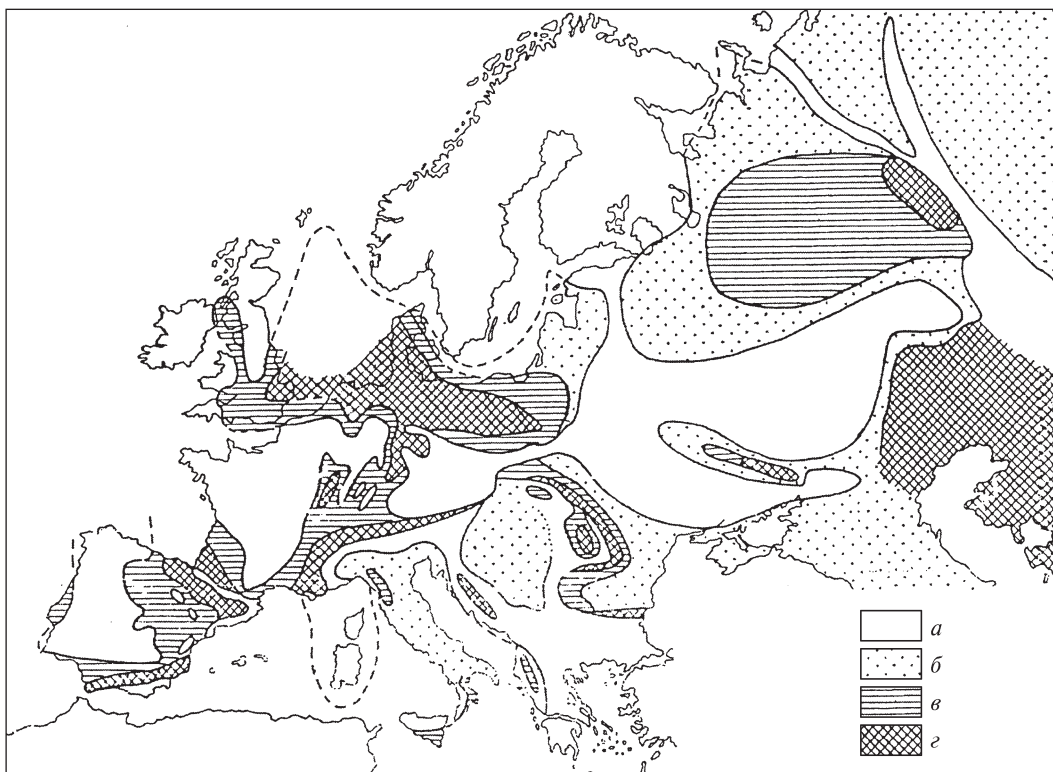

Рис. 2. Карта покладів солі в Європі (Nikolov 2012): а — зони без соляних покладів; б — бідні на сіль зони; в — багаті на сіль зони; г — дуже багаті на сіль зони

морем не сполучався (Сташук, Супрычев, Хитрая 1964, с. 164; Тошев 2007, с. 7).

Таким чином, за античних часів місця збору солі між гирлами Дніпра та Дністра були головними її джерелами на півдні України. Тож цілком вірогідним є свідство Діона Хризостома (II, 48) про те, що борисфеніти постачали сіль більшості варварів, еллінам і скіфам, які мешкають на Таврійському півострові⁸.

Якщо враховувати коливання рівня світового океану та наявність уздовж північного узбережжя Чорного моря великих закритих водойм незначної глибини (Шилик 1975), то за часів

античності місць, де осідала сіль, імовірно, могло бути й більше. Поряд з березанським і приольвійським солепромислами, ймовірно, розробляли одеські (Бурксер 1928, с. 90) і бесарабські лимани (Гомилевский 1881, с. 66).

Зокрема, одне із місць видобутку солі було в пониззі Тилігульського лиману, на що опосередковано вказують сліди двох древніх доріг, зафіксованих на аерофотознімках (рис. 3). Вони вели від узбережжя, із району Кошарського поселення, на північ (Бруяко, Назарова, Петренко 1991).

Наявність солепромислу поблизу о. Березань фіксує карта 1907—1908 рр. (рис. 4), а також промовисті топоніми: Аджіаска, Тузла (досл. солоне озеро; тюрк. — солоний, гіркий) і давніший слов'янський Березань (білий — колір солі). На теренах Болгарії А. Чолева-Димитрова нарахувала 70 мікротопонімів, що віддзеркалюють слов'янську та меншою мірою тюркську традиції (домінують назви з коренем *-туз*, *-тузл*) у позначенні місць видобутку солі (Choleva-Dimitrova 2012). Слід наголосити, що В. Гомилевський станом на XIX ст. відзначав низьку якість солі Березанського та Аджигольського лиманів (Гомилевский 1881, с. 64). Втім, зважаючи на коливання рівня світового океану, в античний час сіль тут могла бути краща.

⁸ Для римського часу поряд з Херсонесом В.І. Кадеєв реконструює місця видобутку солі з самосадних озер, яких нині немає — через малі розміри їх поглинула забудова міста. Згадані в літературних джерелах XVIII—XX ст. невеликі солоні озера, числом до десяти, зважаючи на різну якість солі в них і нерегулярність її врожаю (Кадеєв 1961, с. 90—91), на наш погляд, не могли вповні забезпечити населення Херсонеса, оскільки очікуваний видобуток солі сягав 2 тис. т (там само, с. 93). За нинішньою оцінкою, сумарні можливості цистерн Херсонеса для засолювання риби сягали 2,0—3,5 тис. т (а то й більше). Отже, з огляду на те, що для засолювання необхідно чверть від обсягу риби, потенційних можливостей сусідніх з містом солоних озер явно було замало, бо ще слід враховувати потреби в солі населення поліса та його хори.

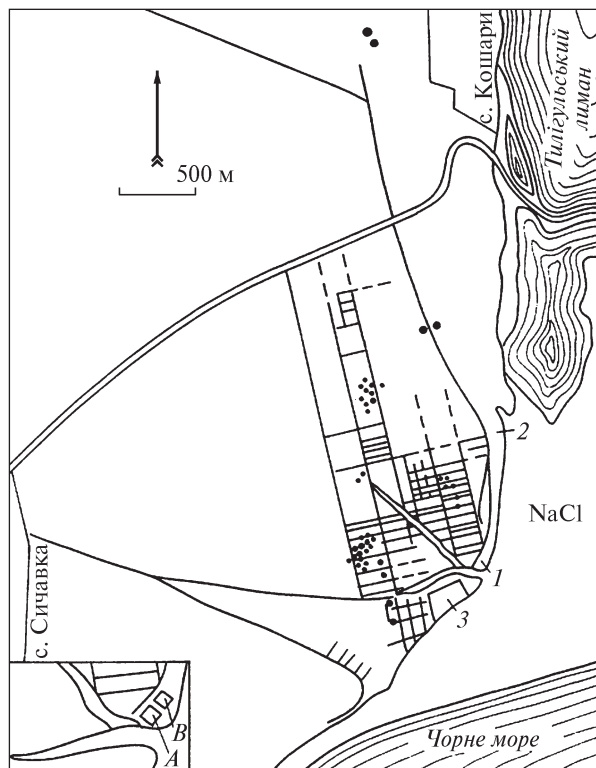

Рис. 3. Схема давніх доріг біля Кошарського поселення, зроблена на підставі дешифрованого аерофотознімку (за І.В. Бруяко, Т.Н. Назаровою та В.Г. Петренком)

Не виключаємо, що сіль була одним з тих магнітів, який вабив до Чорноморського узбережжя греків, скіфів та осіле населення лісостепу Східної Європи. Інтерес скіфів до зон солевидобутку як до місць сталого доходу очевидний (згадаємо скарб Зівіє) ще з часів їхніх Передньоазійських походів до району оз. Урмія⁹ (Погребова, Раевский 1992, с. 191). Так, в аккадських текстах згадується, що на південь від приурмійського регіону скіфи (разом з кіммерійцями, маннійцями та мідійцями) можуть заводити збору данини (Іванчик 1996, с. 83, 90—91, 97). Води цього озера в давнину славилися високим вмістом якісної солі (Гомилевский 1881, с. 28), і, звичайно, цей продукт розходився звідси в різних напрямках. І саме момент транспортування цікавив кочовиків

⁹ Оз. Урмія, що на північному заході Ірану, найбільше озеро Близького Сходу. Оскільки його води не мають виходу, вони дуже засолені. Урмія є однією із чотирьох водойм, солоність яких співвідносять з Мертвим морем, вміст солі в ньому коливається від 8 до 11 % навесні та 26—28 % наприкінці осені. Основні солі: хлор, натрій і сульфати. Прикметно, що водноболотні угіддя південної частини оз. Урмія, а саме Кані Березан !?, Хасанлу, Солдоз та ін., мають важливе значення у видобутку солі. Заслужовує на увагу й та обставина, що активність скіфів фіксується саме в смузі на південь від озера.

з боку збору данини. Подібну ситуацію, коли одні возять сіль, а інші мають з того зиск, фіксує історія Західної Африки часів великої торгівельної імперії Малі (13—16 ст.) і раніших часів. Тут відзначають транспортну залежність соляних транссахарських караванів від «грабіжників пустелі». Саме так ще декілька десятиріч тому називали туарегів та інші кочові племена Сахари (Гаудио 1985, с. 194). А, не сплативши данину таким племенам як месуфа, яких прозвали «господарями доріг», мавританські купці не могли перетнути Західну Сахару, та й начальник каравану був з цього племені, а його раби добували сіль (там само, с. 127).

У природі сіль поширена нерівномірно, через що вона посідала пріоритетне місце серед довізних товарів. Це значною мірою стимулювало виникнення перших найважливіших торговельних шляхів, а згодом — і мережі доріг у різних регіонах давнього світу ще за часів пізньої бронзи та раннього заліза (Брайчевський 1964, с. 209—210), а то й раніше. На розвиток видобутку солі та, відповідно, торгівлі (обміну) нею, впливали різні позитивні властивості цього товару, що забезпечувало йому постійний попит. Що важливо, сам товар не мав терміну придатності. Сіль розходилась у значній кількості, але здебільшого дрібними партіями (потреба однієї людини в солі 4—5 кг на рік, а родина, ймовірно, могла обійтися десь пудом), що гарантувало достатній прибуток.

Вертаючись до нашої теми, наголосимо, що гостру потребу в солі мало населення Лісостепу. Віддалений від місць солевидобутку на Чорноморському узбережжі, цей люд потребував солі не лише для харчів, а й для виробничих процесів. Є вагомі підстави припускати, що осіле населення Лісостепу активно займалося чинбарством. Це було зумовлено не тільки власними потребами, а й сусідів — скіфів-кочовиків, які мали багато худоби, але не мали належних умов для обробки шкур¹⁰. А вироби із шкіри відігравали у скіфів провідну роль. На це вказують зразки різноманітних шкіряних виробів V—IV ст. до н. е., знайдені, голов-

¹⁰ Потенційно сировинна база скіфів була потужна, а попит на шкіру та хутра був повсякчас. Шкури, шкіра, хутро та різні вироби із них були важливою статтею обміну й торгівлі. У періоди політичної та економічної стабільності вони були надійним засобом швидкого отримання надлишкового продукту. Додамо, що обробка шкур раніше за металургію та гончарство набула рис спеціалізованого виробництва. Але вироби із шкіри здебільшого в похованнях скіфів вціліли лише в невеликих фрагментах або як сліди тліні.

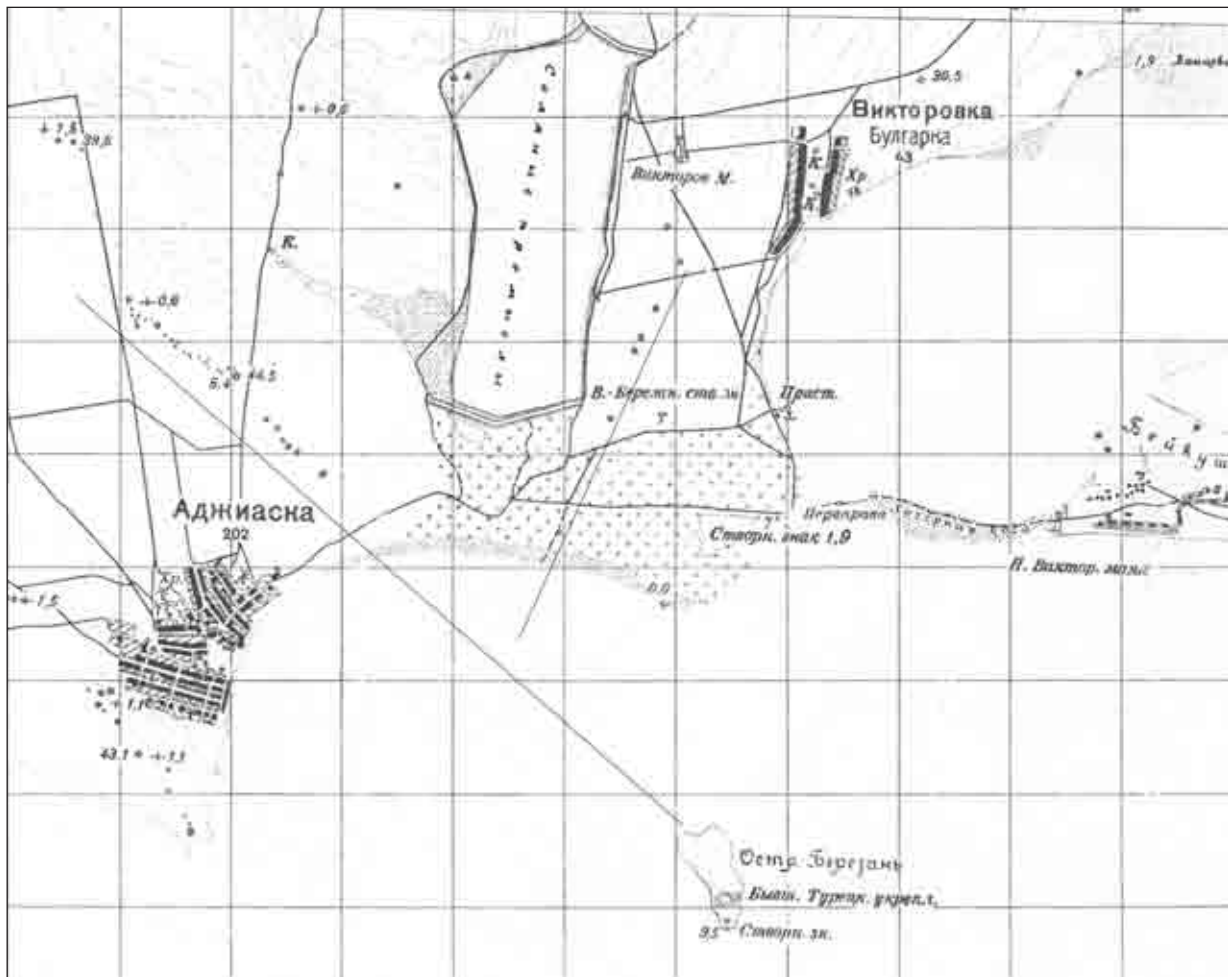

Рис. 4. Фрагмент топографічної карти 1907—1908 рр., з позначеним солепромислом біля о.Березань

ним чином, у курганних похованнях Північного Причорномор'я. За нашими досить приблизними підрахунками, із понад трьох тисяч досліджених в Україні скіфських курганів у близько 150 в похованнях виявлено широкий (вцілілий) асортимент шкіряних виробів: панцири, щити, піхви мечів і кинджалів, паски, одяг, взуття, сумки, бурдюки, батоги, кінська упряж, сідла та багато ін. Археологічні знахідки доповнюють зображення на предметах античної торевтики. Значний спектр виробів з цього матеріалу вимагав шкур різних тварин і застосування різної технології обробки. Цілком імовірно, що в умовах кочовища скіфи використовували для обробки парну шкіру, шойно зняту із забитої тварини.

Але, як указують фахівці, процес вичинки шкур дуже тривалий і витратний. Навіть відносно прості способи вимагають не менше десятка операцій. Деякі з них тривають тижнями, місяцями, а то й роками (Шрамко 1987, с. 93). Тож зрозуміло, що в умовах кочового життя займатися тим було неможливо. Крім того, в

чинбарстві — в приготуванні розчинів — було задіяно десятки й сотні кілограмів різних інгредієнтів. Тож, схоже, що ту справу скіфи доручали осілому населенню лісостепу. Зокрема, Б.А. Шрамко пов'язав ями з чистою деревною золою на Люботинському городищі скіфського часу з вичинкою шкур. За результатами хімічного аналізу шкіряних виробів встановлено застосування зоління, дубління, фарбування та просолювання їх (Шрамко 1984, с. 143—147). Б.А. Шрамко наголошував, що отримання солі для скіфів не було проблемою та припускав, що вони могли користуватися сіллю із причорноморських лиманів, а населення лівобережного Лісостепу — із соляних озер біля нинішнього Слов'янська (там само, с. 143).

Значну кількість солі як консерванта використовували під час доставки сировини до місць її обробки, а потім і для вичинки в дубильних ямах. Приміром, у ХІХ ст. для вичинки 250 підшовних волових шкур використовували не менше дев'яти пудів солі (Гомилевский 1881, с. 123). Це посилювало залежність

населення Лісостепу від поставок солі. Найвірогідніше, її привозили із різних родовищ, компенсуючи періодичні збої в осіданні солі. Тобто, сіль треба було довозити в райони, віддалені від узбережжя на 80—200 км (степ) і 300—400 км (лісостеп).

Транспортування солі відбувалося по вододілах. Вщерть навантажені вози (або нав'ючені тварини), з яких складалися давні валки чи каравани, потребували шляху, на якому б найменше витрачалося енергії для пересування на далекі відстані. Обирали рівнинний рельєф, позбавлений різких спусків і підйомів. І таким умовам відповідали саме межі, що розділяли басейни сусідніх річок.

Приуроченість цих споконвічних маршрутів транспортування солі до вододілів у степу та лісостепу обумовлювала можливість контролю їх з боку скіфів-кочовиків. Схема транспортування солі скіфських часів, найвірогідніше, нагадувала чумацький промисел, що існував в Україні з XV ст. до часу широкого розвитку залізниць, тобто до другої половини XIX ст. Чумацькі валки рухалися від узбережжя морів до північних меж Лісостепу, поставляючи, насамперед, сіль і рибу¹¹ що на ярмарки, що на села. Цей промисел полягав не тільки в тому, що чумаки перевозили товар на сотні кілометрів, а й захищали його від численних розбійників (лугарів). Більшість чумацьких шляхів йшла по вододілах головних річок України. Через це такі тракти співпадали із стародавніми, відомими пізніше як Чорний, Кучманський, Муравський і Солоний шляхи (Болтрик 2003, с. 45—56).

Цілком вірогідно, що мовчазними свідками примушування давніх солевозів до подорожньої сплати, особливо на початковій фазі, є випадкові знахідки архаїчних скіфських кинджалів (рідше мечів) переважно з брускоподібним навершям, що локалізуються на вододілах або в місцях видобутку солі (рис. 5). Зв'язок знахідок кинджалів із шляхами побічно демонструє й топоніміка. Вважають, що не випадково кабардинські назви гори та річок Кинжал беруть початок від тюркського *Къаанжол* — Кривава дорога (Мурзаев 1991, с. 15).

Технологічні прийоми обробки заліза, які скіфи винесли із Передньої Азії, перетворили їхню зброю на міцнішу та досконалішу (Бол-

трик, Вознесенська, Фіалко 2003, с. 105—106), що разом з агресивністю, притаманноюномадам, надавало їм переваг над місцевим осілим населенням. Певним еталоном є кинджал з брускоподібним навершям, втрачений скіфами під час нападу на Трахтемирівське городище (рис. 6, 1). Його знайдено під час дослідження зовнішньої частини валу в південній частині Трахтемирова (Фіалко, Болтрик 2003). Цей артефакт дає ключ до розуміння випадкових знахідок подібного типу. Що важливо, розписна посуда в стилі «диких козлів», вірогідно із Клазомен (80-і рр. VI ст. до н. е.), уможливило датування цього кинджала. Її уламки перекривали рівень залягання кинджала, але практично були в одному шарі глиняного змиву під зовнішнім схилом валу Трахтемирівського городища. Тобто, хронологічні межі побутування таких кинджалів — переважно перша половина VI ст. до н. е. Випадкові знахідки зразків такої зброї опосередковано окреслюють час встановлення скіфського контролю над транспортною мережею півдня Східної Європи.

Сіль для давніх споживачів у деяких місцях за значенням сягала рівня золота, а за певних умов була й більша за його вартість. Тож місця її видобутку або природних виходів потрапляли під контроль кочовиків — представників найбільш мобільних і запопадливих груп населення. Промовисті приклади наводить італійський африканіст А. Гаудіо, описуючи історію, культуру й торгівлю Сахари. Він наголошує, що сіль була основним предметом транссахарської караванної торгівлі до XII ст. Північноафриканські купці, прибувши з караванами верблюдів до м. Гани, обмінювали там сіль на золото в пропорції 1 : 1. А за підвищеного попиту ціна на сіль зростала в декілька разів (Гаудіо 1985, с. 123). Завантажившись сіллю в Таоденні (місці виходів кам'яної солі на поверхню в пустелі на півночі Малі, де її ламають прямокутними пластами й транспортують на верблюдах), каравани численністю до тисячі верблюдів долали 800 км до перехрестя караванних шляхів поблизу міста Тімбукту, звідки сіль розходила у різних напрямках (там само, с. 193—195).

Ця схема транспортування нагадує постачання солі від Чорноморського узбережжя до городищ і поселень Лісостепу в скіфський час. Тут є сенс навести цитату із відомої праці Е. Міннза: «...сіль, що періодично випадала в гирлі Дніпра, потребувала транспортування її в лісостепову смугу, де в ній був попит і де цей товар вигідно можна було обмінювати (перевезен-

¹¹ Є свідчення середини XIX ст., що чумаки солили рибу прямо на возах. На обкладену шкурами мажу вкладали 60 пудів риби, на просоловання якої витрачали, залежно від погоди, від 5 до 8 пудів солі (Филиппов 1857, с. 259).

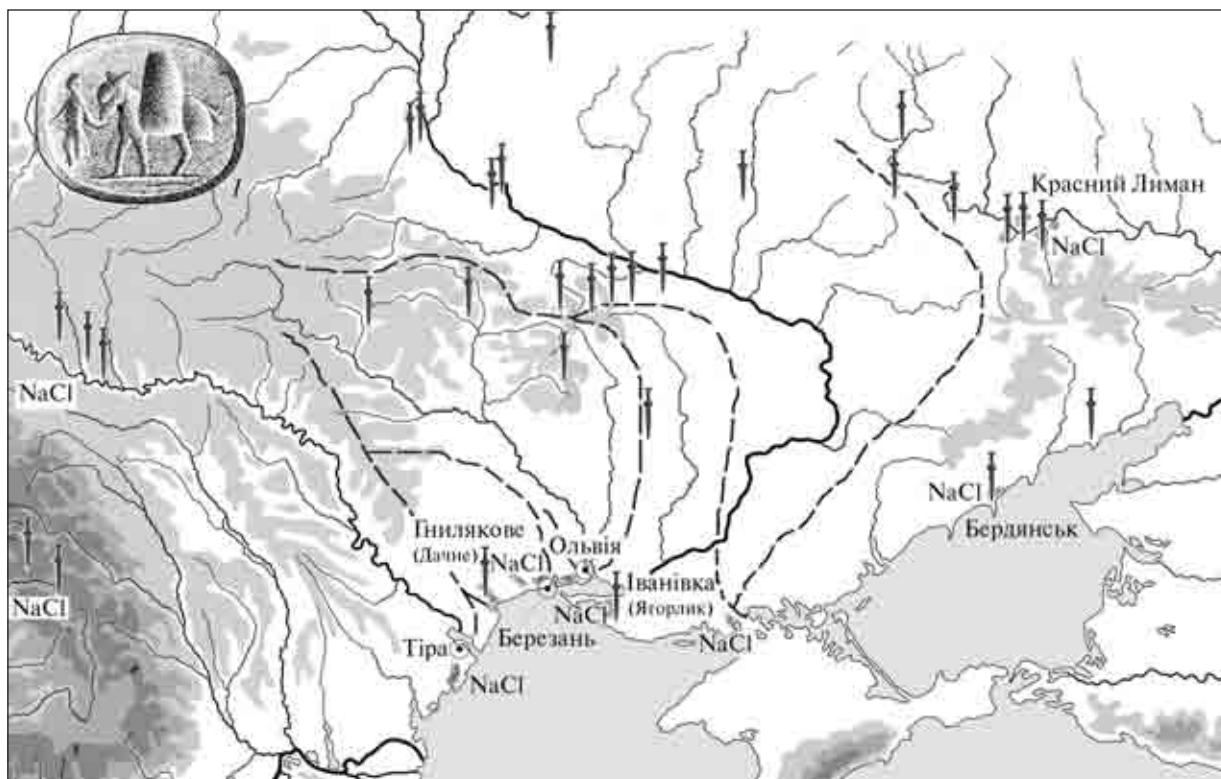

Рис. 5. Карта поширення випадкових знахідок залізних кинджалів — індикаторів атак скіфів — на поселенські структури Правобережжя, сухопутні шляхи та місця солевидобутку (останні позначені NaCl). 1 — літик з кургану 21 Рогачицького курганного поля

ня солі в середину країни було великим підприємством, і до появи залізниць, це відбувалося тими само давніми шляхами, якими греки мали користуватися свого часу» (Minns 1913, р. 7).

У більшості регіонів світу соляні шляхи є першими та найважливішими торговельними трактами. Розвиток солевидобутку тягне за собою й розростання мережі таких трактів. Так, перша з великих римських доріг з багатошаровим твердим покриттям мала назву *Via Salaria*. Вона проходила через Рим до узбережжя Адріатичного моря (Шмидель 1985, с. 23). *Via Salaria* мала полегшити транспортування солі до столиці, оскільки Адріатичне море через незначну глибину солоніше за сусіднє із Римом, Тірренське. Загалом транспортування солі спричинювало виникнення та розвиток нових міст. Приміром тому є Зальцбург (букв. соляне місто) або інше «соляне місто» Штатсфурт (старий брід). Середньовічний Мюнхен також зріс на контролі пересування фур із сіллю через міст на р. Ізвар.

Тенденція зв'язку головних шляхів з транспортуванням солі простежується і в Європейській Скіфії. І.Є. Забелін, що мав намір розкопати курган Огуз, а змушений був здійснити роботи на кургані Козел, в записнику за 1865 рік від 15 червня наводить розповідь міс-

цевих селян. Вона стосується чи то Огуза, чи то Козла: «Говорят, что давно здесь, на могиле, жили разбойники и чумака разбивали. Чумаки ходили здесь за солью, следовательно, здесь соляной путь лежал» (Забелін 2001, с. 269). Оскільки обидва кургани знаходилися поряд¹² на транскіфському шляху, маркованому найбільшими насипами степу (Болтрик 1990, с. 38—41), то прив'язка цієї оповіді до певного кургану в цьому разі не принципова. Важливо інше. Шлях вів від морського узбережжя до Лісостепу та в правобережній частині співпадав з давньоруським Солоним (Кудряшов 1948, с. 106). Лівобережна частина Солоного шляху йшла від скіфського Кам'янського городища через Чорну Долину в бік Перекопу та перекопських солоних озер.

Своєрідними індикаторами вірогідних місць збору солі поблизу морського узбережжя є сліди трас стародавніх шляхів, що від моря вели на північ. Напрямки цих доріг фіксують субмеридіонально орієнтовані ланцюги курганів від моря вглиб степу. Ці торговельні маршрути могли простягатися на значні відстані. Приміром, простежуючи торговельні шляхи між Балтійським і Чорним морями, В. Ключко

¹² Відстань між Огузом і Козлом становить 9 км.

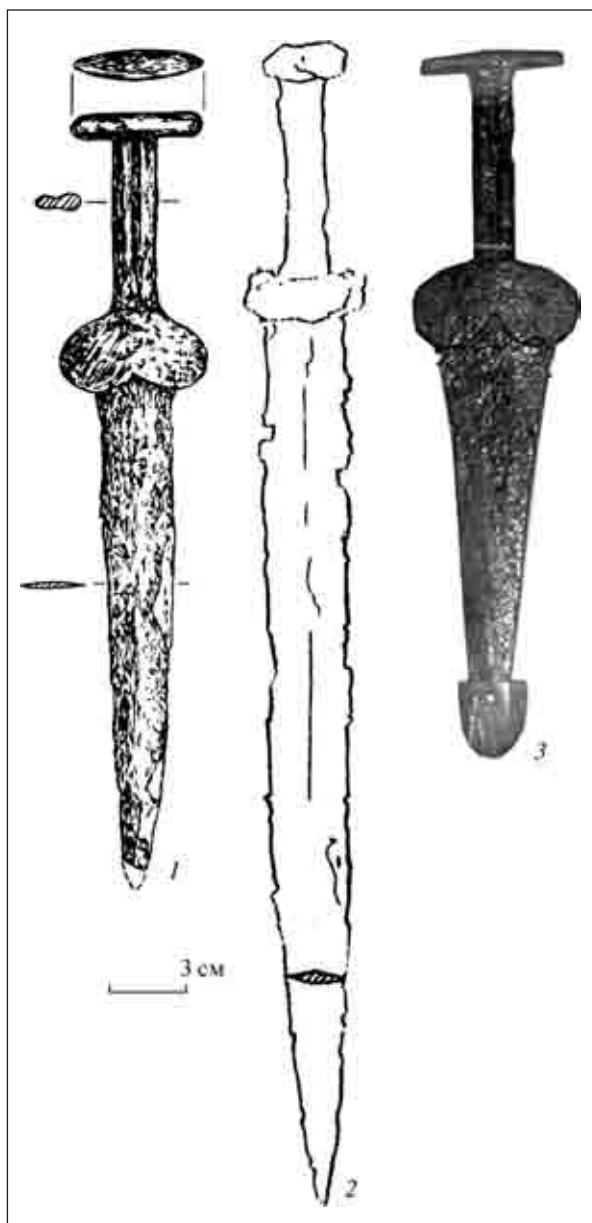

Рис. 6. Знахідки залізних кинджалів та меча, свідчення ймовірних збройних сутичок: 1 — Трахтемирівське городище; 2 — Іванівка (випадкова знахідка на березі Ягорлицької затоки, рисунок Є.В. Черненка); 3 — випадкова знахідка в околиці м. Бердянськ (Бердянський краєзнавчий музей)

та О. Косько дійшли висновку, що носії культур шнурової кераміки доби ранньої бронзи обмінювали креміль, мідь, бурштин і фаянс на сіль з району нижньої течії Південного Бугу та Сивашу (Klochko, Kosko 2009, р. 299). Нагадаємо, що Сиваш тоді був ще прісноводним (Сташук, Супричев, Хитрая 1964, с. 164), а самосадна сіль могла випадати у верхній частині мілкої Перекопської затоки. Поклади солі тут і нині видно на знімках з космосу в Google Maps. Тож в обміні за доби бронзи, схоже, була задіяна сіль з одеських або придніпровських лима-

нів. Версію обміну солі на метал за часів доби бронзи на прикладі олова ґрунтовно розглянув і довів В. Каврук. Розглянувши видобуток солі за доби бронзи на семи пам'ятках Закарпаття і Трансильванії, автор вважає, що їхню продукцію обмінювали на олово із Богемії, оскільки в другій половині II тис. до н. е. в Карпатському басейні суттєво зростає кількість предметів з міді з домішкою олова (Каврук 2011).

Ділянки давніх доріг, що прямують від моря вглиб степу, на підставі аналізу аерофотознімків зафіксовано біля античного Кошарського поселення поблизу гирла Тилігульського лиману, на його західному березі (Бруяко, Назарова, Петренко 1991, с. 41—43, рис. 4) (рис. 3). Пересип лиману вкривають невеликі солончаки (це наочно демонструють знімки з космосу), що як місця солевидобутку могли вабити давніх греків, особливо з огляду на нижчий рівень моря тоді.

На топографічній карті 1907—1908 рр. зафіксовано два щільні ланцюги курганів, що обходять з двох боків солепромисел початку XX ст. та орієнтовані на о. Березань (рис. 4). На думку О.М. Щеглова та В.В. Лапіна, поселення в античні часи займало край півострова (Щеглов 1965, с. 107—110; Лапин 1966, с. 128—137). Власне контури півострова нині підтверджують знімки із космосу. Тож цілком доречно в цих ланцюгах курганів убачати траси стародавніх шляхів, що сходилися до Березанського поселення.

Ще одну варту уваги ситуацію зафіксовано за 15 км на захід від Ольвії біля с. Матросівка. Там розкопано алею курганів середини V ст. до н. е., зведених по обидва боки від давньої дороги, орієнтованої з півдня на північ (Гребенников 2008, с. 51). Напрямок дороги вказує, що вона не була пов'язана з полісом Ольвією, хоча проходить недалеко від неї. Аналіз топографічної ситуації в цій місцевості вказує на узгодженість траси стародавнього шляху, позначеної курганами, із західним схилом Аджигольської балки та солончаком в її гирлі. Вздовж схилів балки знайдено сліди десяти поселень архайчного та класичного періодів (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 21—24). Мешканці деяких з них могли обслуговувати соляні промисли, що, ймовірно, функціонували в нижній частині балки та на узбережжі біля неї. А, можливо, зважаючи на незначний культурний шар поселень, то були пункти видобувачів солі. Зазначимо, що солепромисли поблизу с. Аджигол (нині с. Солончаки) існували тут до початку XX ст. (позначені на старих картах).

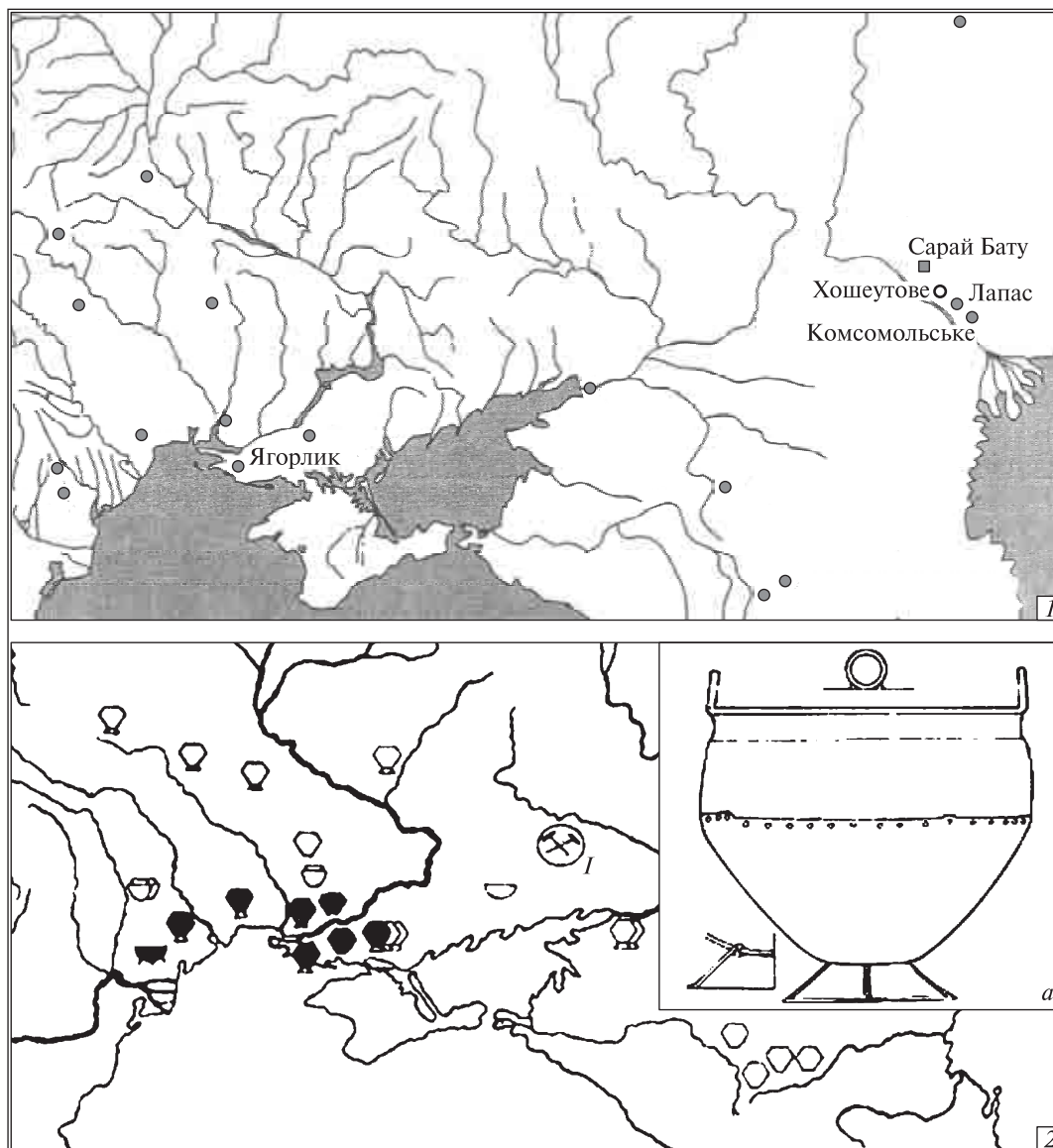

Рис. 7. Карти поширення бронзових клепанних казанів доби бронзи: 1 — за В.С. Бочкарьовим; 2 — за В.В. Отрошенко і М.П. Тупчієнком (а — випадкова знахідка казана з Ягорлицького поселення)

О.В. Каряка з метою виявлення системи сільськогосподарських наділів ольвійської хори на підставі дешифровки космічних знімків зафіксував сліди трьох майже паралельних трактів, що відходять від східних схилів Аджигольської балки і теж оминають Ольвію (Karjaka 2008). Ще один добре простежений шлях пов'язує нижню частину цієї балки з Ольвією. Свого часу ми висловили припущення, що Ольвія виникла біля броду — на переправі через Південний Буг — і сприяла отриманню солі скіфами-аротерами (Болтрик 2000, с. 124). Транспортування цього мінералу (та не лише його) до городищ Правобережжя відбувалося шляхом, що пролягав по межиріччю Інгулу та Інгульця та позначений знахідками архайчних скіфських стел (там само 2000, рис. 1).

Нещодавно В.Б. Ковалевська із співавторами накреслила модель мережі шляхів від Дунаю до Волги. Підставою для серії карт стали 557 довгих і коротких скіфських мечів, що походять з 480 поховань. Карті зроблені із залученням методів комп'ютерного картографування, які використовують при геногеографічних побудовах. Не всі з цих шляхів узгоджуються з місцевістю, але шлях № 6 на карті 26, особливо в південній частині, співпадає із напрямком з Ольвії до Лісостепу (Ковалевская, Морозова, Рычков 2014, с. 152, рис. 26). Наголосимо, що цей шлях співпадає з початком тракту на Лісостеп від античних поселень лівого берега Бузького лиману, що знаходились навпроти Ольвії (Лупарево, Лимани). З огляду на те, що більша частина шляхів з Аджигольської балки оминає

Ольвію та, відповідно, не прямує до переправи через Південний Буг, тут цікавою є інформація Д.І. Яворницького про те, що запорізькі козаки возили човнами сіль з Кінбурнської коси. Продукцію із 180 солоних озер лівого берега Дніпровського лиману постачали на мис Станіслав і до Широкої та Солоні балок, а далі возами — на Січ (Яворницький 1990, т. 1, с. 418). З огляду на існування на Кінбурні Ягорлицького поселення доби заліза (с. Іванівка Голопристанського р-ну Херсонської обл.), А.С. Островерхов припускав видобуток солі та соди на малих озерах півострова в VII—VI ст. до н. е. (Островерхов 1979, с. 118—124).

Але, вірогідно, час видобутку солі на солончаках Кінбурнського півострова подавнює випадкова знахідка великого бронзового клепаного казана бережнівсько-маївської культури зрубної культурно-історичної спільності, яка датується XV—XIII ст. до н. е. (Отрошенко, Тупчієнко 2005, с. 177). Звичайно, маловірогідно, що казан використовували для випарювання солі. Ймовірніше, він забезпечував гарячою їжею чималий гурт добувачів солі, що сезонно наприкінці літа та початку осені працювали тут. До цього схиляють карти знахідок клепанних казанів, наведені в статті В.В. Отрошенка та М.П. Тупчієнка, а також збірнику праць В.С. Бочкарьова (Бочкарев 2010, с. 187).

Публікуючи нові знахідки та поглиблюючи дати так зв. киммерійських казанів, автори подають максимально повні добірки цих артефактів. Більшість з них є випадковими знахідками, і тут цікавий їх розподіл у просторі (рис. 7). Сім казанів тяжіють до північного узбережжя Чорного моря, інші розкидані по Правобережжю, а із Лівобережжя походить лише один (знахідка під Лубнами викликає певні сумніви, оскільки казан знайшли скарбошукачі). З карти В.В. Отрошенка випливає, що казани Правобережжя тяжіють до Дніпро-Бузького вододілу (карта В.С. Бочкарьова не дає такої промовистої картини). Чому вони там опинилися, сказати складно, але не виключаємо їх вірогідний зв'язок з давнім шляхом або з мережею шляхів. Натомість казани із узбережжя можуть бути пов'язані з транзитною дорогою, що пролягала понад морем, а пункти їх знахідок відповідають напрямку шляху № 7 на карті 2а В.Б. Ковалевської. Але, з іншого боку, приморські казани можуть бути пов'язані й з місцями видобутку самосадної солі, як і казан з Ягорлика. Оскільки останній знайдено в своєрідному глухому кутку, пов'язувати його з якимось транзитом не доводиться.

Вірогідно, потенційний зв'язок із сіллю, з огляду на низку солоних озер і солончаків у цій місцевості, можуть мати два казани (сел. Комсомольське та с. Лапас), що походять з лівого берега нижньої Волги. Заслугує на увагу, що практично поряд з с. Лапас розташоване с. Хошеутове. Цей пункт відомий за комплексом скіфського часу: похованням і невеликою ямою біля нього з предметами упряжі 11 коней, а саме, 338 металевих деталей вузди, з яких 196 виконані у звіриному стилі (Očir-Gorjaeva 2005). Речі майже царського рівня виявлено неподалік від майбутньої ставки ханів Золотої Орди. А вище за течією, за 17 км від с. Хошеутове, розташоване Сарай-Бату — місто площею понад 10 км², політичний центр кочової імперії (Селітряне городище XIV—XV ст.). Розведені в часі, але поєднані на одній ділянці берега яскраві скіфські артефакти та провідна середньовічна урбаністична структура демонструють атракцію цієї ділянки простору, якою складно знехтувати як випадковістю.

Щось подібне, але не таке масштабне, спостерігаємо й на Кінбурнському півострові, де, крім Ягорлицького поселення та клепаного казана, знайдено ще скіфський архайчний кинджал (рис. 6, 2), а також бронзові вістря стріл на межі Кінбурна та Олешківських дюн (Археологические известия... 1893, с. 268; Каталог выставки... 1899, с. 74). Але, мабуть, найяскравішим прикладом масового тяжіння випадкових артефактів до певної території можуть слугувати солоні озера на Сіверському Дінці та Казенному Торці, тим паче, що знахідки походять з піщаних дюн розлогої річкової заплави. Для доби заліза ці солоні озера були вагомою альтернативою поставкам солі з морського узбережжя, особливо для мешканців Лівобережжя, оскільки відстань від родовищ до споживача тут удвічі коротша. Проте відзначимо, що у XVIII ст., як і в раніші часи, солеваріння вимагало величезної кількості палива. Скільки чумаки-солевари привозили з собою палива, стільки й виварювали солі (Пірко, Литвиновська 2005, с. 91). Тож відносно коротка відстань до споживача оберталася іншими затратами праці.

Донедавна Слов'янські (Торські) солоні озера випадали з поля зору широкого загалу археологів, оскільки вважалося, що сіль тут стали отримувати лише від початку XVII ст. (Пірко, Литвиновська 2005, с. 93). Але археологічні реалії вказують на те, що ще в скіфський час тут виварювали сіль і зі зброєю змагалися за неї. Найперше маємо на увазі випадкову знахідку

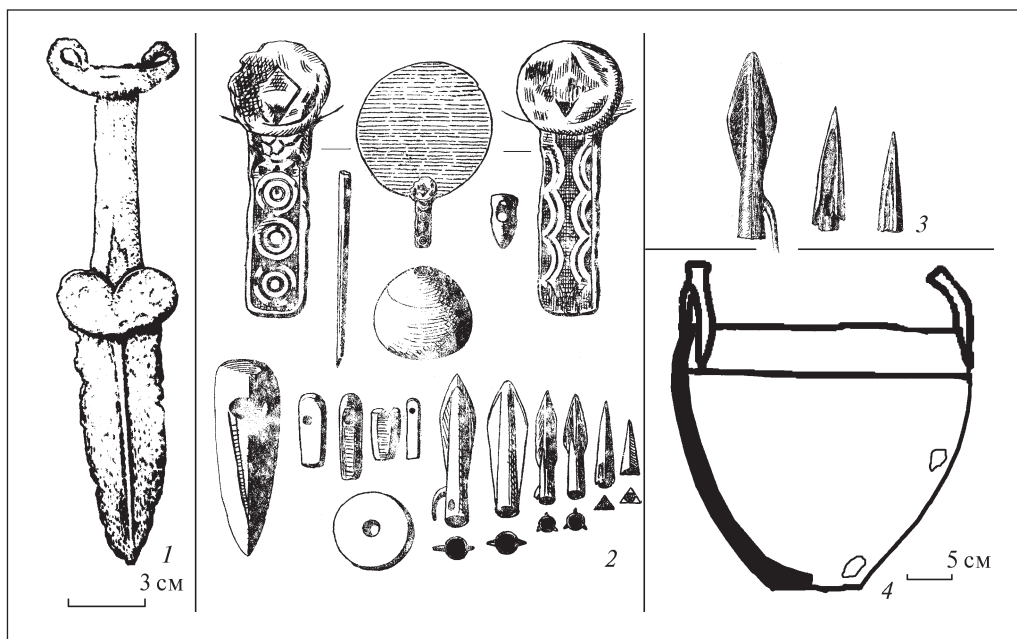

Рис. 8. Знахідки з району Слов'янських (Торських) солоних озер : 1 — кинджал з м. Красний Лиман (Кравец, Швецов 1987); 2 — збори на Петровських дюнах; 3 — збори біля Райгородка (Федоровський 1921) ; 4 — бронзовий казан з-під Слов'янська (Кравец, 2002)

бронзового литого казана із солоного озера під Слов'янськом. Автор публікацій вважає, що в ньому виварювали сіль. На його думку, на це вказує, крім місця знахідки, сіль, що збереглася під відірваною ніжкою казана (Кравець 1994; 2002). Але сіль там могла опинитися й через тривале перебування посудини в насиченому розчині. Зважаючи на невеликі розміри казана, така трактовка викликає сумніви, але категорично відмовлятися від неї ми б не поспішали.

Сліди багаторазових збройних зіткнень і присутності скіфів у районі Слов'янських (Торських) і Артемівських (Бахмутських) солоних озер фіксують артефакти із зборів священика В.Ф. Спесівцева, а згодом — і директора Ізюмського музею М.В. Сібільова на Петровських дюнах (Копыл, Кравец, Татаринов 1996, с. 11). Численні знахідки бронзових вістер стріл у районі Райгородка Ізюмського повіту (Городцов 1905, с. 260; Федоровський 1921, рис. 8; Кравец 2002, с. 11), с. Райське та станції Ступки Бахмутського повіту (Городцов 1907, с. 248—249, 282; Федоровський, Барвинський 1918, с. 235, рис. 126) маркують увагу скіфів до цих теренів. Значна концентрація скіфських вістер стріл у районі Райгородка пояснюється ще й наявністю тут синхронного їм поселення (Шрамко 1962). Випадкова знахідка кинджала з антеноподібним навершям на південному березі оз. Лиман біля м. Красний Лиман, що за 10 км від солоних озер Сіверського Дінця, доповнює картину протистояння (Кравец, Швецов 1987).

Крім того, на західному березі оз. Лиман Д.Я. Телегін виявив зруйноване поселення часу, близького до дати кинджала. А шлях до району Донецьких солоних озер з півночі теж позначений випадковими знахідками кинджалів з брускоподібним навершям: одним з Руського Бишкіна та двома з Верхнього Бишкіна (Гречко 2010, с. 76—77, рис. 62, 2—4). Складається враження, що для скіфів район солоних озер Сіверського Дінця був так само важливий і привабливий, як свого часу для їхніх пращурів район оз. Урмія. Зважаючи на наближеність донецьких місць солевидобутку до північного узбережжя Азовського моря, де традиційно локалізують царських скіфів, можна припустити, що саме вони й контролювали ці промисли, і тривало це, судячи із знахідок стріл різного часу, протягом усього часу скіфського домінування в степу.

Не виключаємо, що й забуті нині як місця солевидобутку Бердянські озера були під пильною увагою царських скіфів. На користь такого припущення свідчить випадкова знахідка архаїчного меча з околиць м. Бердянськ (рис. 6, 3). Доречною тут є також інформація Є. Бурксер про те, що ногайці використовували солоні озера Бердянської коси аж до 1863 р., тобто до часу їхнього відходу за межі Російської імперії. Отже, це свідчить про придатність цих озер для видобутку солі. Збереглися дані й про те, що на п'яти Бердянських озерах з 1860 по 1862 рр. видобуто 4195,5 т солі (Бурксер 1928, с. 222). Тож

не виключено, що в Бердянському кургані поховано господаря цих озер.

Ще однією дотичною прикметою уваги скіфів до ймовірних місць солепромислів на Хаджибейському лимані на Одещині є випадкова знахідка кинджала з брускоподібним наверхом біля с. Гниляково (нині с. Дачне) (Диамант, Черненко 1971). Зв'язок цієї знахідки біля Хаджибейського лиману із солевидобутком побічно підтверджує повідомлення турецького мандрівника Евлії Челебі (XVII ст.). Із нього випливає, що тут добували сіль, а турецькі солдати, що несли службу в Хаджибеї, отримували нею платню: *«Коли султан Баєзід завоював Аккерман, один багатий чоловік, прозваний Бай..., отримавши дозвіл султана, побудував у цьому місці на скелі міцне укріплення та розмістив у ньому загін воїнів. У цих місцях з Чорного моря добувають сіль, і платню гарнізону виплачують сіллю»* (Челебі 1961, с. 108—109).

Знахідки однотипних кинджалів поряд з місцями видобутку солі маркують не тільки пункти ймовірних збройних конфліктів, але й непрямым чином указують на вектори інтересів номадів. Приміром, напади на транспорт з сіллю відбувались і в наближеній до узбережжя смузі, що можуть засвідчувати випадкові знахідки кинджалів (с. Гниляково, Ягорлик, Бердянськ), і глибше в степу та сягали навіть лісостепу. На користь цього припущення можуть вказувати три випадкові знахідки залізних кинджалів з Кіровоградщини (Бокій 1993). Нінель Михайлівна наголошувала, що це випадкові знахідки, а не із поховань. Оскільки ці речі типологічно подібні до Гниляківського кинджала, мають брускоподібне наверх та серцеподібне перехрестя¹³ і належать до одного хронологічного горизонту¹⁴, то, вірогідно, й вони пов'язані з діями нападників на торговельні каравани.

Один кинджал знайдено біля с. Долилівка Компанієвського р-ну, за 40 км на південь від Кіровограда. Якщо цей вектор продовжити, то він виводить на солончаки біля о. Березань. А північний край цього вектора практично впирається в знахідку іншого кинджала — біля с. Нововодяне Знам'янського р-ну, що

за 18 км за Кіровоградом. Звичайно, можливі й інші версії окреслення давнього шляху, як і тлумачення появи тут такого артефакта. Приміром, Н.М. Бокій вбачала в цих випадкових та інших знахідках архаїчної скіфської зброї (вістрях списів і стріл) у Центральній частині України сліди походу Дарія (Бокій 1993, с. 89—90). Але, на наш погляд, ці кинджали на декілька десятиліть старші за час походу, через що їм варто шукати інше тлумачення. З огляду на те, що два кинджали знайдені в протилежних від Кіровограда напрямках, а саме місто розташоване на загальноукраїнському степовому перехресті (не даремно ж тут звели фортецю св. Єлисавети), можна припустити, що напрямки шляхів, які сходяться до нинішнього міста, досить давні.

Дещо в стороні від двох попередніх знайдено ще один кинджал — біля с. Несваткове Олександрійського р-ну. Оскільки ця місцевість лежить поза лінією вірогідного Чорного шляху, а поряд витікає р. Тясмин, за якою в північно-північно-східному напрямку, за 25 км, розміщене Мотронинське городище та сусідні поселення навколо нього, то, правдоподібно, що кинджал з Несваткового був утрачений в сутичці на відстані за день шляху до городища. Схоже, що цей шлях є відгалуженням Чорного та проходив від Несваткового до Косарів—Грушівки правим берегом струмка, що протікає через ці села до Тясмина, та далі на плато до Мотронинського городища. А наявність на цьому городищі кружальної кераміки «ольвійського» типу, що становить до 13 % від загалу (Бессонова, Скорий 2001, с. 76), вказує, що городище одержувало потужний торговельний імпульс з боку узбережжя Чорного моря, в номенклатурі товарів якого, мабуть, провідне місце посідала сіль.

Регулярні каравани або торговельні обози (валки) не залишають археологічних слідів. Але мали бути пункти, де перепочивали подорожні: місця зупинок, переправ, перехресть (гостинних дворів або караван-сараїв) і ярмарок, пошук місць яких надзвичайно складний. Проте збіг певних чинників може допомогти локалізувати подібні осередки на місцевості. Так, приміром, мабуть, не випадково збігається назва с. Солоне із знахідками «амфор та іншого грецького посуду» біля цього степового села (Скриленко 1905, с. 8, 17). Зважаючи на сусідство цього селища з нинішньою автошляхою, можна припустити, що бита кераміка позначає місце зупинок караванів, які, оминаючи пороги, йшли відносно рівною ділянкою правого

¹³ За схемою ці мечі Є.В. Черненко відніс до «келермеського типу» (Черненко 1980).

¹⁴ Подібний до цієї серії кинджал знайдено на зовнішній полі валу Трахтемирівського городища в місці скіфської атаки на цю Дніпровську твердиню. Як уже зазначалося вище, дату цього кинджалу — середина VI ст. до н. е. (мабуть, як і серії подібних) підтверджує розвал клазоменської посудини, що перекривав знахідку.

берега Дніпра. А в середньовіччя шлях використовували чумаки, від яких лишився цей топонім. Слід зауважити, що давність шляху від Микитської переправи (нині м. Нікополь) понад порогами в бік поселень Середнього Дніпра на ділянці біля Солоного позначено курганами заввишки від 2 до 8 м. Найближчий до Солоного відомий скіфський курган Башмачка (висота 7 м).

Наостанок наголосимо. Не викликає жодних сумнівів, що сіль за доби раннього заліза (як і раніше) була важливим торговельним продуктом і одним із засобів налагодження

зв'язків між соленосними та іншими регіонами. Оскільки в нашому разі шлях постачання солі до населення лісостепу пролягав через степ, де господарями були кочові скіфи, цілком вірогідно, що вони взяли ту справу під свій контроль. Але довести те насправді складно.

Проте, зважаючи на домішки різних хімічних елементів, притаманних певним зонам солевидобутку, маємо надію, що з часом, за наявністю цих сполук в остеологічних залишках з поселень і поховань факт споживання самосадної солі осілим населенням Лісостепу буде доведено.

Археологические известия и заметки. — 1893. — № 7—8.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — К., 2001.

Бокій Н.М. Знахідки скіфської зброї з Кіровоградщини // Кіровоградський державний педінститут ім. В.К. Винниченка. Наукові записки з історії. — 1993. — 2. — С. 87—92.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новейших исследований от Приазовья до Днепра) // СА. — 1990. — № 4. — С. 30—50.

Болтрик Ю.В. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное правобережье // РА. — 2000. — № 1. — С. 121—130.

Болтрик Ю.В. Шляхи сполучення Скіфії—України // Воєнна історія. — 2003. — № 1. — С. 45—56.

Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.А., Фіалко О.Є. Залізний кинджал з Трахтемирівського городища // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 101—108.

Бочкарев В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. — СПб., 2010.

Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.

Бруяко И.В., Назарова Т.Н., Петренко В.Г. Древние культурные ландшафты на юге Тилигуло-Днестровского междуречья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К., 1991. — С. 37—44.

Бурксер Є. Солоні озера та лимани України (гідрохімічний нарис). — К., 1928.

Гаудио А. Цивилизации Сахары. — М., 1985.

Гомилевский В. Соль. Исследование русского богатства солью и употребление этого вещества: при различных видах скотоводства, земледелии, в лесном хозяйстве, в пищу людей, промышленности и друг. — СПб., 1881.

Городцов В.А. Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174—225.

Городцов В.А. Результаты исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 211—285.

Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.

Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.

Диамант Е.И., Черненко Е.В. Скифский кинджал из Одесского музея // АИУ. — К., 1971. — 2. — С. 159—160.

Забелин И.Е. Дневники. Записные книжки. — М., 2001.

Иванова С.В. Природные ресурсы и экономика древних обществ // Stratum plus. — 2010. — № 2. — С. 49—97.

Иванова С.В. Торговые пути и миграции в раннем бронзовом веке // МАСП. — 2010а. — 11. — С. 158—249.

Иванова С.В. Історія населення Північно-західного Причорномор'я наприкінці IV—III тис. до н. е. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2013.

Иванчик А.И. Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII веках до н. э. — М., 1996.

Каврук В. Олово и соль в Карпатском бассейне в бронзовом веке // Revista arheologică. — Seria nouă. — 2011. — Vol. VII. — № 1/2. — С. 5—46.

Кадеев В.І. Соляний промисел в пізньоантичному Херсонесі (I—IV ст. н. е.) // Археологія. — 1961. — XIII. — С. 89—94.

Каталог выставки XI АС в Киеве. — К., 1899.

Ковалевская В.Б., Морозова И.Ю., Рычков С.Ю. Передвижения ранних скифов на основании картографирования акинаков VII—V вв. до н. э. и использование генетических данных // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Мат-лы Междунар. науч. конф. памяти А.И. Мелюковой. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 141—161.

- Копыл А.Г., Кравец Д.П., Татаринов С.И. Древности Бахмутского края. — Атрёмовск, 1996.
- Кравец Д.П. Бронзовый казан скифского часу з Слов'янська // Тез. докл. Междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994. — С. 94—95.
- Кравец Д.П. Золотой шлем (Скифы и Донбасс). — Артёмовск, 2002.
- Кравец Д.П., Швецов М.Л. Скифский кинжал из Донбасса // СА. — 1987. — № 2. — С. 253—254.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крушельницька Л. Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в північно-східних Карпатах // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. — 2002. — **CCXLIV**. — С. 140—154.
- Кудряшов К.В. Половецкая степь. — М., 1948.
- Лавин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизаций). — К., 1966.
- Магомедов Б.В., Кубишев А.І. Соляний промисел в пізньоримський час на Присивашші // Старожитності Русі—України. — К., 1994. — С. 44—48.
- Мурзаев Э.М. Топонимы в межнациональном общении // Топонимика и межнациональные отношения. — М., 1991. — С. 14—19.
- Островец А.С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 115—126.
- Отрошенко В.В., Тупчієнко М.П. Бронзові клепані казани та Донецький гірничо-металургійний центр // Проблеми гірничої археології. — Алчевськ, 2005. — С. 176—188.
- Пірко В., Литвиновська М. Соляні промисли Донеччини в XVII—XVIII ст. — Донецьк, 2005.
- Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы и Древний восток. — М., 1992.
- Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1905.
- Словарь античности. Сост. Й. Ирмшер, Р. Йоне. — М., 1989.
- Спесивцев В.Ф. Находки в Райгородке // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 153—156.
- Сташук М.Ф., Супрычев В.А., Хитрая М.С. Минералогия, геохимия и история формирования донных отложений Сиваша. — К., 1964.
- Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. — Львів, 2011. — Т. 2.
- Тоцев Г.Н. Крым в эпоху бронзы. — Запорожье, 2007.
- Федоровский А.С. Доисторические древности в бассейне Дона // Известия Лисичанского музея. — 1921. — Т. 1. — № 4. — С. 35—45.
- Федоровский А.С., Барвинский В.А. Природа и население Слободской Украины, Харьковской губернии. — Харьков, 1918.
- Фіалко Е.Е. Оправы рукоятей скифских нагаек // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. Мат-ли Міжнар. наук. конф. — К.; Чигирин, 2007. — С. 141—143.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скифів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Филиппов Н. Поездка по берегам Азовского моря летом 1856 г. // Морской сборник. — 1857. — № 6. — С. 250—263.
- Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. — М., 1961.
- Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермесс) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.
- Шилик К.К. К палеогеографии Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 51—91.
- Шмидель Х. Вокруг соли. — М., 1985.
- Шрамко Б.А. Поселення скифського часу в басейні Дінця // Археологія. — 1962. — **XIV**. — С. 136—155.
- Шрамко Б.А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1984. — С. 142—156.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Щеглов А.Н. Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды. 1. Остров Березань // ВДИ. — 1965. — № 2. — С. 107—113.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1.
- Choleva-Dimitrova A. Das Salz in der bulgarischen Mikrotoponymie // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. — Probadia; Veliko Tarnovo, 2012. — P. 349—356.
- Karjaka A. The Demarcation System of the Agricultural of Olbia Pontike // Meetings of Cultures between Conflicts and Coexistence. — Aarhus, 2008. — P. 181—192 (BSS — 8).

- Klochko V., Koško A. The societies of Corded Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas // BPS. — 2009. — 14. — P. 269—301.
- Minns E. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913.
- Marro C. Archaeological investigations on the salt mine of Duzdagi (2008—2011) // Naxçıvan: *ilk yaşayivəşəhərsalmayerikimi*. — Naxçıvan, 2012. — P. 31—38.
- Marro C., Bakhashaliyev V., Sanz S. Archaeological investigations on the salt mine of Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan) // Tuba-AR. — 2010. — 13. — P. 229—237.
- Nikolov V. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500—4200 BC) // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. — Provadia; Veliko Tarnovo. — 2012. — P. 11—65.
- Očir-Gorjaeva M. Pferdegeschirr aus Chošoutovo. Skythischer Tierstilen der Unteren Wolga. — Mainz am Rhein, 2005 (Archäologie in Eurasien. — 19).
- Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe.* — Provadia; Veliko Tarnovo, 2012.

Надійшла 05.08.2014

Ю.В. Болтрик

СОЛЯНЫЕ ПРОМЫСЛЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В СКИФСКОЕ ВРЕМЯ

Не вызывает сомнений то колоссальное значение, которое играла соль в древнем мире. Ее ценность определялась не только важностью этого продукта для человека (особенно с внедрением производящего хозяйства и изобретением посуды), а так же для некоторых технологий (например, обработки шкур), но и тем, что в природе соль имеется не везде. Это ставило в неравные условия общества, обитавшие в районах добычи соли, и отдаленные от таких мест, которые могли получить ее путем обмена/торговли.

Можно полагать, что, чем большим было расстояние доставки соли и чем труднее был тот путь, тем дороже она была. Ведь транспортировка соли провоцировала стремление контролировать такие пути, иметь с этого доход, что еще удорожало этот продукт.

Но соль — продукт солнца и воды — водой и смывается. Иными словами, археологически зафиксировать добычу и движение соли прямо невозможно. Это особенно касается Северного Причерноморья, где источником соли были отложения (выпадение, или кристаллизация) в закрытых мелких водоемах по северному побережью Понта. Поэтому здесь можно оперировать только косвенными данными.

Для скифского времени такими данными могут быть: 1) наличие по берегам Черного моря, включая лиманы рек, потенциальных мест добычи соли; 2) следы древних коммуникаций, обозначенные цепочками курганов, которые на позднейших картах совпадают с направлением дорог; 3) так наз. случайные находки, особенно предметов вооружения, которые могут отражать контроль за местами добычи и путями транспортировки соли в отдаленные регионы, в данном случае — лесостепные; 4) топонимика и 5) письменные источники античного и средневекового времени.

Анализ таких косвенных данных, а также некоторых других позволяет предположить, что скифы стремились контролировать не только источники добычи соли, но и особенно ее транспортировку, что было в их интересах не только с точки зрения получения доходов (взымания «таможенных сборов»), но и было под силу, а также стимулировалось другими интересами. Имеется в виду постоянная потребность скифов в коже, которой в сыром виде было у них предостаточно, но не было условий для ее обработки в условиях кочевого быта.

Yu. V. Boltryk

SALT-WORKS AT THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA IN THE SCYTHIAN PERIOD

The colossal meaning which salt played in the ancient world is beyond question. Its value was determined not only by the importance of this product for humans (especially when the reproducing husbandry was implemented and wares invented), as well as for some technologies (for instance, leather processing), but also by the fact that salt in nature can not be found everywhere. This fact placed in incomparable conditions the communities habituating in the salt-mining areas and those in distance from such areas and able to obtain it only by the change/trade.

It can be presumed that the larger was the distance of salt delivery and the more complicated was that route, the more expensive was salt. Salt transportation provoked the aspiration for control over such routs and for having income from that, which made salt even more expensive.

Nevertheless, salt as a product of sun and water is also washed away by the water. In other words, it is not possible to directly archaeologically record the salt-mining and movement. It especially concerns the Black Sea north area where sources of salt were not the deposits and correspondingly it was not extracted from mines, but sediments (fall-out, or crystallization) in closed shadow reservoirs along the north coast of the Black Sea. Thus, only indirect data can be operated with here.

Such data for the Scythian period can be the following: 1) potential places of salt-works availability on the coast of the Black Sea; 2) traces of ancient communications marked by the chains of barrows, which agree with the route directions on

the latest maps; 3) so-called accidental finds especially of arms which can reflect the control over the places of mining and routs of transporting salt into remote regions, particularly, into the forest-steppe ones; 4) toponymy, and 5) written sources of Classical and Mediaeval periods.

Analysis of the listed, as well as other indirect data allows the author to presume that the Scythians aimed at controlling not only salt-mining sources, but especially its transporting, which was not only advantageous in sense of earning income («customs duties» withdrawing), but was feasible for them and also was stimulated by other interests. The latter means that the Scythians felt a permanent need in leather; they had plenty of raw leather, but they did not have conditions for its processing in situation of nomadic everyday life.

**Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапєгін,
Я.В. Володарець-Урбанович**

ПРОКРЕСЛЕНІ ЗНАКИ НА ДЕНЦЯХ ПОСУДУ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

Розглянуто прокреслені знаки на посуді з пам'яток черняхівської культури—Синтана-де-Муреш, представлені переважно хрестом.

К л ю ч о в і с л о в а: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, кераміка, знаки на посуді.

Орнаментация керамического посуды черняхівської культури відзначається розмаїттям та естетичною привабливістю. Уявлення про це дає ґрунтовне дослідження Е.О. Симоновича, присвячене орнаменту черняхівської кераміки (Симонович 1964). Актуальне й нині (Магомедов 2001, с. 56), воно охоплює практично весь спектр орнаментів. До них Е.О. Симонович зарахував і знаки, виділивши їх в окрему групу, — «*лискована орнаментация донца посуды*» (Симонович 1964, с. 308—309). На них і звернемо увагу.

Від часу виходу праці Е.О. Симоновича кількість зразків посуду із знаком на донці з поселенських і поховальних пам'яток черняхівської культури помітно зросла. Одразу наголосимо, що автори цієї статті не мали на меті подати повний їх звід. Але зібраної інформації достатньо для того, аби зробити деякі попередні висновки.

Йдеться про нечисленну групу посуду, виготовленого на гончарному кружі, на донці якого виявлено знак, найчастіше у вигляді двох перехрещених ліній, що утворюють так зв. прямий або скісний хрест та інші, простіші чи складніші зображення. Наголосимо, що вони трапля-

ються тільки на гончарному посуді та не зафіксовані на ліпному.

Мета цієї статті — на основі сучасної джерельної бази виявити територіальні та хронологічні особливості прокреслених знаків на донцях посуду культури Черняхів—Синтана-де-Муреш.

Знахідки посуду з прокресленим знаком на донці відомі в різних областях черняхівської культури (рис. 1). По 1 екз. виявлено на таких пам'ятках: 1) могильник Будешть в Республіці Молдова; 2) поселення Квітки та 3) поселення Леськи в Черкаській обл.; 4) могильник Гаврилівка біля вівчарні колгоспу «Придніпровський» у Херсонській обл. (Симонович 1964, с. 309); 5) поселення Неслухів у Львівській обл. (там само, с. 282); 6) поселення Обухів I, об'єкт 30 (Кравченко и др. 2007, с. 422); 7) могильник Курники, поховання 19 у Вінницькій обл. (Магомедов 1999, с. 111, рис. 9, 4); 8) поселення Соснова, житло 2 в системі жител 3 у Київській обл. (Сикорский, Махно, Бузян 1983, табл. 22). По кілька екземплярів виявлено на могильниках: 9) Рідний Край, поховання 1, 9 і 14 (4 екз.; Петренко 1991, с. 12, рис. 4, 2; с. 16, рис. 8, 3; с. 18, рис. 10, 4, 7) і 10) Війтенки, поховання 12 і 66 у Харківській обл. (2 екз.; Шультце, Любичев 2010, с. 45, рис. 6, 5; с. 51, рис. 12, 6); 11) поховання 100 та 122 могиль-

© Р.М. РЕЙДА, А.В. ГЕЙКО, С.В. САПЄГІН,
Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2014

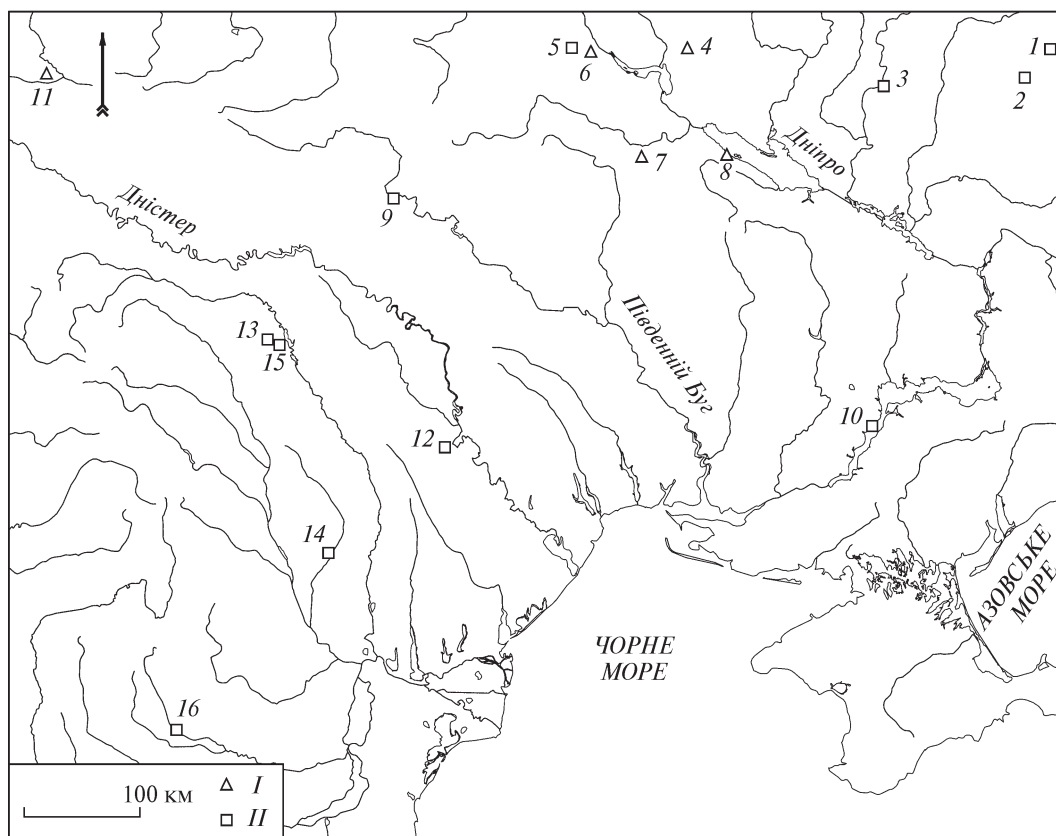

Рис. 1. Карта поширення посуду культури Черняхів—Синтана-де Муреш з прокресленим знаком на донці: I — поселення, II — могили. Пам'ятки: 1 — Рідний Край, 2 — Війтенки I, 3 — Шишаки, 4 — Соснова, 5 — Велика Бугаївка, 6 — Обухів I, 7 — Квітки, 8 — Леськи, 9 — Курники, 10 — Гаврилівка, 11 — Неслухів, 12 — Будешть, 13 — Ханешті, 14 — Бирлад-Валя Сяке, 15 — Міхелешень, 16 — Тиргшор

ника Велика Бугаївка у Київській обл. (Петраускас 2004, с. 182; Петраускас, Шишкін, 2013, с. 210, рис. 128, 1); 12) Шишаки, поховання 16 і 60 в Полтавській обл. (Рейда, Гейко, Сапегін 2014, с. 196, рис. 2, 5); (2 екз., розкопки авторів). Отже, всього на 12 пам'ятках черняхівської культури нами враховано 18 посудин із знаком на донці.

Аналогічне явище зафіксовано і в культурі Синтана-де-Муреш. За опублікованими матеріалами, на території Румунії такий посуд виявлено на низці могилок. Зокрема, це: 1) Ханешть, поховання 25 і 69 (2 екз.; Zaharia, Zaharia, Sovan 1993, p. 164, fig. 10, 7; p. 181, fig. 24, 1); 2) Бирлад-Валя Сяке, поховання 540 (1 екз.; Palade 2004, p. 667, fig. 291, 11); 3) Міхелешень, поховання 99, 127, 146 і 488 та глек зі зруйнованого поховання (5 екз.; Sovan 2009, p. 408, plans. 53, 23; p. 426, plans. 71, 4; p. 436, plans. 81, 1; p. 616, plans. 261, 26; p. 639, plans. 284, 93); 4) Тиргшор, поховання 232 (1 екз.; Diaconu 1965, p. 213, plans. LXIII, 1). Усього 9 екз.

Хоча помітну більшість становлять знахідки із поховань, у черняхівській культурі трапилися фрагменти донець з прокресленим зна-

ком також на п'яти поселеннях (по одному на пам'ятці). Останнє, на нашу думку, може достатньо переконливо вказувати на те, що подібний посуд навряд чи можна пов'язувати винятково з таким аспектом черняхівської культури як поховальний обряд. Відзначимо також, що із перелічених знахідок дві походять з поховань, здійснених за обрядом тілоспалення (Рідний Край, поховання 1; Тиргшор, поховання 232).

Е.А. Симонович вказав на два способи нанесення знаків — пролошеними та продряпаними лініями (Симонович 1964, с. 308—309). Ми позначимо їх одним терміном — «прокреслені». Розглянемо варіанти таких знаків.

Найпростіші з-поміж них і найчисленніші — це так зв. прямий або скісний хрест з двох перехрещених ліній. Дно посудини на піддоні або без нього утворює коло, всередині якого і вміщено знак. На користь цього свідчить, з одного боку те, що нанесені зображення у зафіксованих випадках ніколи не виходять за край донця посудини, з іншого — єдиний примірник, де маємо прокреслене коло з трьома перехрещеними лініями всередині, виявлено в могилі № 100 могилика Велика Бугаївка (рис. 3, 8).

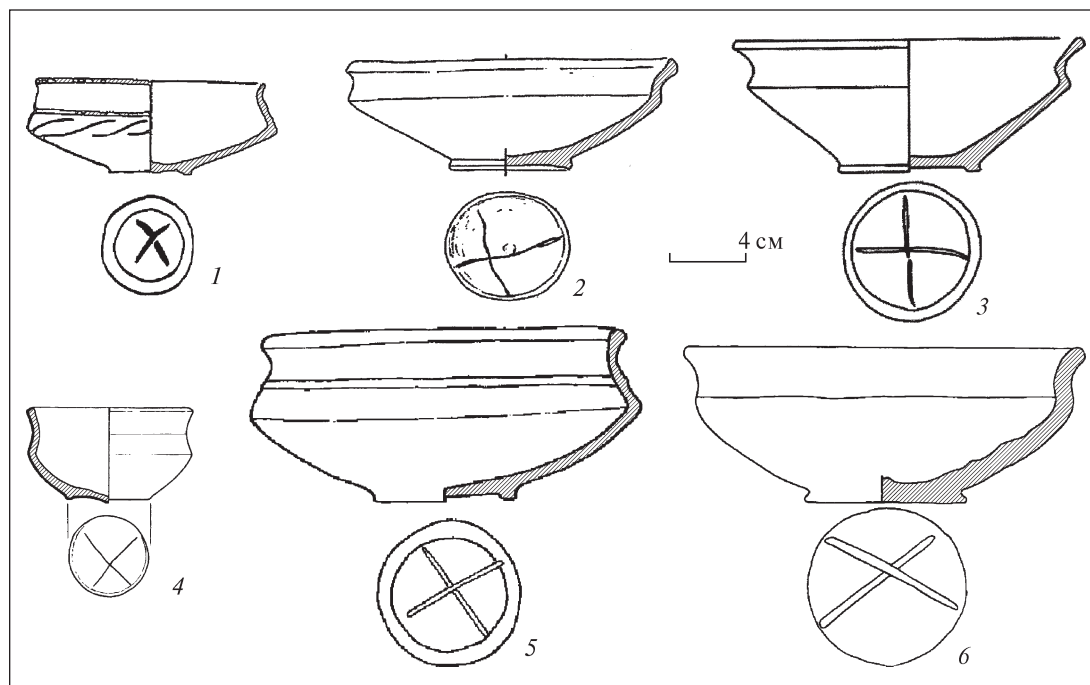

Рис. 2. Миски з хрестом на денці: 1 — Рідний Край, поховання 14 (за: Петренко 1991); 2 — Велика Бугаївка, поховання 122 (за: Петраускас 2004); 3 — Війтенки, поховання 66 (за: Шульце, Любичев 2010); 4 — Бирлад-Валя Сяке, поховання 540 (за: Palade 2004); 5, 6 — Шишаки, поховання 60 і 16

Разом з вказаним прикладом є й інші відхилення від «стандарту» зображення скісного або прямого хреста. Скажімо, є хрест з двох пар паралельних перехрещених ліній (рис. 4, 3) або з двох паралельних ліній, перехрещених однією (рис. 4, 5). До такого знаку близький немов незавершений хрест, де дві паралельні лінії перехрещені однією скісною коротенькою, що загалом нагадує літеру *H* (рис. 4, 2). З певною засторогою до хрестоподібних знаків можна віднести зображення на мисці з поховання 14 могильника Рідний Край, де хрест цілком певно проступає через решітку (рис. 4, 4); на чаші з могильника Рідний Край, поховання 9 (рис. 4, 1) із доволі дивним знаком, хоча основу його становить знову ж таки хрест, а також зображення восьмикінечної зірки з чотирьох перехрещених у центрі ліній (рис. 4, 6).

У таку схему не вписується знак на горщику з поховання 232 могильника Тиргшор (Румунія) у вигляді лінії, що поділяє дещо на дві рівні половини (рис. 5, 1; Diaconu 1965, Pl. LXIII, 1). Можна стверджувати, що трапляються й інші знаки. Зокрема, Е.О. Симонович вказує знаки на денцях у вигляді спіралі, зигзага та ромба (Симонович 1964, с. 308—309). Однак за нечіткими фото складно впевнитися в тому, а матеріал нам недоступний.

Прокреслені знаки трапляються на кількох категоріях гончарного столового та кухонного

посуду. Найчастіше вони зафіксовані на мисках закритого та відкритого типів (рис. 2; 4, 4; 5, 2) та горщиках (рис. 3, 2—5, 7; 4, 3; 5, 1), рідше — на глеках (рис. 3, 6; 4, 5, 6), кубках (рис. 3, 1, 8), в одному випадку — на денці чаші (рис. 4, 1), курильниці (рис. 4, 2). Поки що знаки не зафіксовані на піфосах і триручних вазах.

Хоча знаки є відносно поширеними в усьому ареалі культури Черняхів—Синтана-де-Муреш, але концентрація їх спостерігається в східній і західній його зонах. На деяких могильниках такого посуду виявлено по кілька екземплярів. Водночас на пам'ятках інших регіонів трапляються лише поодинокі знахідки. Виключенням є могильник Велика Бугаївка на Київщині з двома зразками таких посудин (рис. 2, 2; 3, 8).

Зокрема, на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі посуд із знаками виявлено на могильнику Рідний Край — 4 екз. (рис. 2, 1; 4, 1; 4, 5, 2), могильнику Шишаки — 2 екз. (рис. 2, 5, 6), могильнику Війтенки — 2 екз. (рис. 2, 3; 4, 3) і поселенні Соснова — 1 екз. (рис. 3, 7). Західна частина ареалу представлена дев'ятьма знахідками з могильників на території Румунії: Міхелешені — 4 екз. (рис. 3, 1—3, 6), Ханешть (2 екз.), Бирлад-Валя Сяке, Тиргшор — по 1 екз. (рис. 2, 4; 3, 5; 5, 1), а також Республіки Молдова: Будешть — 1 екз. (Симонович 1964, рис. 17, 1).

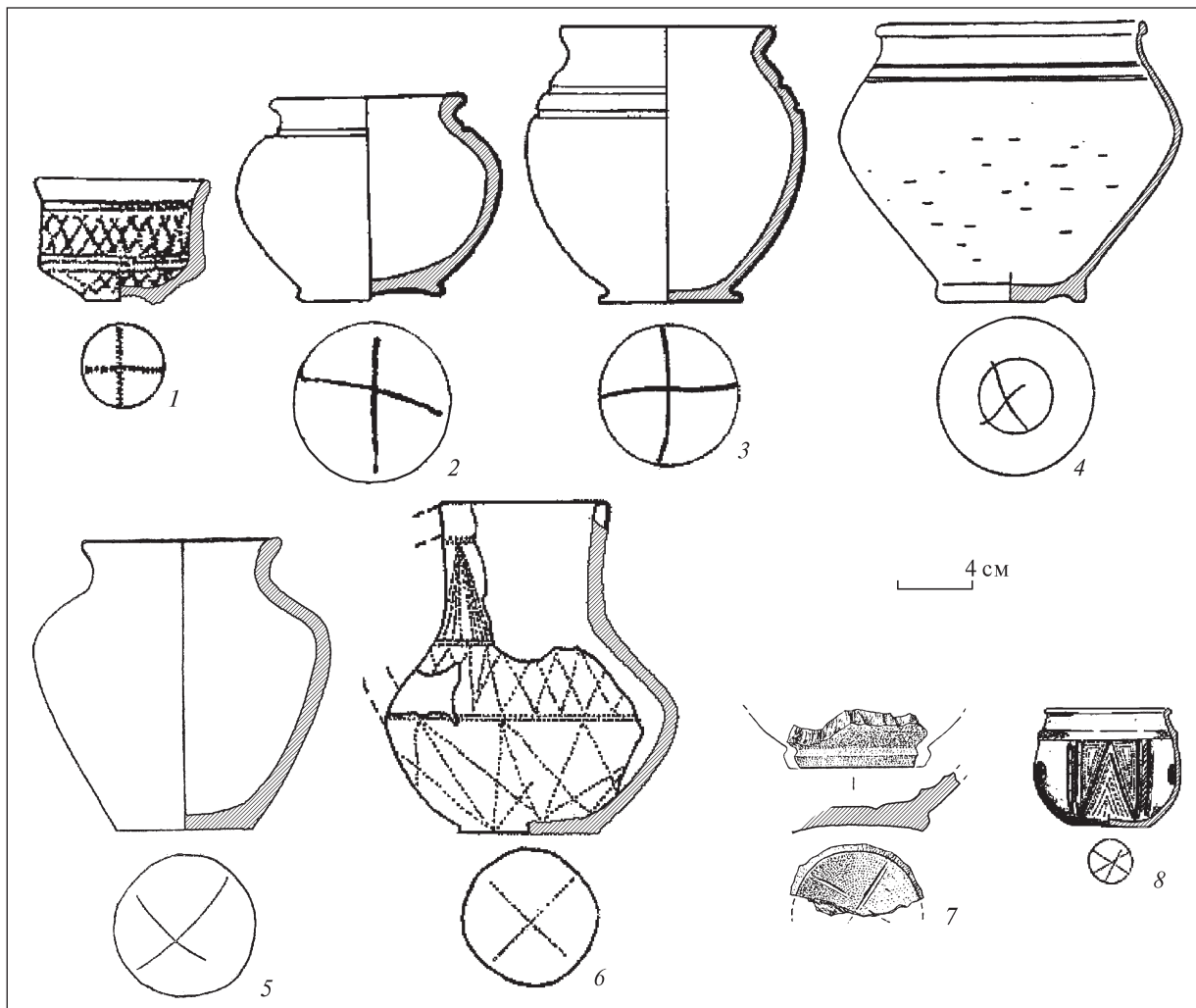

Рис. 3. Посуд з хрестом на денці: 1, 2, 3, 6 — Міхелешень, поховання 99, 127, 488 і зруйноване (за: Sovan 2009); 4 — Курники, поховання 19 (за: Магомедов 1999); 5 — Ханешть, поховання 69 (за: Zaharia, Zaharia, Sovan 1993); 7 — Соснова, житло 2 (за: Сикорский, Махно, Бузян 1983, табл. 22); 8 — Велика Бугаївка, поховання 100 (за: Петраускас, Шишкін, 2013)

Знаки прокреслені зазвичай на зовнішній стороні денця. Єдиний раз зафіксовано знак на його внутрішній поверхні. Знахідка походить із поховання 1 могильника Рідний Край (Петренко 1991, с. 11). Це — уламок гончарної лощеної миски чорного кольору, яким був накритий ліпний горщик, що виконував функцію урни (рис. 5, 2).

Навряд чи можна погодитися з Е.О. Симоновичем, що знаки на денцях можна відносити до орнаментів. По-перше, вони розміщені ззовні (крім одного екземпляра із поховання 1 могильника Рідний Край), тож вони були приховані для споглядання. По-друге, практично всі знаки нанесені досить недбало, що не гармоніює з ретельно виконаними орнаментами. По-третє, кількість черняхівського посуду із згаданими позначками на денцях порівняно з його загальним становить малочисленну групу. По-четверте, знаки на денцях посуду в жод-

ному разі не були складовою орнаментальних схем, хоча загалом на посуді, зокрема на мисках і глеках, скісний хрест входить досить часто до орнаментальних композицій. Виходячи з перелічених міркувань, такі зображення на денцях посуду, на нашу думку, слід розглядати саме як знаки.

Якщо відмовитися від визнання таких знаків як орнаменту, можна висунути кілька можливих версій для їх пояснення.

Клеймо майстра. Зважаючи на значну кількість черняхівського гончарного посуду, а це тисячі зразків професійного виробництва, число посуду із знаком на денці дуже незначне. Крім того, самі знаки виконані від руки, тож не є клеймами за визначенням. Через те цю версію слід відкинути.

Оскільки знаки представлені, головню, хрестом, виникає спокуса пов'язати їх з християнством, зокрема його аріанською течією. Хрис-

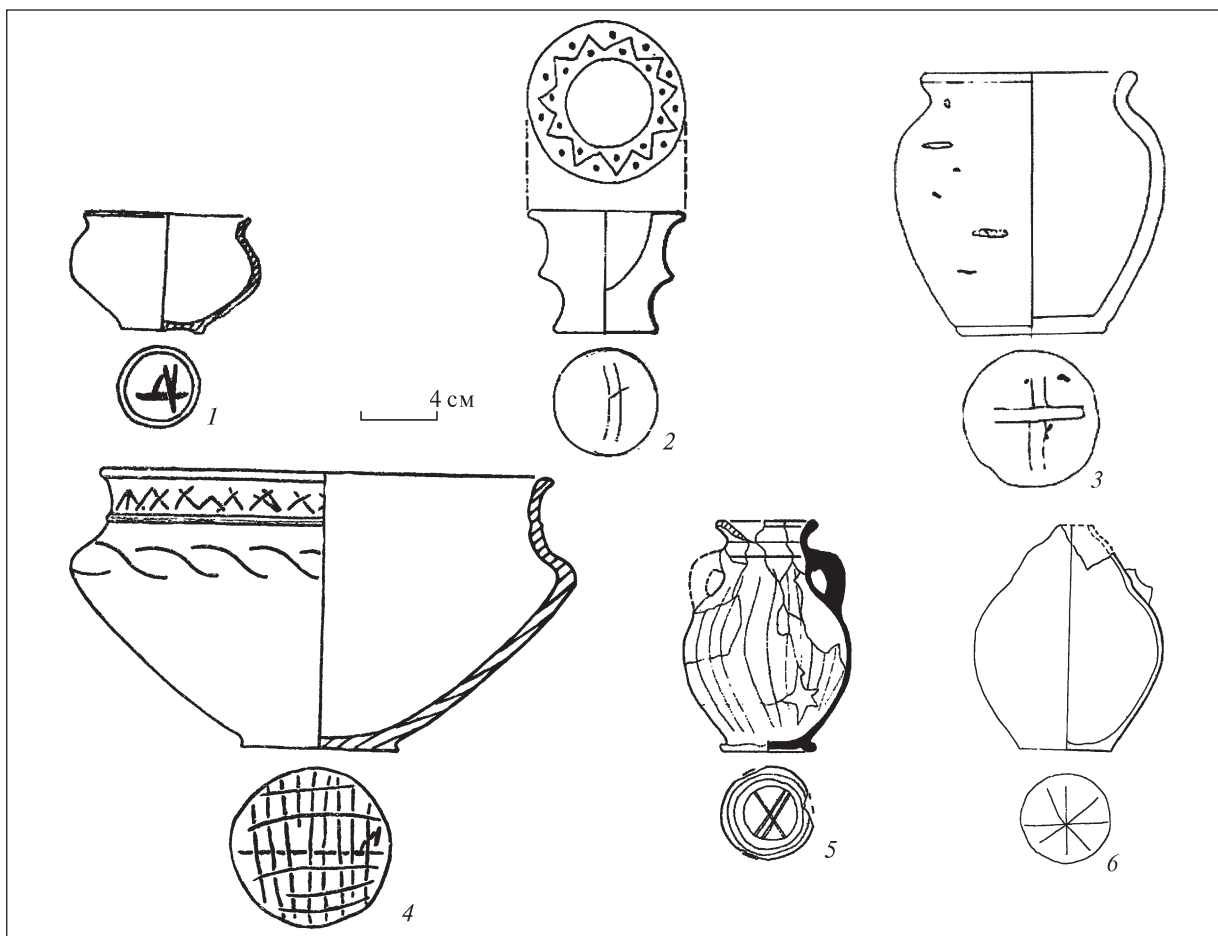

Рис. 4. Посуд з хрестом і хрестоподібним знаком на денці: 1, 4 — Рідний Край, поховання 9 і 14 (за: Петренко 1991); 2 — Міхелешень, поховання 146 (за: Sovan 2009); 3 — Війтенки, поховання 12 (за: Шульце, Любичев 2010); 5 — Обухів I, об'єкт 30 (за: Кравченко и др. 2007); 6 — Ханешть, поховання 25 (за: Zaharia, Zaharia, Sovan 1993)

тиянство могло розповсюдитися в середовищі деякої частини населення досліджуваного регіону, так само його могли сповідувати майстри-гончарі. Однак робити такий висновок лише на підставі знаків на кераміці було б передчасно. Ця гіпотеза має бути підкріплена й іншими аргументами. Слід наголосити, що в самій Римській імперії знак хреста серед християн у IV—V ст. ще не набув значного поширення.

Оберіг. Знак хреста відомий на посуді також інших археологічних культур. Приміром, схожа знахідка виявлена під час дослідження зарубинецької пам'ятки, а саме, уламок денця миски з кільцевою ніжкою, на внутрішній поверхні якого прокреслено хрестоподібний знак (Махно 1951, с. 97). Це стосується й роменської культури (Ляпушкин 1961, рис. 103, 8) та ін.

Аналогічні знаки у вигляді двох або чотирьох перехрещених ліній та інші зображення виявлені на посуді третьої чверті VI—I ст. до н. е. Херсонеса та античних пам'яток Північно-Західної Таврики. Їх відносять до магічних знаків (Зубарь и др. 2005, рис. 255). З іншого боку, в пізньо-

римський час зображення хреста нехарактерне для херсонеського посуду із поховань IV—V ст., хоча відомі чотирипелюсткові розетки, вписані в коло, які вважають стилізованим зображенням хреста (Херсонес... 2003, с. 602). Водночас для Боспору припускають раніше проникнення християнства та появу зображення хреста на надгробках місцевих християн, яке відносять до IV ст. (там само, с. 603). Через це цілком заперечити зв'язок між цією подією та появою хрестоподібних знаків на денцях черняхівського посуду зараз видається передчасним.

Поява знаків на денцях посуду з огляду на географію поширення та різні функції окремих його категорій, а також виявлення таких зразків посуду на обох основних типах пам'яток — могильниках і поселеннях — дозволяє висунути припущення про можливість певного культурного імпульсу, який і знайшов одне із втілень у прокреслених знаках. На користь цього може вказувати датування комплексів з такими предметами, що розглянемо нижче.

Не виникає сумніву щодо певного семантичного навантаження прокреслених знаків на черняхівському посуді. На це може вказувати те, що знаки на денцях часто вміщені в коло. Але розкрити семантичний зміст таких зображень складно, а то й неможливо.

Ще раз наголосимо. Лише незначна частина матеріалів походить з поселень, більша ж — з некрополів. Наявність на поселеннях посуду із знаком на денці може свідчити про те, що такий посуд, а заодно й знаки, не можна пов'язувати з суто поховальною традицією варварського населення пізньоримського часу. До цього додамо, що менша кількість таких знахідок на поселеннях може свідчити, ймовірно, про масштабніші розкопки некрополів і публікацію їхніх матеріалів.

Але звернемося до визначення часу, коли хрести й хрестоподібні знаки наносили на денце посуду. Складається враження, що такий посуд побутовував на пізніх етапах існування черняхівської культури, а саме від середини — другої половини IV до початку V ст. Наведемо приклади.

Поховання 100 Великої Бугаївки датується дослідниками в межах хронологічної фази СЗ (біля 330—380 рр.) (Петраускас, Шишкін, 2013, с. 10). Поховання дівчинки з цього ж могильника (№ 132) датоване за супровідним інвентарем кінцем IV — початком V ст. (Петраускас 2004, с. 182).

Більшість об'єктів, досліджених на поселенні Обухів I, зокрема й господарська споруда (об'єкт 30), в якій були уламки дворучного гончарного глека з прокресленим на денці хрестом (рис. 4, 5), сукупно датуються дослідниками другою половиною IV — початком V ст. (Кравченко и др. 2007, с. 422).

Поховання 12 і 66 могильника Війтенки, в яких містився посуд з прокресленими на денці знаком, до повної публікації матеріалів комплексів могильника датувати складно, але сама пам'ятка датується попередньо другою половиною IV — початком V ст. (Шультце, Любичев, 2012, с. 415).

Час функціонування могильника Рідний Край I його дослідник Є.М. Петренко схильний відносити до кінця IV — початку V ст. (Петренко 1991, с. 22), що цілком корелюється з тим, що поховання 14, в якому були дві з чоти-

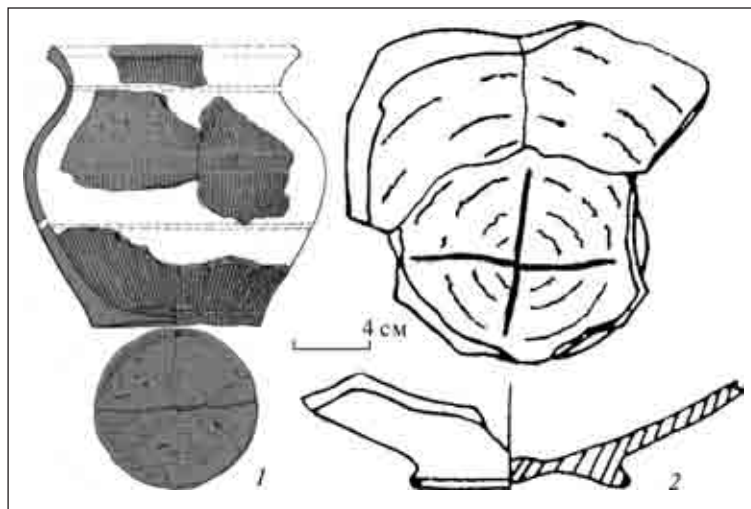

Рис. 5. Посуд із знаком на денці: 1 — могильник Тиргшор, горщик з поховання 232 (за: Diaconu 1965); 2 — Рідний Край, поховання 1 (за: Петренко 1991)

рьох виявлених тут посудин із знаком на денці, віднесено разом із деякими іншими до фіналу існування черняхівської культури на сході Дніпровського Лівобережжя (Гавритухин 2007, с. 59, рис. 14, 5—15).

Певною мірою ці дані співвідносяться із загальним датуванням могильника Курники, яке Б.В. Магомедов обмежує другою половиною IV ст., хоча не виключає, що останні поховання тут могли бути здійснені вже на початку V ст. (Магомедов 1999, с. 119).

Матеріали Шишацького могильника через продовження розкопок поки що не введені до наукового обігу повністю. Але за попередніми підсумками, могили 16 і 60, як і пам'ятка загалом, теж відносяться до другої половини IV — початку V ст.

Поховання 540 могильника Бирлад-Валя Сяке, де знайдено миску з фасетованими овалами та інший супровідний інвентар, очевидно, також можна віднести до часу не раніше другої половини IV ст. (Schultze, Strocen 2008, S. 303, Abb. 49).

Могили 25 і 69 на цвинтарі Ханешть в румунській Молдові, в яких знайдено посуд з хрестоподібним знаком на денці, не містили чітко датованих матеріалів, але сам некрополь загалом датується серединою IV ст. (Zaharia, Sovan 1993, p. 188).

Із матеріалів могильника Міхелешень автор публікації однозначно датував одне поховання, а саме 99, і відніс його до II фази функціонування пам'ятки. Кінець цієї фази могильника Міхелешень припадає, на думку автора, на середину IV ст., що загалом не перечить загальній тенденції датування комплексів з прокресленими

знаками на інших пам'ятках. Додамо, що поховання 99 дослідник відніс до комплексів з сарматськими ознаками (Sovan 2009, p. 333).

Отже, можна з достатньо високим рівнем впевненості стверджувати, що поява прокреслених знаків на денцях посуду в ареалі черняхівської культури є порівняно пізнім явищем, що мало місце в межах середини — другої половини IV — початку V ст.

І, нарешті, поки що не зрозуміло, чи є певна концентрація таких знахідок на сході та заході ареалу культури Черняхів—Синтана-де-Муреш реальним відображенням ситуації чи лише характеризує рівень дослідження її території. З іншого боку, за відносно недостатньої дослідженості пам'яток Дніпровського лі-

состепоного Лівобережжя, це не позначилося на кількості розглянутих знахідок. Водночас маємо констатувати й відсутність таких знаків на кераміці з розкопаних значними площами деяких черняхівських пам'яток, зокрема й могильників.

Попередньо, зважаючи на датування деяких комплексів, в яких траплялися такі знахідки, цілком можна припускати появу традиції нанесення прокреслених зображень у середині — другій половині IV ст. Своєю чергою, це надає можливості використовувати такі знахідки як хронологічний індикатор за відсутності інших, вужче датованих речей, розширюючи, таким чином, межі інформативності кружального посуду черняхівської культури.

- Гавриутхин И.О. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 9—24 (Раннеславянский мир. — 9).
- Зубарь В.М., Буйских А.В., Кравченко Э.А., Русаева М.В. Херсонес Таврический в третьей четверти VI — I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К., 2005.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.
- Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961 (МИА. — 104).
- Магомедов Б.В. Черняховский могильник Курники на Южном Буге // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 102—120.
- Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Махно Е.В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // МИА. — 70. — С. 94—101.
- Петраускас О.В. Поховання багатодітної дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 165—184.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаївка (археологический источник). — К., 2013.
- Петренко Е.Н. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского Юго-Востока. Мат.-лы к межвуз. науч. конф. — Воронеж, 1991. — С. 10—26.
- Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапєгін С.В. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури // Від венедів до Русі. — К.; Х.: Майдан, 2014. — С. 193—204.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1983 году // НА ІА НАНУ. — 1983/157.
- Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. — 1964. — 116. — С. 270—361.
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2003.
- Шульцте Э., Любичев М. Керамика из могильника и поселения Войтенки I: сравнительный анализ // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2010. — Ч. 2. — С. 33—62.
- Шульцте Э., Любичев М. Хронология могильника черняховской культуры Войтенки I (Восточная Украина) (по материалам раскопок 2005—2009 гг.) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2012. — С. 409—463.
- Diaconu Gh. Targsor. Necropola din secolele III — IV e. n. — Bucuresti, 1965.
- Palade V. Asezarea si necropola de la Barlad-Valea Seaca (sfarsitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea). — Bucuresti, 2004.
- Schultze E., Stroten B. Keramik mit ovalen Facetten // EA. — 2008. — 14. — S. 267—321.
- Sovan O.-L. Necropola de tip Santana de Mures—Cernjacob de la Mihalaseni (judetul Botosani). — Targoviste, 2009.
- Zaharia E., Zaharia N., Sovan O.-L. Necropola din secolul al IV —lea D. Chr. De la Hanesti (judetul botosani) // Arheologia Moldovei. — 1993. — XVI. — P. 151—189.

Надійшла 29.04.2014

ПРОЧЕРЧЕННЫЕ ЗНАКИ НА ДНЕ ПОСУДЫ КУЛЬТУРЫ ЧЕРНЯХОВ—СЫНТАНА-де-МУРЕШ

Рассмотрено достаточно редкое явление в ареале культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш — прочерченные знаки на дне посуды. Они условно разбиты на две основные группы: 1) крестоподобные и 2) другие. Несмотря на их редкость, распространение такой посуды от Днепровского лесостепного Левобережья и до территории Румынии может свидетельствовать о неслучайности этого явления. Находки такой посуды или ее фрагментов на поселениях и в погребениях (ингумациях и кремациях) не позволяют сузить аспекты ее применения к погребальному обряду.

Комплексы, в которых были выявлены сосуды с прочерченным знаком на доньях, датируются от середины IV до начала V вв., что создает теоретическую возможность использовать такие находки как хроноиндикаторов.

R.M. Reida, O.V. Heiko, S.V. Sapiehin, Ya.V. Volodarets-Urbanovych

INSCRIBED SIGNS ON THE VESSELS' BOTTOMS OF CULTURE CHERNYAKHIVSKA—SÂNTANA DE MUREŞ

Discussed are incised signs on the bottoms of pottery, quite a rare phenomenon in the area of culture Chernyakhivska—Sântana de Mureş. They were conditionally divided into two main groups: 1) cross-like and 2) other. Despite on their rarity, spread of such vessels from the forest-steppe left bank of the Dnipro River to the territory of Rumania can evidence that this phenomenon is not a chance. Finds of vessels and their fragments of this kind at settlements and in burials (inhumations and cremations) do not allow narrowing the aspects of its usage to funeral customs.

Assemblages where vessels with inscribed signs on bottoms were found are dated by the period from the middle of the 4th c. to the beginning of the 5th c. This fact creates the theoretical possibility to use such finds as chronological indicators.

І.А. Готун, О.М. Казимір

ВЕЛИКЕ ХОДОСІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ*

Велике Ходосівське городище — унікальний об'єкт. Воно, разом з Більським і Каратувським, репрезентує городища-гіганти українського Лісостепу доби раннього заліза. В часи Київської Русі укріплення цього городища були задіяні в системі Вітянсько-Бобрицького змійового валу — останнього рубежа оборони на підступах до Києва. Подано історію досліджень пункту, охарактеризовано його особливості, ставиться питання щодо пам'яткоохоронного статусу комплексу в системі об'єктів культурної спадщини.

Ключові слова: пам'ятка, укріплення, городище, селище, Змійові вали, Ходосівський археологічний комплекс, Велике і Кругле Ходосівські городища.

Ходосівський археологічний комплекс на південній околиці Києва включає пам'ятки різного часу аж до новітнього. Найграндіозніше з них Велике Ходосівське городище, яке, разом з Каратувським і Більським, становить трійцю городищ-гігантів в українському Лісостепу. Постановою Кабінету Міністрів України

№ 928 від 03.09.2009 р. (Постанова... 2009), раніше — Постановою Кабінету Міністрів України № 1761 від 27.12.2001 р. Велике Ходосівське городище занесене до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення. До того воно перебувало під охороною держави згідно з рішенням виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 806 від 23.11.1970 р. Нині охоронну територію, безперечно, слід розширити та надати всім пам'яткам, що входять до Велико-го Ходосівського городища статусу національного значення.

* В основу статті покладено доповідь на Міжнародній науково-практичній конференції «Археологія та фортифікація України», присвяченій 180-річчю від дня народження В.Б. Антоновича (8 жовтня 2014 р., м. Кам'янець-Подільський).

Аби представити структуру та культурно-хронологічні складові цієї грандіозної пам'ятки, розглянемо фактологічні дані, накопичені за понад півтора століття. Вони важливі не тільки з боку поступового розкриття її сутності, а й вказують на втрати — руйнування певних ділянок валів, що слід враховувати при реконструкції фортифікацій.

Велике Ходосівське городище привернуло увагу ще в XIX ст. Зокрема, Л.І. Похилевич згадував «*таинственный вал*» на захід від Ходосівки та висловив міркування, що «*Выдубецкая Вета, хутор Выдубецкого монастыря... Его также называют Круглик, потому что он окружен высокими земляными валами, которые затем тянутся по обеим сторонам р. Веты до с. Ходосовки, начавшись близ Янкович. Приметно, что в этом большом укрепленном городе стояла большая армия, или ополчение чужеземцев..., чтобы обезопасить себя от... нападения со стороны Киева*» (Похилевич 1864, с. 34; 1887, с. 101). І.І. Фундуклей вказував, що «*за Гвоздовым целый край перерезан глубокими оврагами, параллельными Днепру. Яры... тянутся в разных направлениях... от деревни Богаевки..., от Ян[к]ович, идут по направлению к Стугне или к заливам Днепровским, к деревне Кудасовке и окружают ее как остров... От Ян[к]овичевского яра... берег гораздо выше и на самом верху его видна большая цепь валов. Цепь эта не тянется прямою линиею..., расположена по главным возвышенностям, что еще более придает ей высоты. Жители утверждают, что вал... простирается на десять верст. На востоке оканчивается он в лесах к Кудасовке, на запад поворачивает к реке Вете. Высота вала может иметь перпендикулярно около 4 сажень, со стороны Копачева, т. е. с южной, он более отвесен и окружен внизу рвом. О давности его свидетельствуют растущие на нем рядом вековые дубы и ветхие пни... Немного далее начинаются рвы... суть продолжение реки Веты, опять лес и опять цепь валов, похожая совершенно на ту, которая описана выше, с противной... стороны, т. е. с северной, она более отвесна, а с другой окружена рвом*» (Фундуклей 1847, с. 27—29).

В.Б. Антонович указував на «*кольцо вала... у села Ходосовки — оно охватывает небольшую площадь нагорной местности и обоими концами упирается в луговую долину Днепра*» та відзначав, що «*только два небольших вала известны вполне: один из них... в Киевском уезде; он окружает село Ходосовку, имеет вид подковообразный и обоими концами упирается в луговую долину Днепра. Длина его около 7 вер.*» (Антонович 1884, с. 357; 1895, с. 134). Він наніс план укріплень на карту (рис. 1, І).

У 1909 р. схему об'єкта (рис. 1, 2) опублікував Лекин (Лекин 1909, с. 48, карта після с. 24), у 1911 р. — офіцери Васильєв і Стеллецький (Общая... 1911). Ці дані проаналізовані в узагальнювальній праці Е. Ковальчик, де зверталась увага також на вал біля Ходосівки, Рославичів і Янковичів (Kowalczyk 1969, s. 148; гус. 1). Велике городище є й на карті Російського Генштабу 1915 р. (Военно-топографическая). Тут східна частина валів північної ділянки городища показана на рівні східного завершення південної та відображає реалії, що не збереглися до наших днів (рис. 2).

Л.П. Добровольський в укріпленнях регіону вбачав кілька компонентів: «*вздовж... лінії зближення вітянської системи і напряду річкових долин витягнулась, в підмогу природним прикметам місцевості, низка дуже давніх земляних будівель, що мали на оці фізичними і зробленими перепонами дійти відграничення суміжних територій*» (Добровольський 1908, с. 58). Перший компонент означеної системи — це вал власне Великого Ходосівського городища (навколо Круглика), другий — довгий вал уздовж Сіверки (Віти), а третій — меридіонально спрямований, перпендикулярно до попереднього валу.

Цей автор також вказував, що «*линия от с. Ходосовки через д. Юровку и с. Будаевку до д. Бобрицы представляет, в силу оро- и гидрографических особенностей, естественно ограниченный с юго-запада рубеж киевской околицы... верстах в 20 от Киева, на полупути от города к р. Стугне, почти параллельно ей. Вдоль этой-то линии и разбросана система... «змиевых» валов и городищ, являющаяся ближайшею к городу... Настоящее обозрение удобнее начать с наилучше сохранившегося... известного... почти сомкнутого в подкову вала у с. Ходосовки. Он нанесен правильно на трехверстную карту... Генерального штаба... и не совсем точно у... В.Б. Антоновича, обозначившего вал... далее к юго-востоку... Вал этот, своим очертанием напоминающий подобные... у с. Трахтемирова..., с. Строчкова... и... Белогородки, вызвал ряд гипотез о... назначении у Похилевича... и Руликовского..., для которых, по-видимому, осталась неизвестной... статья Антоновича о... «змиевых валах»... Вал представляет неправильной кривизны и почти сомкнутую дугу, которая вытянута вдоль обоих берегов Виты от Круглика, на расстоянии приблизительно 4 верст, вниз по течению реки и заканчивается на левом берегу у брода «Король», на месте выхода Виты к заболоченной теперь пойме прежнего днепровского протока... С правого берега он обрывается на высотах над... Ходосовкой у бывшего здесь пруда... Расстояние между оконечностями*

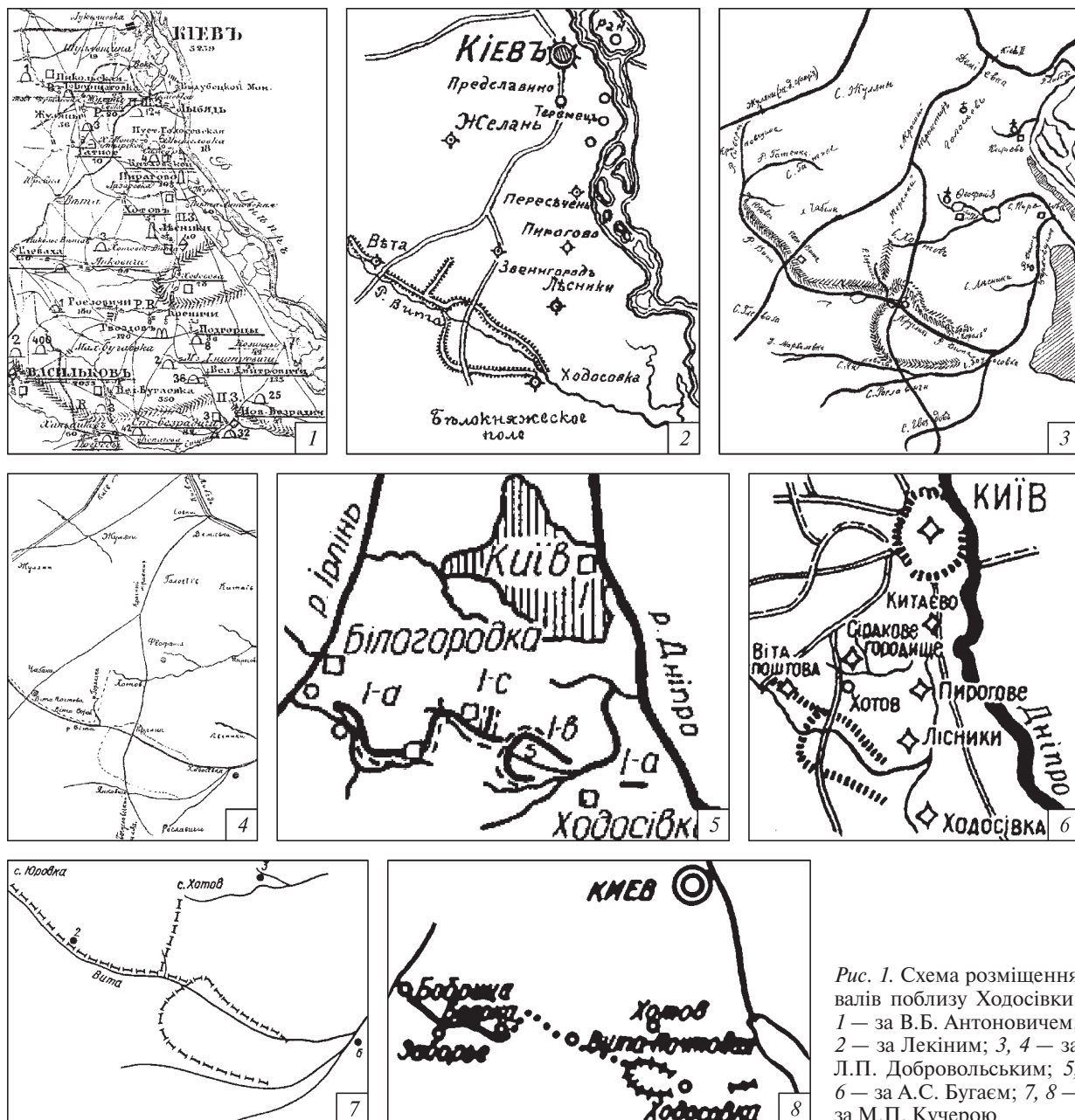

Рис. 1. Схема розміщення валів поблизу Ходосівки: 1 — за В.Б. Антоновичем; 2 — за Лекіним; 3, 4 — за Л.П. Добровольським; 5, 6 — за А.С. Бугаєм; 7, 8 — за М.П. Кучерою

указуваною дугою не перевищує $1\frac{1}{2}$ верст, тоді як в самій широкій частині її (між Янковичами і Кругликом) — около 3 верст, а вся окружність вала не перевищує 10 или 11 верст. Большая ширина вала лежит к югу от Виты, из почти семи-верстного здесь его протяжения четыре версты, по меньшей мере, расположены между... Ходосовкой и Янковичами на... издалека заметном, высоком и остром водораздельном гребне между долинами Виты и Мархалевско-янковичского ручья. Высота вала, конечно, в зависимости от степени сохранности, не одинакова; местами она доходит до 4 сажень, имея в разрезе основания от 7 до 8 сажень. С наружной стороны вала почти везде сохранился ров. Южная оконечность... завершается (наспро-

тив расположенного по другую сторону долины... Ходосовского городища ¹), на соседнем с селением высоком водораздельном мысу несколькими курганами, в настоящую пору еле заметными. Уколицы с Янковичей вал круто поворачивает вниз, спускаясь по направлению к запруде р. Виты у скита Круглика, и пересекает Киево-богуславскую дорогу. Перейдя на левый берег речки и... обогнув лес скитка, получившего отсюда название «Круглик», вал идет далее в восточном направлении вдоль нижней части речной долины, теряется... в усадьбах х. Кременища... и оканчивается незаметным понижением у брода «Король», то есть, на месте сбли-

¹ Тут идет про городище Кругле.

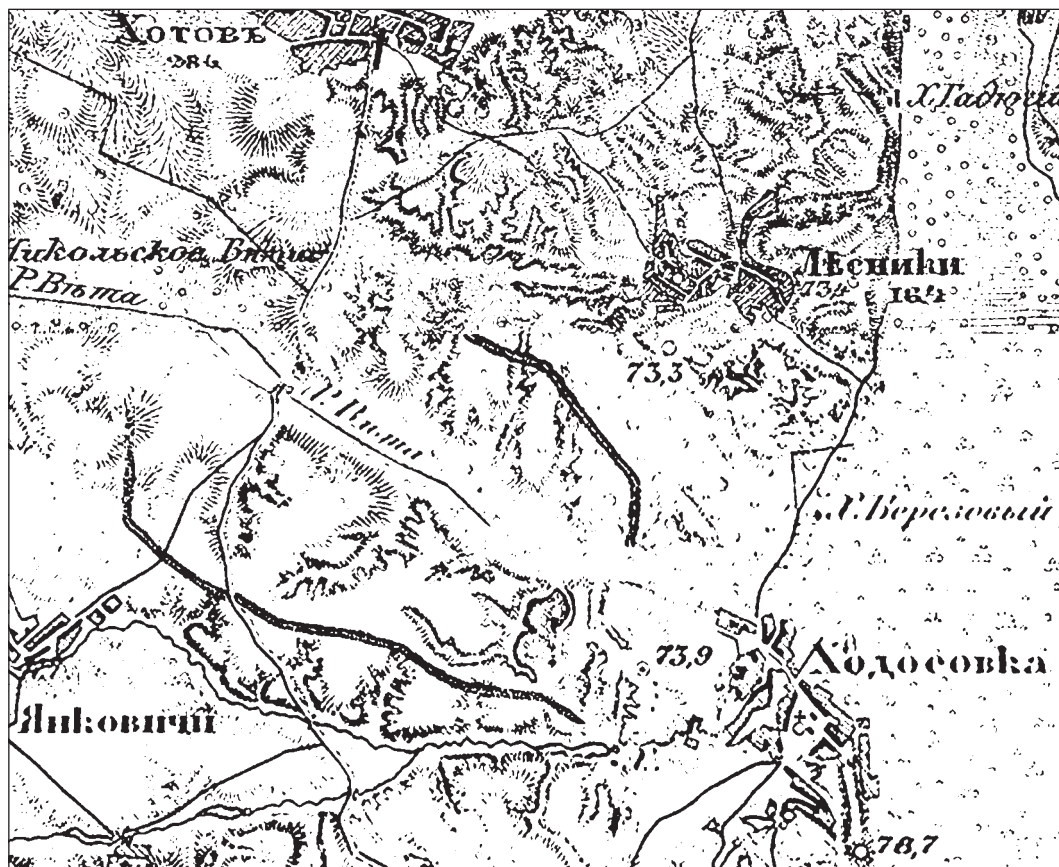

Рис. 2. Вали Великого Ходосівського городища на карті Генштабу Російської імперії

жения левого берега Виты с холмистым нагорьем у былой поймы. Местами вал прорезывается, конечно, позднейшими проездами для дорог, и эти прорезы... в высшей степени рельефно оттеняют... массив грандиозного сооружения отдаленных от нас времен. Обширное пространство внутри вала (... до 2000 десятин), судя по расположению..., всецело связано с водным запасом данной части Витянского бассейна, а очертанием своим... обязано условиями рельефа и гидрографии. Заполненная... лесами, пахотями и огородами..., площадь эта и при прежних способах хозяйства могла быть, конечно, самодовлеющей в хозяйственном отношении, какою она является и теперь. Самый же вал, вероятно, был сооружен первоначально среди лесной просеки, специально для этой цели прорубленной» (Добровольский 1909, с. 13—18).

Суттєво, що в описі двічі згадується наближення валу до броду Король у місці виходу річки до заплави Дніпра, зменшення тут насипу, проблеми з його фіксацією на території Кременища. Подібні дані щодо пункту знайдемо й у інших роботах дослідника, де про захисні споруди сказано: «...выглядают как велика (в כמה верстов) дуга та йдуть від високостей понад с. Ходосівкою на захід від них до с. Янковичів, звідти — на південь через р. Віту коло х. Круг-

лика, а від останнього... на схід, вдовж лівого берега річки та повз х. Кременище, аж до броду «Король», що лежить... за 1 верству від згаданого х. Березового» (Добровольський 1908, с. 58, 59; 1927, с. 231). Пам'ятка фігурує ще в низці праць цього автора, який навів і відповідний картографічний матеріал (рис. 1, 3, 4).

У 1947 р. об'єкт обстежила експедиція Великий Київ. Указано, що рів і вал південного боку городища чітко виражені в розривах дорогами, вже майже закинутими. Найкращі профілі — на схід від Янковичів. Тут, на думку дослідників, можна було зробити зачистки й отримати розрізи валу, що пояснюють його структуру, а величезний простір котловини р. Віта (понад 2000 га) всередині валу та природних гребенів можна вивчати шляхом попереднього збирання свідчень від жителів, яких треба організувати на спостереження за знахідками, можливими при сільгоспроботах. Наголошено також, що обома кінцями підковоподібний вал завдовжки до 12 км упирається в долину Дніпра, йде від Ходосівки майже до Янковичів, повертає до Круглика та через Кременище підходить до лівого берега Віти. Він пошкоджений розривами й підкопами з північного та південного кінців, у західній частині добре зберігся та має

значні розміри. При пошуках дитинця городища в південній частині, навпроти давнього проїзду, виявлено давньоруське селище Вечірній Ліс. Ці вали та городище в Хотові були віднесені до пам'яток скіфського типу. На південь від кінця укріплень відзначено також чотири кургани середнього розміру, ще далі на південь, у напрямку Підгірців, — три великі (Покровская 1947, с. 5—6; Фабрициус 1947, с. 3—4; Лінка 1952, с. 50).

У 2008 р. в ході робіт Північної експедиції на території колишнього колгоспного саду в уроч. Могили, де старожили пам'ятають кургани, зафіксовано кілька зруйнованих поховань нез'ясованого часу (Готун, Казимір 2009). Найімовірніше, вони маркують згаданий могильник біля південного кінця валу, а курганні насипи були знесені при влаштуванні саду. Але С.С. Березанська та В.О. Круц зафіксували в 1973 р. «змійовий вал» (рис. 3) безпосередньо в саду (Березанская, Круц 1973, рис. 9). Тож не виключено, що зайняте лісосмугою підвищення між колишніми садом і фермою — підосва зруйнованої ділянки фортифікацій.

Однак визначення пам'ятки як городища скіфського часу не всі сприйняли однозначно. А.С. Бугай, вивчаючи системи земляних споруд Київщини, відніс вали Великого городища до першої лінії оборони Києва, в якій вал між Мригами та Конча-Заспою був першою ланкою, вали Великого городища — другою, а третьою — вал, який розпочинається неподалік Круглика біля р. Віти, але йде на північ, у бік Хотова (рис. 1, 5, 6). Велике городище він охарактеризував як «дуговидний вал, який, оперезавши с. Круглик, ішов по обидва боки р. Віти в напрямку Дніпра. Довжина кожної з гілок цієї ланки валу становить близько 4 км» (Бугай 1972, с. 337). Ділянки укріплень через значні розміри були ототожені зі Змійовими валами (Бугай 1969, с. 2—3; 1970; 1972; 1976), хоча водночас констатувалися певні відмінності в їх влаштуванні: «Привертає увагу особливість однієї з ланок I валу, а саме дугоподібність його біля с. Круглик (I-b). Рів біля цього валу скрізь проходить з зовнішнього боку. Отже, цей вал призначався для кругової оборони, а не для захисту тільки від нападів з півдня. Оскільки вал I-d його не перетинає, то це свідчить, що дугоподібний вал більш давній і був просто використаний будівниками Вітансько-Бобрицької лінії оборони» (Бугай 1970, с. 80; 1970а). Також наголошувалося: «щодо внутрішньої конструкції валів, то... вона не має яскраво виявленої специфіки. Здебільшого вал насипався з тієї землі, яка виймала-

ся з рову. Проте... у нижньому шарі засипки знаходили спресовану або й перепалену глину. Можливо, що верхній шар ґрунту, вийнятого з рову... використовувався для насипання верхньої частини валу. Дугоподібний вал біля с. Круглик має відмінну конструкцію. Як видно з... розрізів, ...по трасі насипався валок з піску шириною близько 6 м і висотою до 2 м, на який потім накладався шар гливуватої глини до 1,5 м товщиною. Після висихання глини вал досипався до повної висоти звичайною землею... Використання гливуватої глини та перепалювання її в основі валу характерне для городищ VII—VI ст. до н. е. ...Даних для остаточних висновків за аналогією ще мало. Наявність... ділянок з різними конструктивними особливостями припускає співставлення їх з валами городищ VII—VI ст. до н. е., з слов'янськими і з валами часів Київської Русі» (Бугай 1970, с. 83). Подібний опис міститься і в інших працях: «на західній околиці села починається підковоподібний Змійовий вал довжиною 12 км, висотою 5 м скіфського часу, що йде на захід від Янковичів, а далі повертає на північ до села Кременище, доходить до лівого берега р. Віти. Вал обома кінцями упирається в долину Дніпра і оточує площу в 2000 га. В західній частині вал добре зберігся» (Шендрік 1977, с. 73).

У 1976 р. для складання схеми розміщення пам'ятки та уточнення її зв'язку з Ходосівським Малим городищем пункт обстежив очолюваний Є.О. Петровською загін Археологічного музею АН УРСР. Вона зафіксувала стан укріплень і зробила висновок про можливе їх спорудження за скіфської доби. Також вказано, що дитинець городища, попри неодноразові шурфування, починаючи з 1947 р., так і не був знайдений, але в результаті обстеження земляного валу уточнено розміщення окремих його ділянок на місцевості, особливо в південно-східній частині, простежено співвідношення пункту з Круглим городищем (Петровская 1976, с. 1, 11—12; 1977). Тоді ж було складено схему розміщення Великого городища та описано ділянку валу між Ходосівкою і Лісниками (там само, табл. 32). Ймовірно, саме останню пам'ятку мала на увазі Н.І. Шендрік, вказуючи, що за 2 км від с. Кременище в лісі виявлено залишки Змійового валу (Шендрік 1977, с. 71). Тут варто нагадати про спостереження Л.П. Добровольського щодо завершення лівобережного валу Великого городища біля броду Король, хут. Березовий і виходу Віти до заплави Дніпра. Не виключено, що йшлося про цю ділянку.

Є.В. Максимов наголошував, що серед пам'яток VI—V ст. до н. е. Велике Ходосівсь-

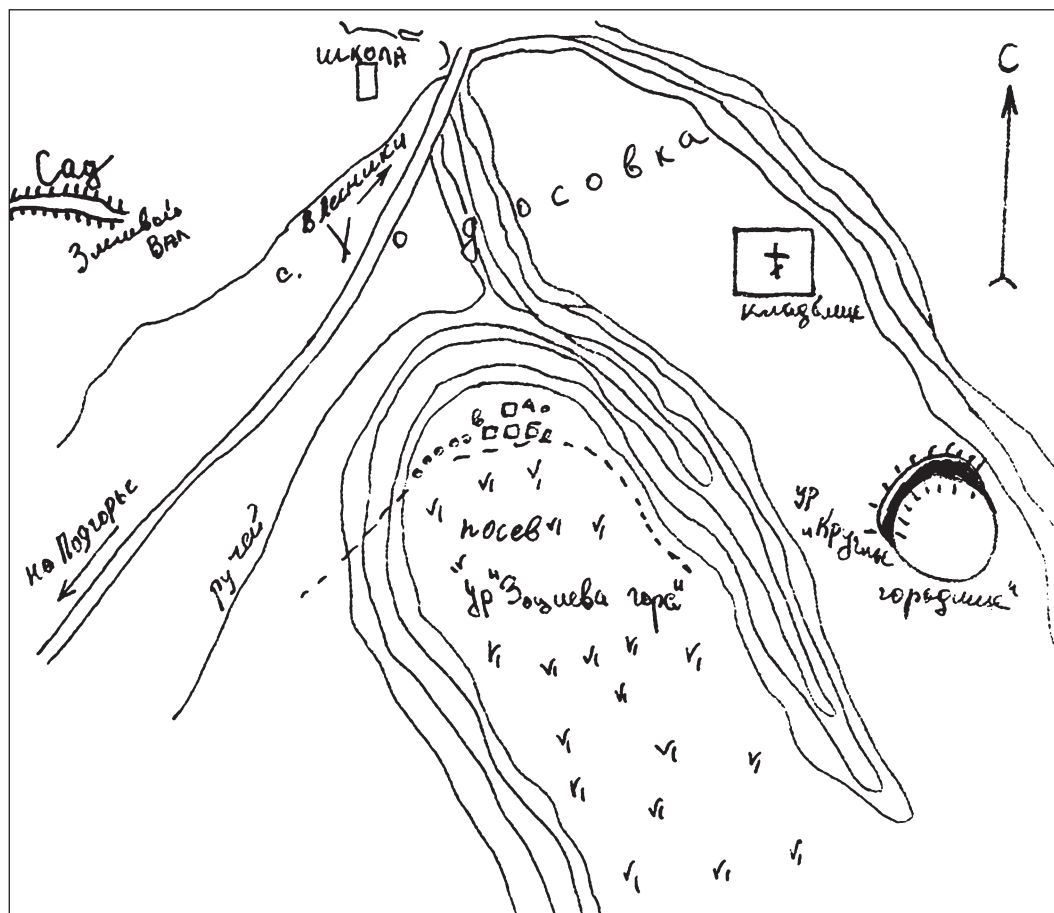

Рис. 3. Схема розміщення городища Кругле та валів східної частини південної ділянки Великого городища на території колгоспного саду (за С.С. Березанською та В.О. Круцом)

ке городище, вали якого заввишки до 7 м йдуть з обох боків Віти, оточуючи територію в 2 тис. га, становить значний інтерес. На його думку, це було городище-сховище. Культурний шар зафіксовано в західній частині городища, біля сіл Кременище та Круглик. Синхронні селища виявлено поруч Кошіївки, Юровки, Віти Поштової (Максимов 1988, с. 6; журнал, с. 28—29).

Проблему ідентифікації Великого Ходосівського городища поточив М.П. Кучера. У 1975 р. вчений картографував пам'ятку (рис. 1, 7, 8) і підготував на неї облікову документацію, а після обстежень у 80-х рр. охарактеризував її як овальне, розімкнуте зі сходу (в бік пониження до заплави Дніпра) городище доби раннього заліза, включене до Змійового валу. Його північну частину вздовж перетинає р. Віта із заболоченою долиною. Вал замикає площу $4,5 \times 2,5$ км (приблизно 1 тис. га), і він значно більший за Зміївів. У місцях, де насипи збереглися найкраще, їх висота сягає 6 м, ширина внизу — 20 м. Зовні розміщено глибокий заплалий рів. Північна частина пункту пошкоджена на-

сипом залізниці, яку споруджували перед Першою світовою війною та не завершили. Насип тягнеться у напрямку Віти Поштової. Безпосередньо від городища розпочинався Зміївський вал, що продовжувався лівим берегом Віти до її верхів'їв (Кучера 1987, с. 19).

З 1984 р. городище досліджували Г.Т. Ковпаченко, С.С. Бессонова та С.А. Скорий. У результаті виявлено шар завтовшки до 0,5 м, попередньо датований VI—V ст. до н. е. Кераміку скіфського часу зібрано на правому березі Віти біля с. Круглик і південніше с. Кременище на обмеженому зі сходу, заходу та півночі балками піщаному підвищенні на площі близько 300×250 м. Окрім посуду скіфського часу, зафіксовано кераміку, прикметну підгірцівсько-милоградській культурі. Привертає увагу залізна сережка-підвіска в півтора оберти — досить рідкісна знахідка. Дослідники визначили городище як одне із восьми, датованих середньоскіфським періодом (на цей час припадало масове виникнення та функціонування їх; раніше й пізніше подібне на Правобережжі не відзначено, а загалом у Києво-Черкаському

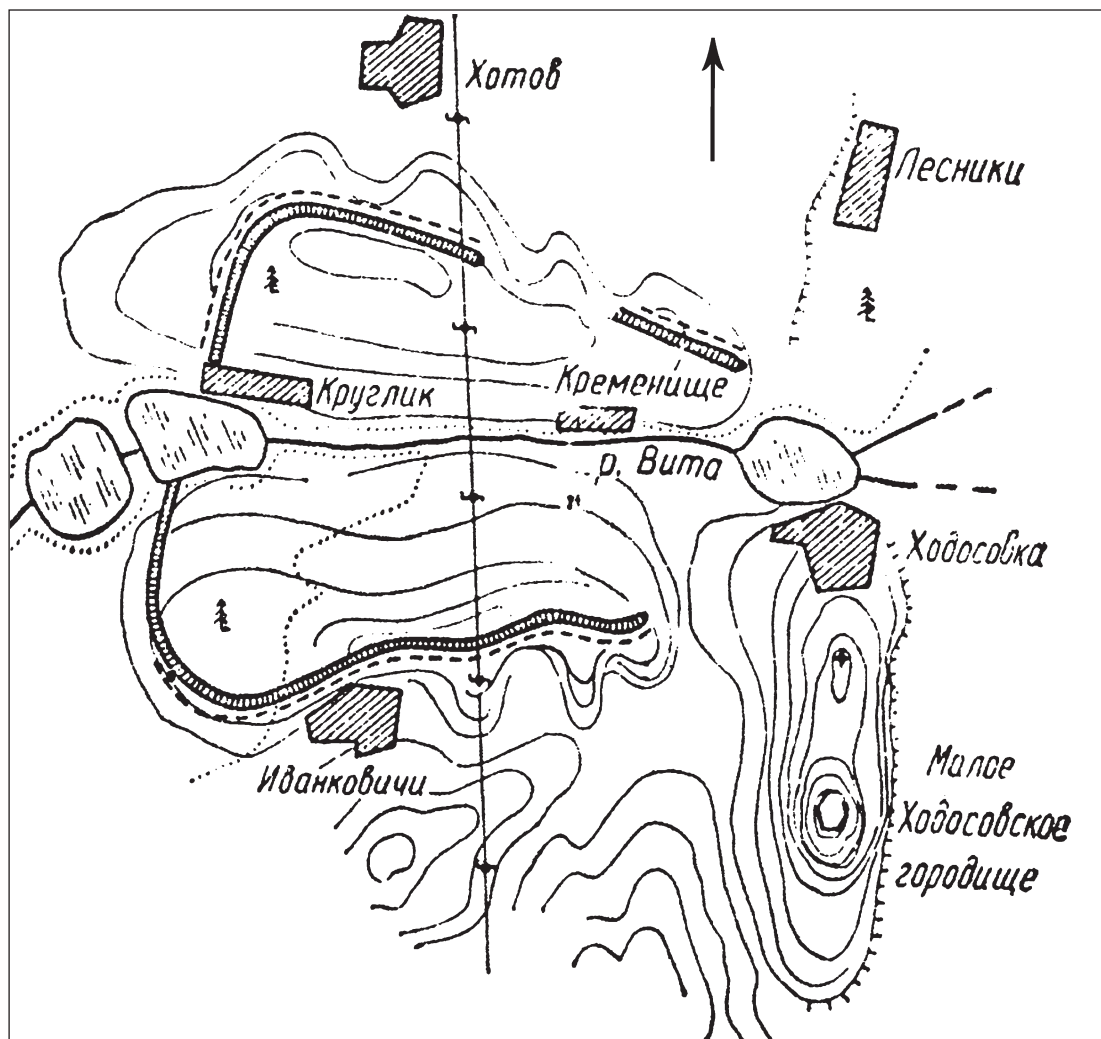

Рис. 4. План Великого Ходосівського городища (за Є.О. Петровською, а також Т.Г. Ковпаненко, С.С. Бессоною і С.А. Скорим)

регіоні їх відомо 14), і довели, що пункт серед синхронних мав найпотужнішу систему оборони (Ковпаненко и др. 1984, с. 82—86; 1985, дневник, с. 2; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 10, 16, 17, 19, 21, 74, 78, 80, 140; рис. 17; 19). За результатами цих робіт опубліковано план пам'ятки (рис. 4), а С.А. Скорий склав на об'єкт нову облікову документацію.

Скіфологи наголошують, що за розмірами території городище посідає друге місце серед укріплених пунктів ранньозалізного часу, поступаючись лише Більському, та значно більше навіть за такі унікальні як Трахтемирівське та Журжинецьке. Серед особливостей пам'ятки названо переривчасту лінію оборони з укріпленнями лише на незахищеній природним чином ділянці, на противагу Мотронінському, Пастирському, Шарпівському городищам, де система захисту охоплює всю територію. Це пояснено зв'язком характеру укріплень з розмірами та роллю ландшафтних особливостей

місцевості, що ставали частиною складних захисних споруд, як, приміром, на городищі Млинок. Висловлено також думку, що значні розміри укріплень за відсутності забудови на значній частині площі зумовлені утриманням тут у разі небезпеки худоби (Давня... 1998, с. 85; Фіалко, Болтрик 2003, с. 6, 68).

Цей пункт разом з Каратувльським і Більським спеціалісти відносять до городищ-гігантів українського Лісостепу та наголошують, що з відомими в минулому валами між Великим Ходосівським городищем, Малим (Круглим) і Хотівським комплекс за масштабами не поступався ні Каратувльському, ні Більському. Показово, що ці фортифікації розміщені на перетині найважливіших річкових і сухопутних комунікацій, і територія їх розташування завжди відігравала ключову роль у протистоянні осілого населення Лісостепу кочовикам степу (аргументом чого слугує включення в часи Русі Каратувльського та Великого Хо-

досівського городища до системи Змієвих валів), а сліди забудови виявлені лише на незначній частині їх площі. Це уможливило вбачати в пунктах своєрідні міста-держави чи столиці протослов'янських «князівств» (Мурзин, Ролле 1998). У довідковій літературі пам'ятка віднесена до числа найвідоміших городищ — центрів локальних груп (Гаврилюк 1996, с. 257).

У 1991 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба відвідали та описали пункт в ході обстеження басейну р. Віта для проектування екологічних заходів щодо останньої. Дослідники охарактеризували стан вцілілих земляних споруд, нанесли їх на план, підкоригували дані Є.О. Петровської щодо валу між Ходосівкою та Лісниками та висловили думку про його синхронність з Великим городищем (Петрашенко, Козюба 1993, с. 12—13, 32).

Третій компонент досліджуваної системи, за Л.П. Добровольським, як уже відзначалося, — вал меридіонального спрямування, розміщений на захід від основних укріплень Великого городища. Автор вказав, що «*третій вал, що найменше зберігся, але найдовший і найважливіший в свій час... починається біля... Круглика..., де вітянсько-ходосівський вал пересікає лівий... київський берег р. Віти*» (Добровольський 1908, с. 62) і детально охарактеризував пам'ятку: «*Насупротив поворота рассмотренного вала от Янковичей к Круглику, перпендикулярно упирается в северный, киевский берег Виты, тянется в прямолинейном направлении от юга к северу другое... сооружение аналогичного назначения. Оно упирается... перпендикулярно в р. Виту и тянувшийся здесь вдоль ее берега длинный вал... Пространство, прикрытое... валом от Киева в юго-западном направлении, представляет... часть междуречья в правобережном бассейне средней Виты, которое с юго-востока защищено было Ходосовско-витянским подковообразным валом, с юга — частью длинного приречного вала, а с запада — констатируемым трех- или четырехверстным земляным сооружением*» (Добровольський 1909, с. 13—18). Дослідник також відзначив, що «*Ходосівсько-вітянський вал, форми підкови, будучи... одним із родів давніх окопів, був... одною з... стародавніх фортифікаційних будівель, роблених колись на самих небезпечних межах Київщини. Насупроти місця, де... вал повертає від Янкович до Круглика, опираючись прямою на північний київський берег Віти, тягнеться в прямому напрямі від півдня на північ друга... будівля аналогічного з першою призначення. Вона пересікає прямою р. Віту і довгий вал, що тягнеться вздовж її лі-*

вого берегу, — третій з ряду... Сей другий вал виходить в долину Віти на півдороги між двома греблями (біля Круглика і так званої Воробєвої, інакше Микольської Віти), біля гирла... струмка Горлачки, що тепер протікає через вал в середній його частині, яка... зовсім зникла, спершу незначний, так що навіть губиться протягом 1—1½ версти в сусідніх чагарях..., розмитий в долині Горлачки, вал ... піднімається вгору, відходячи від Віти, і виявляється тільки вийшовши недалеко верховин зазначеного струмка в полі між х. Чабанами і Хотовим. Наближаючись до хотівського скарбового лісу, він, де-не-де, правда, заораний і прорізаний дорогами, потроху доходить значних розмірів, звичайних иншим так званім «змієвим» валам. Увійшовши у ліс, вал наближується до... яру, — верховини... хотівського струмка, який, зіллявшись з струмком, що тече із скиту «Феофанія», чи, як народ каже, Тимофанія, впадає в річку Віту нижче с. Пирогова. Завернувши потім на схід, вал на протязі всього тільки декількох сот ступнів тягнеться по краю яра, лямуючись на половині своєї високости робленим уступом. Дійшовши до зустрічі... яру з поперечним, вал зразу обривається. В своїй привітянській частині він заворотами в виді дуг праворуч і ліворуч сходиться з зазначеним... прирічковим валам. Сливе простолінійний в своєму зарисі, хотівсько-вітянський вал має з західного, себто протилежного Києву боку (а там, де зближується з Вітою, наче-б і з обох боків) досить помітний рів і тягнеться загалом на протязі 3—4 верст. Від його північного краю до київського передмістя Деміївки яких небудь 9 верст, а до старого міста — 15. Ся земляна будівля... злучає, таким чином, долини двох сусідніх річок Віти і Хотівки, що зливаються трохи далі. Очевидячки, будувалась вона на те, щоб загородити... верхів'є межиріччя, від давнього, колись людного, рівного київсько-васильківського шляху. Незначний протяг валу, не вважаючи на його близькість до Києва, положення між двома шляхами (васильківським і богуславським) і цілість в участку серед рівного поля, вияснює, певно, незнайомість з ним... В.Б. Антоновича, хоч ся земляна будівля (звичайно, тільки фрагментарно, себ-то тільки в невеликій своїй частині) була відома Фундуклею, Похилевичеві і Руліковському. Правда, останній, певно, тільки по чуткам, сполучав хотівський вал з ходосівським і зазначив його де-небудь між с.с. Гатним, Хотовим і Янковичами. Похилевич, що не згоджувався з гіпотезою Антоновича про ідентичність хотівсько-феофаніївського... «Сиракова» городища з давньо-київським Звенигородом, з свого боку містив сей вал не тільки на

захід, але чогось і на північ від Хотова, вважаючи його за зовнішній захист для зазначеного городища. Фундуклею, нарешті, був відомий тільки польовий участок, вірніше — його кусок, що добре зберігся, на протязі всього коло одної версти. Таким чином, вітянсько-хотівський вал... не був належно розгледжений, а може статись, що ні одна з осіб, які подали за його перші вказівки, і не побувала на ньому» (Добровольський 1908, с. 59—62).

М.П. Кучера також відзначав наявність за 1,0 км на захід від городища, в Круглику, насипу від спрямованого вздовж річки Змійового валу та наголошував, що вал розпочинався на правому березі струмка Горлачка біля гирла та через кількасот метрів губився за переходу на лівий берег. За долиною р. Віта, біля витоків струмка, він знову з'являвся, зростаючи в розмірах мірою наближення до Хотівського лісу. За 6,0 км від початку, на західній околиці Хотова, вал примикав до яру — висохлого верхів'я Хотівського струмка і протягом кількасот метрів продовжувався на схід по південній стіні яру. Біля стику головного яру з поперечним вал зненацька обривався. Л.П. Добровольський, як вказувалося, відзначав, що цей додатковий вал мав значні розміри і був майже прямолінійний, а «в привитянской своей оконечности дугообразными заворотами вправо и влево соединялся с приречным валом». Із західного боку валу був рів, якого не було в долині струмка Горлачка, біля виходу до р. Віти він помітний з обох боків. М.П. Кучера наголошував на припущенні Л.П. Добровольського про пізніше походження валу. У такому вигляді його південний кінець заввишки 2,0 м і завширшки 12 м, частково знищений викорчовуванням лісу, зберігся й на час обстеження. Північніше, в долині, вал різко зменшується та зникає. М.П. Кучера акцентував на думці Л.П. Добровольського, що вал оточував ділянку від розташованої на відкритій місцевості колись жвавої Києво-Васильківської дороги і відзначав, що дійсно поперечний вал, що губиться перед Хотівським городищем, розміщеним на східній околиці Хотова, не має жодного стосунку до Змійових. Він з заходу захищав територію між Вітою, Хотовкою і Дніпром, між городищем у Круглику з півдня і в Хотові з півночі та був частиною великого комплексу доби раннього заліза типу Переяславських валів у межириччі Трубежу—Супою—Дніпра (Кучера 1987, с. 8, 11, 16, 19, 21; рис. 3; 4).

Свідчення про цей вал лишив і А.С. Бугай (Бугай 1969, с. 4; 1972, с. 337), а частина насипу

та фрагментовані сліди його траси, що сягали околиць Хотова, простежені в 1991 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою (Петрашенко, Козюба 1993, с. 12).

Вже відзначалося, що укріплення Великого городища були використані в системі Вітянсько-Бобрицького Змійового валу, залишки якого фіксуються вище за течією. Л.П. Добровольський вказував, що «від Круглика сей «валок», як називає тепер народ такі давні земляні будівлі, які зле збереглися, йде вверх по бігу річки, по її лівому березі, і як вже зазначено, за 1—1½ версти від скиту пересікає гирло... Горлачки, а зараз за ним і поперечний, простопадний до Віти хотівсько-вітянський вал. Йдучи далі повз хуторка Микольська (инше Воробьева) Віта..., дуже похилившись в тутешній пісковій місцевості, що заросла коло берега тільки де-не-де кущами чи чагарцем, деколи зовсім ховаючись, вал тягнеться до д. Почтової Віти, що лежить край колишнього кійво-васильківського поштового шляху» (Добровольський 1908, с. 62). Наявність пам'ятки відзначив і М.П. Кучера (Кучера 1987, с. 19), але в 1991 р. на ділянці між Кругликом і Юрівкою констатовано її знищення за винятком невеликого відрізка (до 500 м) на південний схід від Віти Поштової (Петрашенко, Козюба 1993, с. 11).

Ще один компонент фортифікаційної системи в околицях Ходосівки становить городище Кругле (або Мале), теж опубліковане Васильєвим і Стеллецьким і описане В.Б. Антоновичем: «в 1½ версты от села есть круглое городище, 204 сажени в окружности» (Антонович 1895, с. 23). Л.І. Похілевич писав про пункт: «Ходосовские жители относят к своему селу рассказ, заключающийся в патерике, в житии св. Феодосия, что когда разбойники хотели... ограбить село..., то, по покровительству Божию, оно со своими убогими хижинами и плетнями, показалось ночью... городом, окруженным неприступными стенами. Ходосовка, имея красивое местоположение в... возвышенностях, и долинах и обильно орошаемая тремя ручьями, по-видимому, была заселенным местом... даже предшествовавшим трудам св. Феодосия. Что следует заключить из существования вокруг села нескольких древних могил, древнего замка к югу от села, а с запада к селу примыкает таинственный вал, окружающий огромное городище, вдоль коего посредине течет на протяжении 5 верст река Вета» (Похілевич 1864, с. 34; 1887, с. 108).

У 1947 р. пам'ятку обстежила експедиція Великий Київ. Дослідники вказали на більшу ймовірність використання природного рельєфу, а не штучну його зміну. Загаль-

Рис. 6. Вал Великого Ходосівського городища на ділянці між Ходосівкою та Іванковичами, вигляд зі сходу. Фото А.Г. Вересенка

З 1961 р. пам'ятку досліджували Є.В. Максимов та Є.О. Петровська, зокрема, в 1968 р. вони простежили культурний шар між городищем і сільським кладовищем (Петровская 1976, с. 3). Знахідки належать до ранньоскіфського та зарубинецького часу. Вздовж західного краю городища виявлено скупчення печини — залишки наземних жител. На час поселення, а саме, I ст. до н. е. — I ст. н. е., вказують уламки світлоглиняних амфор. Загалом для зарубинецького часу пам'ятка характеризується як така, що виникла в умовах експансії кочовиків наприкінці I ст. до н. е., що спричинило серйозні зміни в середовищі осілого населення. Вже в класичний період тут звели житло, ймовірно зрубної конструкції, без обмазки, в той час як основна маса їх — каркасно-плетенева з обмазкою.

Дослідники зазначили, що захисні споруди пункту загалом характерні для синхронних городищ: фортифікації оточували вершину пагорба з зайнятим поселенням майданчиком, а по краю, біля схилів, звели земляний вал з крутою зовнішньою стороною, що переходила в рів. На валу був частокіл, основу якого складали колоди завтовшки 10—20 см, вбиті на відстані приблизно 0,5 м одна від одної, які підтримували пліт, обмазаний товстим шаром глини. Ходосівське городище в числі інших зарубинецьких пунктів на Середньому Дніпрі (Пилипенкова гора, Бабина гора та ін.) мало кілька рядів укріплень. Здійснені дослідження підтвердили реалізацію вказаної загрози: наприкінці I ст. до н. е. через значну воєнну акцію подніпровські городища були спалені. Найяскравіше це фіксується саме в Ходосівці: зовні валів знайдено вістря сарматських стріл, а в рові чітко помітні сліди потужної пожежі — за-

вали перегорілої глиняної обмазки, яка вкривала частокіл на вершині валу, де відкриті нижні частини обгорілих стовпів, що становили основу стін. Висловлено також занепокоєння щодо стану збереженості пам'ятки (Максимов 1972, с. 38; 1982, с. 28, 78, 101; 1988, *дневник*, с. 28; *Этнокультурная...* 1985, с. 15; *Археология...* 1986, с. 32; *Славяне...* 1993, с. 25, 29, 35; *Давня...* 2000, с. 175).

Розпочаті в 60-і рр. дослідження продовжив 1976 р. очолюваний Є.О. Петровською загін Археологічного музею АН УРСР. У південній частині верхнього краю городища виявлено скіфські та зарубинецькі матеріали, а на городищі зафіксовано культурний шар скіфського часу. Розкопано площу 0,035 га. Відтак, були отримані переконливі докази для датування Круглого городища ранньоскіфським періодом: виявлено уламки ліпного й столового посуду VI ст. до н. е., пряслиця та ін., а в південно-західній частині відкрито залишки жител і господарських споруд того часу. Серед результатів дослідження цього заgonу було співвіднесення Круглого городища з площею Великого, обмеженого грандіозним валом завдовжки понад 12 км (Петровская 1976, с. 1, 4; 1977).

1976 р. М.П. Кучера підготував паспорт на комплекс, що включав городище та розміщене на захід від нього слов'янське поселення в уроч. Козаків яр. У 1983 р. пам'ятку обстежив С.А. Скорий: уточнив її площу (1,1 га), склав новий паспорт, указав місце встановлення охоронних знаків і зробив висновки про роль городища в регіоні (Ковпаненко и др. 1983, с. 44—46, *дневник*, с. 24—28; Ковпаненко 1985; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 16, 19—21, 140).

Рис. 7. Вали південної ділянки Великого Ходосівського городища, вигляд з південного сходу. Фото Р.М. Осадчого

У 1991 р. пам'ятку відвідали В.О. Петрашенко та В.К. Козюба під час згаданого обстеження басейну Віти (Петрашенко, Козюба 1993, с. 17) і наголосили також на давньоруських нашаруваннях тут. У 2000 р. співробітники Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва нанесли охоронну зону об'єкта (50 м) та зону регулювання забудови (100 м) на карту (Толкачов 2000, с. 2).

Обстеженням пам'яток у 2003 і наступних роках Північною експедицією Інституту археології НАНУ, яка працює в регіоні за спеціальною цільовою програмою, констатовано відсутність нових руйнувань. Об'єкти, включені до складу охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс», входять до програми екскурсій для студентів-практикантів експедиції і таким чином оглядаються щороку по кілька разів. У 2008 р. здійснено спробу відчуження із державної власності значної частини південної ділянки валів Великого городища площею близько 14 га. У результаті підтриманих численними засобами масової інформації спільних згаджених дій районної державної адміністрації, правоохоронних органів, науковців і громадськості пам'ятку повернуто державі.

Нині укріплення Великого городища (рис. 5—7) уціліли на площі приблизно 4,5 × 3,0 км, їх довжина становить приблизно 10 км. Східна частина північної ділянки валів фіксується в лісовому масиві навпроти вул. Якуніна в с. Кременище, вона зорієнтована з пів-

денного сходу на північний захід і займає похилі схили плато між Кременищем і Хотовом. Центральна частина проходить по межі плато та його схилів, західна повертає на південний захід до долини Сіверки (Віти). Висота валу коливається тут від 1,5—2,0 м до 6,0—8,0 м, з напольного боку майже всюди фіксується заплилий рів. Ділянка пошкоджена дорогами, захисними спорудами часів Другої світової війни, зокрема кулеметним ДОТом і кулеметно-артилерійським напівкапоніром в с. Круглик, недобудованою залізницею, господарським освоєнням угідь у межах вказаного населеного пункту, прокладанням високовольтної ЛЕП між селами Круглик і Кременище. В долині Сіверки (Віти) об'єкт зруйнований створенням ставка в Круглику. На правому березі спрямований на південний захід вал простягається через лісовий масив, згодом — через садівницькі товариства, де він теж відчутно постраждав від господарського освоєння території. З напольного боку тут також є рів, а укріплення набувають майже меридіонального напрямку.

Подальше розміщення валу збігається з вододілом Сіверки (Віти) й Петиля. Тут він дещо нижчий (за ширини до 20 м сягає висоти до 5,0 м, а ближче до річкової долини — до 2,0—2,5 м) ніж у залісненій північній, але краще сприймається візуально. Укріплення спрямовані тут на південний схід—схід, рів замитий і заораний, а на ділянках з крутими схилами відсутній: захисні функції тут виконував рельєф. Споруди південної ділянки мають кілька роз-

Рис. 8. Кругле Ходосівське городище, вигляд з північного заходу. Фото В.Ю. Непомящих

ривів та в найнижчій частині — давній в'їзд на городище з боку Гвоздова (місцеві назви — «проворіття» та «ворота»), їх основна площа зайнята лісосумою.

Оскільки Велике городище виконувало функцію сховища, суцільного культурного шару на ньому не простежено, хоча всередині валів і відзначена наявність поселень різної культурно-хронологічної належності. Ймовірно, що ті з них, які мають нашарування доби раннього заліза та часів Київської Русі, могли бути пов'язані з укріпленими пунктами.

Вал між Ходосівкою та Лісниками знаходиться в лісі за 0,7 км на схід від околиці с. Кременище, біля дачного масиву та дороги Кременище—Ходосівка. Простежений у довжину на 1,1 км. За ширини 15—20 м його висота становить від 2,0—3,0 м до 5,0—6,0 м. Зі сходу тут фіксується рів завглибшки 1,5—3,0 м і завширшки 7,0—10 м. У тілі валу зведено кулеметний капонір, укріплення перетинає насип згаданої недобудованої залізниці. Порівняння дореволюційної та нинішньої карт і знімка з космосу, хоча об'єкт на них відображений не повністю (рис. 5), уможливує висновок, що ця ділянка валу становить частину основних укріплень Великого городища, східне завершення його північної половини. Розміщення насипу поряд колишнього броду Король і виходу Сіврки до заплави Дніпра та неподалік колишнього хут. Березовий (нині тут садиба лісового кордону і табір Північної експедиції) дозволяє співвіднести цей пункт з описаним у наведених матеріалах, зокрема в працях Л.П. Добровольського. Водночас на вказаних картографічних джерелах, зокрема й дореволюційному, східне завершення південної частини Великого городища відповідає наявним реаліям. Відтак, припущення щодо можливого його продовження на схід, до колишніх ферми й тепличного господарства з огляду на той факт, що схема в звіті С.С. Березанської та

В.О. Круца не масштабована, потребує перевірки.

Частина валу на захід від Круглика розміщена приблизно за 1,2 км від села. Ділянка завдовжки дещо більше 50 м, перпендикулярна долині Віти та дорозі Круглик—Віта Поштова, розпочинається на північному узбіччі та простягається на північ до садиби лісового кордону. Висота насипу сягає близько 2,0 м, ширина — 8,0—10 м, з обох боків збереглися рови завглибшки близько 0,7 м.

Городище Кругле (рис. 5; 8) займає видовжений з півночі на південь останець заввишки з боку долини р. Гвоздівка 40 м, з боку долини Дніпра — 67 м за 600 м на південний схід від Ходосівки та за 800 м на південь від її цвинтаря. Майданчик овальний в плані, розмірами 140 × 60 м. З напольного боку зберігся вал заввишки 5,0—6,0 м, перед яким з заходу зафіксовано залишки рову. З північного заходу добре помітний давній в'їзд, за 10 м нижче майданчика городища розпочинається ескарп. Прилегле селище займає решту площі останця, його довжина становить близько 800 м, ширина — близько 70—120 м.

Таким чином, комплекс Великого Ходосівського городища включає унікальні об'єкти доби раннього заліза та давньої Русі. Кругле городище та прилегле селище на рубежі нової ери було заселене носіями зарубинецької культури. На території укріплень Великого городища виявлено локальні пам'ятки названих періодів та іншого часу. Ця взаємопов'язана сукупність об'єктів культурної спадщини безпосередньо дотична до визначних подій історії, вона справила значний вплив на розвиток культури країни, відображає заселення регіону протягом тривалого часу, характеризує модель життя та господарської діяльності, особливості природокористування різних етносів, специфіку їх інженерної думки та військового мистецтва, характер оборонного зодче-

ства в різні культурно-історичні періоди, суттєво доповнює археологічну карту Середнього Подніпров'я. Комплекс репрезентує спадщину минулих цивілізацій, а добрий стан його збереженості на більшості території цілком відповідає критерію автентичності. Його функціонування в давньоруський час відображає життя населення, з яким генетично пов'язаний нинішній український народ, а використання захисних споруд ранньозалізної доби та періоду Київської Русі при обороні Києва 1941 р. хоча частково й зруйнувало пам'ятки, яскраво демонструє тисячолітні традиції захисту Вітчизни. Тож, безперечно, ця сукупність об'єктів

культурної спадщини відповідає критеріям виділення пам'яток національного значення. Основні укріплення Великого городища, як згадувалося, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за вказаною категорією, Кругле городище перебуває на обліку як пам'ятка місцевого значення за законодавством УРСР, а вали на схід і захід від основних укріплень і прилегли до Круглого городища селище внесені до Переліку щойно виявлених об'єктів. Та поза сумнівом, означений комплекс вимагає постановку питання про охорону всіх його пам'яток-складових за категорією національного значення.

- Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли // Киевская старина. — 1884. — VIII (Март). — С. 355—370.
- Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М., 1895.
- Археология Украинской ССР / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К., 1986. — Т. 3.
- Березанская С.С., Круц В.А. Отчет о работе Бортнического разведочного отряда в 1973 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1973/28.
- Бугай А.С. Звіт розвідувальної групи Київського педагогічного інституту про дослідження Змійових валів Київщини у 1969 році // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1969/60а.
- Бугай А.С. Змійові вали Київщини // УІЖ. — 1970. — № 6. — С. 74—83.
- Бугай А.С. Летопись земли Киевской // Дніпро. — 1970а. — № 6. — С. 124—137. — Режим доступу: <http://zmievivaly.com.ua/letopis-zemli-kievskoy/>.
- Бугай А.С. Дослідження Змійових валів на Київщині // АДУ 1969. — К., 1972. — IV. — С. 336—341.
- Бугай А. Змійові вали // Пам'ятки України. — 1976. — № 2. — С. 52—54.
- Военно-топографическая карта Российской Империи. Трехверстовка // Это место. — Режим доступу: <http://etomesto.ru/shubert/>.
- Гаврилюк Н.О. Скіфська культура // Словник-довідник з археології. — К., 1996. — С. 252—257.
- Готун І.А., Казимір О.М. Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 37—39.
- Давня історія України / С.С. Бессонова, Н.О. Гаврилюк, В.М. Зубар та ін. — К., 1998. — Т. 2.
- Давня історія України / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін. — К., 2000. — Т. 3.
- Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини // Записки УНТ. — 1908. — III. — С. 54—78.
- Добровольський Л.П. Змиевы валы вблизи Киева // ЧИОНЛ. — 1909. — Кн. 21. — Вып. 1/2. — Отд. 3. — С. 1—31.
- Добровольський Л. Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом (Мриги — Конча) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1927. — XII. — С. 223—233.
- Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. — К., 1971.
- История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.) / В.И. Бидзиля, Г.А. Вознесенская, Д.П. Недопако, С.В. Паньков. — К., 1983.
- Ковпаненко Г.Т. Работы лесостепной Правобережной экспедиции // АО 1983. — М., 1985. — С. 289.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Ковпаненко Г.Т. и др. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1983 г.; Дневник № 1 // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1983/7.
- Ковпаненко Г.Т. и др. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1984/24.
- Ковпаненко Г.Т. и др. Отчет о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1985 году; Дневник № 3 // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1985/9.
- Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.
- Лекин Л. Опыт военно-исторического исследования древне-русских укрепленных пунктов // Военно-исторический вестник. — 1909. — Июль/август. — № 3/4. — С. 21—42.
- Линка Н. Предварительный отчет об экспедиции «Большой Киев» за 1947 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.

- Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП. — 1952. — III. — С. 39—53.
- Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.
- Максимов Е.В. Отчет о работе Зарубинецкого отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в 1988 году; Дневник // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1988/12а.
- Махно Є.В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького отрядів експедиції «Великий Київ» // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1950/1е.
- Махно Е.В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1955. — XXIII. — С. 83—88.
- Махно Е.В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // Памятники зарубинецкой культуры. — М., 1959. — С. 94—101 (МИА. — 70).
- Махно Е.В., Самойловский И.М. Зарубинецкие памятники в лесостепном Приднепровье (Материалы к археологической карте) // Памятники зарубинецкой культуры. — М., 1959. — С. 11—21 (МИА. — 70).
- Мурзин В.Ю., Ролле Р. Большие городища Лесостепной Скифии // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 34—41.
- Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева / Составил штабс-капитан Васильев под ред. подполковника Стеллецкого // Военно-исторический вестник. — 1911. — 7/8. — Приложение.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — К., 1993 (Препринт).
- Петровская Е.А. Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской области в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1976/127.
- Петровская Е.А. О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР // АО 1976. — М., 1977. — С. 354.
- Покровская Е.Ф. Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» Института археологии АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» // Урядовий кур'єр. — 23.09.2009. — № 174.
- Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... — К., 1864.
- Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский... — К., 1887.
- Раппопорт П.А. К вопросу о системе обороны Киевской земли. По материалам работ разведочно-маршрутного отряда экспедиции «Большой Киев» // КСИАУ. — 1954. — 3. — С. 21—26.
- Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. / В.И. Бидзиля, О.А. Гей, К.В. Каспарова и др. — М., 1993 (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья»).
- Толкачев Ю.І. Звіт про науково-археологічні обстеження на території Київської області в 2000 р. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 2000/148.
- Фабрициус И. Отчет о рекогносцировочной поездке в сс. Хотов (Хотив) и Ходосовка (Ходосиевка) по заданию экспедиции «Большой Киев» (11/VI-1947 г.) // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1947/27.
- Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003.
- Фундуклей И. Обзорение Киева и Киевской губернии в отношении к древностям... — Ч. 2. Обзорение Киевской губернии. — К., 1847.
- Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська область. — К., 1977.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др. — К., 1985.
- Kowalczyk E. Waly Zmijowe. Ze studiow nad obrona stala ziem ruskich we wczesniejszym sredniowieczu // Kwartalnik historii kultury materialnej. — 1969. — R. XVII. — Nr. 2. — S. 141—179.

Надійшла 27.05.2014

І.А. Готун, А.Н. Казимир

БОЛЬШОЕ ХОДОСОВСКОЕ ГОРОДИЩЕ — ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК АРХЕОЛОГИИ

Постановлением Кабинета Министров Украины № 928 от 03.09.2009 г. Большое Ходосовское городище внесено в Государственный реестр недвижимых памятников Украины по категории национального значения.

Значительная протяженность оборонительных сооружений пункта, их монументальность обусловили внимание к нему исследователей со второй половины XIX в. Л.И. Похилевич упоминал «таинственный вал» к западу от Ходосовки и оставил его описание, И.И. Фундуклей охарактеризовал расположенный на обоих берегах Виты

(Сиверки) памятник более детально, В.Б. Антонович опубликовал его план и упоминал «*охватывающее небольшую площадь нагорной местности и упирающееся обоими концами в луговую долину Днепра небольшое кольцо вала у Ходосовки*». Со временем более точные картографические материалы были подготовлены офицерами Васильевым и Стеллецким и картографическим заведением военно-топографического отдела Генштаба Российской империи.

В начале XX в. к указанному памятнику неоднократно обращался Л.П. Добровольский. Исследователь оставил детальное описание уцелевших на тот момент фортификаций микрорегиона и рассматривал их как систему, состоящую из укреплений собственно Большого Ходосовского городища, длинного вала вдоль Сиверки (Виты), вошедшего впоследствии в литературу под названием Витянского-Бобрицкого Змиевого, и насыпи меридиональной направленности, тянувшейся к Хотовскому городищу эпохи раннего железа. Автор упоминал курганы возле восточного завершения правобережной части городища и зафиксировал восточную часть левобережных укреплений в районе брода Король, в месте выхода Сиверки к днепровской пойме недалеко от хут. Березовый.

В 1947 г. пункт обследовала экспедиция Большой Киев. Внутри его укреплений открыто селище в уроч. Вечерний Лес и отметила упомянутые выше курганы, обследовала Ходосовское Круглое городище, отнесенное к зарубинецким памятникам, и открыла селище между городищем и кладбищем Ходосовки. Е.А. Петровская в 1976 г. сделала вывод о датировке Большого городища ранним железным веком, отметила наличие подобной его валам насыпи между селами Ходосовка, Лесники и Кренище, зафиксировала раннескифские материалы на селище, примыкающем к Круглому городищу.

Исследователи неоднократно обращались к указанному комплексу памятников: Е.В. Махно проследила зарубинецкие укрепления на Круглом городище; Е.В. Максимов охарактеризовал его особенности в условиях экспансии кочевников в конце I тыс. до н. э.; А.С. Бугай обратил внимание на отличия в конструкции валов, расположенных вдоль Сиверки, вокруг Ходосовки и в направлении Хотова; М.П. Кучера выделил среди них Змиев вал и оборонительные сооружения раннежелезного времени, а Т.Г. Ковпаненко, С.С. Бессонова и С.А. Скорый внутри Большого городища обнаружили участки синхронного культурного слоя.

В целом комплекс указанных памятников состоит из: укреплений Большого городища; вала между Ходосовкой, Лесниками и Кренищем (анализ снимков из космоса в сочетании с дореволюционным и современным картографическим материалом и результатами натурных обследований позволяют считать его частью Большого городища, а именно, восточным завершением левобережных фортификационных сооружений); участка вала к западу от Круглика — остатков насыпи, соединявшей Большое Ходосовское городище с Хотовским; Круглого городища с примыкающим к нему поселением. Змиев вал вдоль Сиверки на близлежащей территории уничтожен, его отрезок фиксируется возле с. Вита Почтовая.

Основные укрепления Большого городища размерами около 4,5 × 3,0 км имеют форму подковы, их площадь составляет 1,0—2,0 тыс. га. Валу сохранились в длину приблизительно на 10 км, их высота от 1,5—2,0 м до 6,0—8,0 м, с напольной стороны почти везде фиксируются заплывшие рвы. Участок укреплений между Ходосовкой, Лесниками и Кренищем имеет длину 1,1 км при ширине 15—20 м и высоте от 2,0—3,0 м до 5,0—6,0 м, с восточной стороны на всем протяжении фиксируется ров глубиной от 1,5—2,0 м до 3 м и шириной 7,0—10 м. Вал к западу от Круглика высотой около 2 м, шириной 8—10 м и рвами глубиной около 0,7 м с обеих сторон уцелел в длину приблизительно на 50 м. Площадка расположенного на останце коренного берега Днепра Круглого городища размерами около 140 × 60 м — подовальная, эскарпированная, с остатками вала и рва с напольной стороны. Примыкающее к нему с севера селище занимает оставшуюся часть останца.

В развитии и функционировании этих памятников исследователи выделяют несколько этапов. Для раннежелезного времени комплекс, состоявший из Большого и Круглого Ходосовских городищ, связанный укреплениями с Хотовским представляет собой одно из городищ-гигантов украинской Лесостепи, не уступающих по масштабам укрепленной площади Бельскому и Каратульскому. Специалисты интерпретируют такие пункты как центры локальных групп, своего рода столицы, аналогичные городам-государствам.

Раннеславянский этап существования этого социально-экономического феномена — образование на Круглом городище эталонного зарубинецкого укрепленного пункта. Во времена Киевской Руси укрепления Большого городища использовались в системе Змиевого вала, а на Круглом была обустроена крепость, контролирующая путь вдоль днепровской поймы по краю коренного правого берега.

Указанные характеристики позволяют считать сочетание этих объектов ярким явлением отечественной археологии, значение которого существенно выходит за пределы узкохронологической и узкорегionalной проблематики. В то же время памятником национального значения в настоящий момент считаются только основные укрепления Большого городища. Поэтому придание всему комплексу соответствующего охранного статуса — одна из первоочередных задач работы по сохранению национального культурного наследия.

I.A. Hotun, O.M. Kazymir

GREAT KHODOSIVKA HILL-FORT, PROMINENT ARCHAEOLOGICAL MONUMENT

By the resolution of Ministry of Ukraine № 928 from 03.09.2009, Great Khodosivka hill-fort entered in the State Registry of Immovable monuments of Ukraine, national importance category.

A significant length and monumentality of fortifications at the site caused the scholars' attention since the second half of the 19th c. L.I. Pokhilevych mentioned an «enigmatic rampart» to the west from Khodosivka and left its description, I.I. Funduklei characterized the monument situated on both banks of Vita (Siverka) River with more details, V.B. Antonovych published its plan and mentioned «*a small rampart ring near Khodosivka covering a small space of upland place and resting with both ends*».

on the meadow valley of the Dnipro River». In time, more precise cartographic materials were prepared by officers Vasyliiev and Stelletsnyi and cartographic institution of Military Topography Department of Russian Empire General Staff.

L.P. Dobrovolskyi repeatedly turned to the site at the beginning of the 20th c. The scholar left a detailed description of the preserved at that moment fortifications in micro-region and considered them as a system consisting of fortifications of the very Great Khodosivka hill-fort, a long rampart along the Siverka (Vita) later known in the literature as Vita-Bobrytsia Zmiyiv rampart, and a mound with meridian direction coming to the Early Iron Age Khotiv hill-fort. The author mentioned the barrows near the eastern edge of the hill-fort's right bank part and recorded the eastern part of left bank fortifications around Korol ford at the place where the Siverka flows to the Dnipro drain not far from Berezovyi hamlet.

Great Kyiv Expedition studied the site in 1947. A settlement in Vechirnyi Lis tract was discovered within the fortifications, the barrows mentioned before were recorded, Khodosivka Round hill-fort was investigated and referred to Zarubynetska culture monuments, and a settlement between the hill-fort and Khodosivka's cemetery was revealed. Ye.O. Petrovska came to a conclusion in 1976 that the Great hill-fort should be dated by the Early Iron Age, noted that there is a mound similar to its rampart between the villages of Khodosivka, Lisnyky, and Kremenyshe, and recorded the Early Scythian materials at the settlement adjoined to Round hill-fort.

The scholars repeatedly addressed to this set of monuments: Ye.V. Makhno traced Zarubynetska culture fortifications at Round hill-fort; Ye.V. Maksymov described its peculiarities in the conditions of nomadic expansion at the end of the 1st millennium BC; A.S. Buhai drew attention to the distinctions in the structure of ramparts situated along the Siverka, around Khodosivka, and at the direction to Khotiv; M.P. Kuchera singled Zmiyiv rampart and the Early Iron Age fortifications out of them, and T.H. Kovpanenko, S.S. Bessonova, and S.A. Skoryi discovered the areas of synchronous cultural layer within the Great hill-fort.

On the whole, an assemblage of the monuments consists of the following: the Great hill-fort; a rampart between Khodosivka, Lisnyky, and Kremenyshe (analysis of photographs from the space together with cartographic material obtained before the revolution and recently and the results of location research allow the authors consider it to be the part of Great hill-fort, namely, the eastern border of fortifications on the left bank); a rampart section to the west from Kruhlyk, a part of mound connecting Great Khodosivka and Khotiv hill-fort; Round hill-fort with an adjacent settlement. Zmiyiv rampart along the Siverka on the neighbouring territory is destroyed, and its section is recorded near Vita Poshtova village.

The main fortification of Great hill-fort with dimensions about 4,5 × 3,0 km are horseshoe-shaped, their area is 1—2 thousands hectares. The ramparts' preserved length is about 10 km, their height is from 1,5—2,0 m to 6—8 m, covered ditches are recorded almost everywhere at the field side. A section of fortifications between Khodosivka, Lisnyky, and Kremenyshe is 1,1 km long, 15—20 m wide, and from 2—3 m to 5—6 m high. At its eastern part a ditch is seen along all the section with the depth from 1,5—2,0 m to 3 m and width 7—10 m. The rampart to the west from Kruhlyk, about 2 m high, 8—10 m wide, and with the ditches about 0,7 m deep on both sides, is preserved at the length of about 50 m. An area of Round hill-fort situated on the butte of land bank of the Dnipro extends for about 140 × 60 m, is almost oval-shaped, scarped, and has a remains of a rampart and a ditch at its field side. A settlement adjacent at its north part covers the rest of the butte.

The researchers divide the development and functioning of these monuments into several stages. As for the Early Iron period, an assemblage consisting of Great and Round hill-forts of Khodosivka connected by the fortifications with Khotiv hill-fort was one of giant hill-forts of Ukrainian Forest-Steppe Zone, it did not yield by the scope of fortified territory to Bilske and Karatulske assemblages. The scholars interpret such points as the local groups' centres, capitals similar to city-states in a sense.

The Early Slavonic stage of this social and economic phenomenon's existence is a creation of sample Zarubynetska culture fortified locality at Kruhlyk hill-fort. In the period of Kyiv Rus, fortifications at Great hill-fort were used in the Zmiyiv rampart system, and at Kruhlyk hill-fort, a fortress controlling the rout along the Dnipro drain on the edge of land right bank was established.

The features listed allow the authors to consider a union of these objects as a vivid phenomenon in homeland archaeology which meaning significantly overlaps the borders of narrowly chronological and narrowly regional problematic. At the same time, only the main fortifications of Great hill-fort are currently accepted as the national significance monuments. Consequently, attaching the corresponding protecting status to the whole assemblage is one of the first aims of the preserving the national cultural heritage.

А.М. Усачук, Ю.Г. Коваль

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКИЙ КУБОК З ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

Публікується пізньотрипільський кубок, виявлений у Північно-Східному Приазов'ї, можливо, в ритуальному комплексі.

К л ю ч о в і с л о в а: Північно-Східне Приазов'я, трипільська культура, томашівська група, плита, кубок.

Восени 2012 р. донецький краєзнавець С.О. Горошко знайшов невелику посудинку в місцині Зор-Тау на правому березі р. Кальміус, яку згодом передав до Донецького обласного краєзнавчого музею. Знахідка пов'язана з виходом кам'яної брили пісковика, що виступала на поверхню десь на 10 см. Аби з'ясувати ситуацію, в квітні 2013 року співробітники відділу охорони пам'яток археології Музею здійснили розвідки та невеличкі розкопки на місці знахідки.

Посудина знайдена за 3,2 км на південний схід від смт Старобешеве Донецької обл. (рис. 1, 1), на схилі гори Зор-Тау (букв. Гора Ліс; варіанти назви — Зор Тау, Зортáv, Зортáv Тобé, Зóрто́в; Отин 2002, с. 68), майже біля її підніжжя, в закруті р. Кальміус, на її правому березі (рис. 1, 2).

Місцевість Зор-Тау відома як геологічна та природна пам'ятка, що входить до Новокатеринівського оголення трьох горизонтів рифових вапняків, нижче яких залягають кварцитові пісковики та малопотужні вугільні пласти (Синельщиков и др. 1979, с. 58—59; Заповідная... 1987, с. 150; Химченко 2012, с. 48—49). Вона також відома й за наявністю ендемічних видів рослин. Гора Зор-Тау певною мірою шанується місцевим населенням та є цікавим прикладом міфологічної традиції сакралізації гір навіть у нинішніх реаліях (Химченко 2012, с. 52; Усачук, Коваль 2014). У районі однієї з ділянок оголення скельних порід розміщена плита, біля якої й знайдено посудинку.

На місці знахідки було закладено розкоп площею 7,35 м² і завглибшки до 0,72 м (рис. 2, 1). Простежено таку стратиграфію: 0,0—0,10 м — дерновий шар; 0,10—0,55/0,60 м — шар темно-

бурого ґрунту, що поступово світлішає донизу; нижче — темно-бурий ґрунт поступово переходить у світло-коричневий ґрунт, який до глибини 0,70 м насичений піском і дрібними камінцями.

У північній і центральній частинах розкопу розкрито скельний вихід у вигляді похилого масиву пісковика розмірами 1,92 × 0,92 м, розміщений за лінією північний захід—південний схід (рис. 2, 1). Товщину його простежено до глибини 0,9 м, хоча він іде й значно нижче (рис. 2, 2). Навколо великого скельного виходу концентруються уламки пісковика: більш-менш плоскі плити невеликих розмірів. Південно-західний кут масиву відколовся у вигляді двох досить великих плит і просів. Ще одна плита зафіксована трохи західніше скельного виходу та стояла вертикально. На ній не зафіксовано жодних штучних слідів. Найвірогідніше, вона відкололася від скельного масиву природно та так, що одна з вузьких сторін стала скошеною. Надалі плиту скошеною стороною вниз було спеціально встановлено на якусь поверхню на глибині 0,6 м від сучасної поверхні так, що довга вісь каменя практично точно співпадала з лінією північ—південь (рис. 2).

Довжина плити 1,41 × 0,68—0,70 м, товщина — 0,11 м в південній частині, 0,29 м — в центральній і 0,23 м — в північній частинах. Приблизно на середині висоти плити, за 0,29 м від її підніжжя (або на глибині 0,31 м від поверхні) зі східного боку біля південного торця плити й стояла посудинка (під час розкопок було розчищено напівзасипану ділянку поверхні навколо плити, порушену в листопаді 2012 р., коли краєзнавець знайшов посудинку). За свідченням С.О. Горошка, вона стояла майже впритул до вертикальної сторони плити.

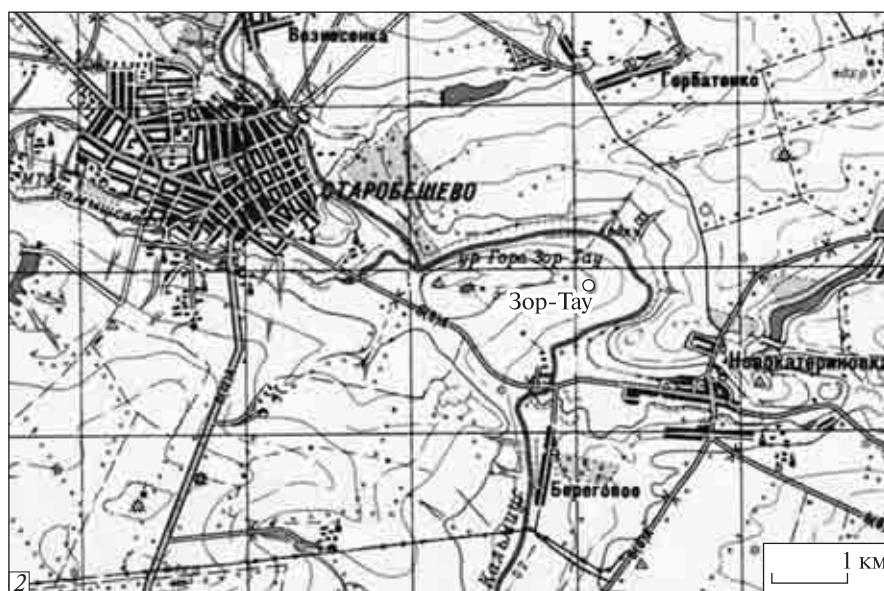

Рис. 1. Розташування місця знахідки посудини: 1 — в межах Північно-Східного Приазов'я; 2 — околиці смт Старобешева Донецької обл.

Привертає увагу різниця в рівнях залягання підшви плити та посудини. Вірогідно, масивна плита була вкопана на незначну глибину, хоча слідів ями не помічено.

Розчистка довкола цієї поставленої на торець плити та загалом площі розкопу не дала знахідок. Лише в південно-східному кутку розкопу, поряд з торцем масивного скельного виходу, на глибині 0,7 м виявлено крем'яне знаряддя (рис. 2, 1).

Посудина (рис. 3, 1) — це доволі витончений біконічний кубок з гострим ребром на туповій та округлим денцем. Його ретельно виліплено з тонковідмученої (каолінової?) глини, хоча трохи й нерівно, особливо в районі ребра. Ззовні поверхня посудини оброблена дерев'яним (найвірогідніше) знаряддям на

зразок лопаточки з гладеньким робочим краєм. Горизонтальні сліди розгладжування добре фіксуються у верхній частині кубка (до ребра) та майже не спостерігаються нижче нього, де поверхня оброблена ретельніше. На внутрішніх стінках кубка лишилися досить рельєфні горизонтальні сліди розгладжування, які в районі денця поєднуються з грубішими.

По зрізу вінець, на горловині, трохи вище й нижче ребра посудина до випалу була прикрашена монохромним розписом: трьома вузькими смужками мінеральної темно-брунатної фарби. Смужки нанесені пензлем нерівно, ширина їх коливається від 0,15—0,30 см (вище ребра) до 0,30—0,45 см (нижче ребра). Смужки, що оперізують посудину по обидва боки ребра, з'єднані трьома групами коротких вузьких скіс-

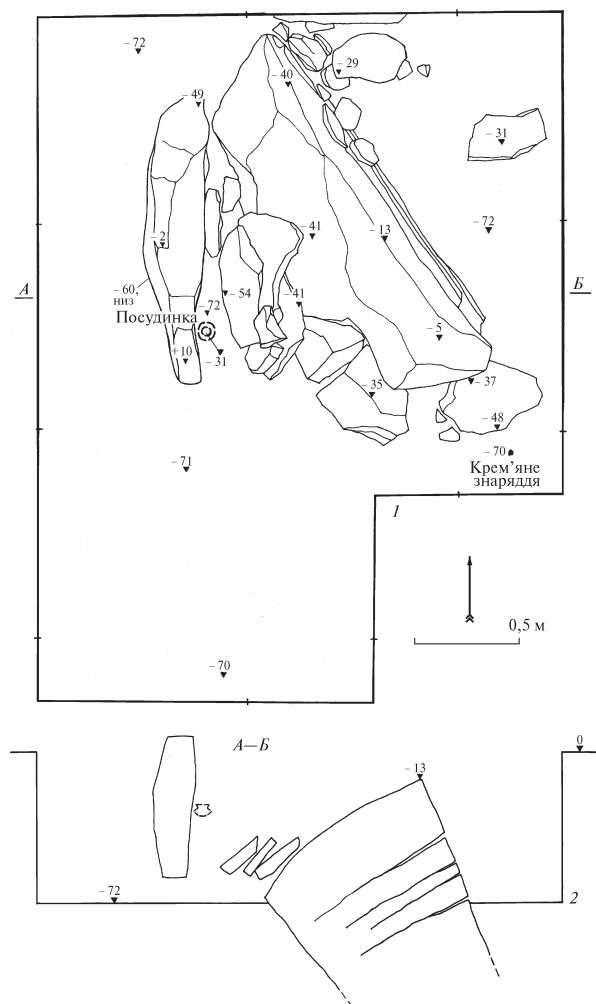

Рис. 2. Урочище Зор-Тау: 1 — план розкопу; 2 — розріз по лінії А—Б (з показом місця розташування посудини, яка не попадає у розріз)

них ліній-рисок. Дві групи складаються з чотирьох, одна — із п'яти недбало нанесених рисок. Ширина їх від 0,09 до 0,20 см. Випал посудини якісний, ззовні кубок сіро-помаранчевий.

Розміри кубка: висота 5,8 см, діаметр вінець 5,3—5,4 см, по ребру — 8,7—8,9 см, товщина стінок від 0,4 см на вінцях і горловині до 1,3 см на ребрі та 0,9 см біля денця.

Комбіноване знаряддя з кременю (рис. 3, 2) виконане на дрібному відщепі конвергентної форми із зрізаною проксимальною частиною, внаслідок чого утворився вторинний майданчик, з якого на дорсальну поверхню нанесено серію вкорочених знять. Поздовжні краї виробу ретушовані. В одному випадку ретуш крута скребкова, в іншому — полого погострювальна. У дистальній частині дорсальної поверхні знаряддя збереглися негативи зустрічних сколів. Негативи аналогічних знять примикають до них і з боку вентральної поверхні. Така морфологія, дуже вірогідно, вказує на їх контр-

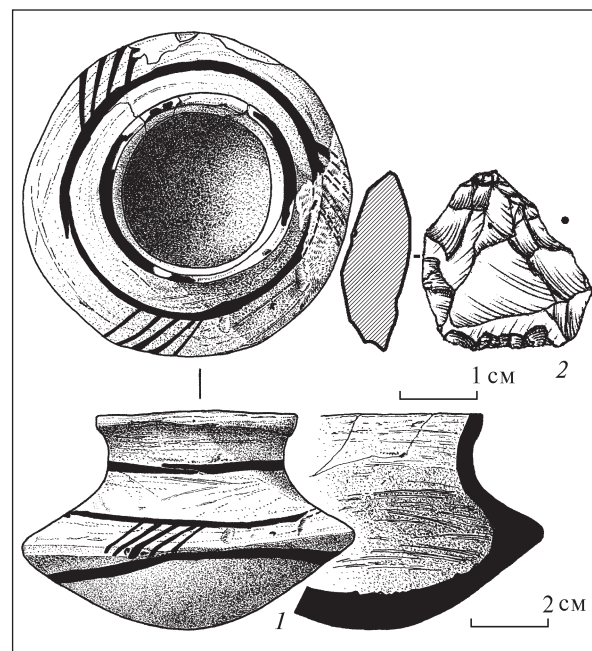

Рис. 3. Урочище Зор-Тау: 1 — кубок; 2 — знаряддя з кременю

ударну природу. Кремень склоподібний, поверхня виробу вкрита молочно-блакитною патиною; зберігся він добре, без механічних пошкоджень. Розміри: 2,35 × 2,25 × 0,80 см.

Розглянемо детальніше ці знахідки.

Кубок — унікальна знахідка для Приазов'я. Він має чіткі аналогії серед такого роду кераміки томашівської групи пізньотрипільського часу (Бурдо 2004). За класифікацією столового посуду томашівської групи, запропонованої С.М. Рижовим, посудину із Зор-Тау можна віднести до кубків першого підтипу, прикметних тільки кераміці томашівської групи (Рыжов 2000, с. 462—463, рис. 2). За формою до знайденого в Приазов'ї кубка близькі «гличики двоконічні» з розкопок епонімного поселення групи — Томашівки (Курінний 1926, табл. XII, 2; XIII, 6; 1927, табл. 2, 1, 10). Аналогії кубку із Зор-Тау можна вказати й з інших поселень, як Майданецьке (Ткачук 2004, с. 446—447), Василькове (Відейко 2004; 2004б, с. 79), Зелена Діброва (Овчинников 2004, с. 181), Романівка (Бурдо 2004а), Стара Буда (Відейко 2004в, с. 496). За орнаментациєю близький знахідці із Зор-Тау ще один кубок з Томашівки (Курінний 1926, табл. 3, 3).

Торкаючись орнаментациі зортауського кубка, звернемо увагу на її спрощено-лінійну схему (рис. 3, 1). Подібна орнаментация прикметна, за розробками С.М. Рижова, виключно саме кубкам першого підтипу кераміки томашівської групи (Рыжов 2000, с. 463). Різко го-

строреберна форма, ледь позначене денце та спрощений орнамент уможливають долучити кубок до часу не раніше третьої фази розвитку пам'яток цієї групи або, ймовірно, до четвертої, заключної, фази (Круц, Рижов 1985, с. 49, 52), що дає підстави звизити дату знахідки у межах етапу СІ.

За останніми розробками хронології Трипілья, етап СІ датується дещо по-різному: 3600—3400—3200 рр. (Відейко 2004а, с. 94), 3500/3400—3100/3000 рр. (Дергачов 2004, с. 111) або 3800—3100 рр. до н. е. (Черных, Орловская 2009, с. 30, табл. 3; про труднощі та дискусійний характер хронологічних меж Трипілья СІ і СІІ див.: Рассамакін 2004, с. 17). Вірогідно, останніми двома-трьома століттями IV тис. до н. е. слід датувати й кубок із Зор-Тау.

Те, що посудину знайшов краєзнавець, може викликати цілком зрозумілі сумніви. До розкопок сумніви були й у нас. Але спеціально встановлена за сторонами світу плита все ж схилає до того, що маємо справу з пам'яткою. Шар ґрунту навколо плити нижче рівня вінець посудини не був порушений; плита стояла на якійсь поверхні та різко виділялася на тлі тих, що лежали похило, або відколотих плит і шматків пісковику.

Спеціально зорієнтована за сторонами світу та, певно, вкопана плита, біля якої і був кубок, уможлиблює вважати комплекс в уроч.

Зор-Тау ритуальним. Крем'яне знаряддя, яке за низкою ознак відноситься до часу пізнього палеоліту—мезоліту, потрапило сюди, дуже вірогідно, випадково, хоча не можна повністю виключати й вторинне його використання (пор.: Разумов 2010, с. 12; Сериков 2011, с. 291; Подобед, Усачук, Цимиданов 2014, с. 287; ін. роботи). Але глибина розміщення кубка, з урахуванням вкопаної плити (0,31 м), і рівень залягання знаряддя (0,70 м) свідчать, ймовірно, не на користь вторинного використання крем'яного виробу в пізньотрипільський час.

У степовому Приазов'ї це не перша знахідка трипільського посуду. Тут відомі нечисленні пам'ятки пізньотрипільського часу. Йдеться про поховання животилівсько-вовчанського типу біля с. Вишневате Розовського р-ну Запорізької обл., смт Благодатне Волновахського р-ну Донецької обл. та ін. (Рассамакін 2004, рис. 4; Рассамакін, Усачук 2010, с. 56). Але ці поховання датуються в межах етапу СІІ (Петренко 2004; Рассамакін, Усачук 2010, с. 55), тобто, вони дещо пізніші за посудину із Зор-Тау. Але відомо, що наприкінці IV — початку III тис. до н. е. томашівське населення вже мало якісь стосунки із степовим світом (Мовша 1991, с. 56—57; ін. роботи). Прикладом цих зв'язків у південно-східному напрямі може бути й ритуальний комплекс Зор-Тау в Північно-Східному Приазов'ї.

Бурдо Н.Б. Кубки // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. 2. — С. 272—273.

Бурдо Н.Б. Романівка // *Там само*. — 2004а. — С. 454.

Відейко М.Ю. Абаза Юлія Федорівна // *Там само*. — 2004. — С. 9.

Відейко М.Ю. Абсолютне датування трипільської культури // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — К., 2004а. — Т. 1. — С. 85—95.

Відейко М.Ю. Василькове // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — К., 2004б. — Т. 2. — С. 79—80.

Відейко М.Ю. Стара Буда // *Там само*. — 2004в. — С. 495—496.

Дергачов В.О. Пізній період трипільської культури // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. 1. — С. 109—111.

Заповедная природа Донбасса. Путеводитель / Сост. А.З. Дидова. — Донецк, 1987.

Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // *Археологія*. — 1985. — 51. — С. 45—56.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки // *КЗ ВУАК за археологічні дослідження року 1925*. — К., 1926. — С. 54—60.

Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки на Гуманщині // *КЗ ВУАК за 1926 рік*. — К., 1927. — С. 54—62.

Мовша Т.Г. Проблема взаимопроникновения степной и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. — К., 1991. — С. 56—58.

Овчинников Е.В. Зелена Діброва // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. 2. — С. 181—182.

Отин Е.С. Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий). — Донецк, 2002.

Петренко В.Г. Животилівський тип // *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — К., 2004. — Т. 2. — С. 167.

Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Колодцы в картине мира племен эпохи бронзы лесостепной и степной Евразии // *Мат-лы межрегион. научн. конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, наход-*

ки, проблемы», посвящ. 125-летию первых археол. раскопок под эгидой Император. Археолог. комиссии в Липецком крае (быв. Задонском уезде Воронежской губ.). — Липецк, 2014. — С. 283—293 (Верхнедонской археологический сборник. — 6).

Разумов С.М. Крем'яні вироби населення доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2010.

Рассамакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.

Рассамакін Ю.Я., Усачук А.М. Нова знахідка пізньотрипільського посуду в Приазов'ї // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 55—57.

Рыжов С.Н. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 459—473.

Сери́ков Ю.Б. К вопросу о вторичном использовании изделий предшествующих эпох // Мат-лы IV Тверской археолог. конф. и 12-го заседания научн.-методич. семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности». — Тверь, 2011. — Т. 1. — С. 289—295 (Тверской археологический сборник. — 8).

Синельщиков Р.Г., Попов С.П., Ива́шин Д.С., Я́нко Н.Т. Памятники природы Донетчины. Путеводитель. — Донецк, 1979.

Ткачук Т.М. Історія досліджень змістового значення трипільсько-кукутенської орнаменталізації // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 434—448.

Усачук А.Н., Коваль Ю.Г. Позднетрипольский комплекс Зор-Тау из Северо-Восточного Приазовья. — 2014 (у друці).

Химченко В.А. Заповедными тропами Донетчины. Фотоальбом-путеводитель. — Донецк, 2012.

Черных Е.Н., Орловская Л.Б. Базы данных радиоуглеродных датировок и коррективы релятивной хронологии эпохи раннего металла // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. — М., 2009. — 1. — С. 26—40.

Надійшла 25.03.2014

А.Н. Усачук, Ю.Г. Коваль

ПОЗДНЕТРИПОЛЬСКИЙ СОСУД ИЗ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИАЗОВЬЯ

Осенью 2012 г. в уроч. Зор-Тау (излучина правого берега р. Кальмиус, недалеко от пгт Старобешеве Донецкой обл.) краевед нашел сосуд, переданный позже в отдел археологии Донецкого областного краеведческого музея. С целью выяснения ситуации с находкой сосуда весной 2013 г. сотрудники отдела заложили небольшой раскоп в уроч. Зор-Тау.

В северной и центральной частях раскопа вскрыт скальный выход в виде наклонно лежащего массива песчаника. Чуть западнее от него была специально поставлена по линии С—Ю отколовшаяся плита. На высоте 0,29 м от ее подножья (на глубине 0,31 м от поверхности) у восточной стороны возле южного ее торца стоял сосуд, по словам краеведа, почти впритык к плите. Скорее всего, массивная плита была немного вкопана, хотя следов ямы не замечено. Других находок здесь не было. Только в юго-восточном углу раскопа найдено кремневое орудие позднего палеолита—мезолита.

Сосуд — уникальная находка для Приазовья. Это довольно изящный биконический кубок с острым ребром на тулове и круглым дном, тщательно вылепленный из тонкоотмученной (каолиновой?) глины. По торцу венчика, на горловине и по обеим сторонам ребра сосуд до обжига украшен монохромной росписью тонкими линиями минеральной темно-коричневой краски. Обжиг качественный, цвет кубка серо-оранжевый.

Специально установленная по сторонам света (и вкопанная?) плита, возле которой находился кубок, позволяют считать комплекс в уроч. Зор-Тау ритуальным. Кремневое орудие оказалось здесь, скорее всего, случайно, хотя нельзя отрицать и возможность его вторичного использования. Время памятника определяет кубок, который имеет четкие аналогии среди керамики томашовской группы позднетрипольского времени (этап CI).

В Приазовье известны немногочисленные погребения позднетрипольского времени — этапа CII. Теперь есть свидетельство каких-то связей раннеземледельческого и степного населения и для более раннего времени (этапа CI).

А.М. Usachuk, Yu.H. Koval

LATE TRYPILLIAN BOWL FROM THE AZOV SEA NORTH-EAST AREA

In autumn, 2012, a local historian found a vessel in Zor-Tau tract and passed it later to the Archaeology Department of the Donetsk Oblast Local Lore Museum. In order to clarify the situation of a vessel's discovery, the members of the Department laid out a small excavation area in Zor-Tau tract in spring, 2013.

A rocky rise of sloping sandstone body was uncovered in the northern and central parts of the excavation area. To the west from it, a cut off slab intentionally erected along the north-west line was found. According to the local historian, the vessel was standing almost back to back near the slab, by its eastern side at the 0,29 m height from its foot (at the depth

0,31 m from the surface). The massive slab was most probably slightly dug in, though no traces of a pit were found. There were no other finds there. Only a flint tool of the Late Palaeolithic or Mesolithic was found in the south-eastern corner of the excavation area.

This vessel is a unique find for the Azov Sea area. It's a quite elaborate biconic bowl with a pointed rib on a body and rounded bottom painstakingly modelled of finely precipitated (kaolinite) clay. The vessel was adorned before firing with a monochrome painting with narrow lines of mineral dark brown paint on the rim's edge, on a neck, and on both sides of a rib. The firing is qualitative; the vessel is of grey and orange colour.

An intentionally erected oriented (and dug in?) slab by which a vessel was situated allows the authors to consider an assemblage in Zor-Tau tract to be a ritual one. A flint tool was apparently accidentally present here; however, the possibility of its repeated usage can not be denied. The date of the site is determined by the vessel having clear analogies among the Tomashivka group ceramics of the Late Trypillian period (CI stage).

In the Azov Sea area, several burials of the Late Trypillian period stage CII are known. Now, there is evidence for certain relations between the early agricultural and the steppe populations also for the earlier period (stage CI).

К.М. Капустін

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КУРЩИНИ (за матеріалами розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р.)

Подано матеріали розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р. на Лівобережжі Дніпра, зокрема Курщині, що зберігаються у фондах Інституту археології НАН України та становлять інтерес для вивчення давньоруської історії, зокрема й з погляду на нинішні можливості датування кераміки.

К л ю ч о в і с л о в а: Дніпровське Лівобережжя, X—XIII ст., городища, неукріплені поселення, кераміка.

1940-і—1980-і рр. позначені в археології зростанням уваги науковців до проблем генези слов'ян, особливостей розвитку середньовічного міста, а також світогляду населення Русі X—XIII ст. З цією метою провадилися масштабні розвідки по всій території Східної Європи. Велика увага була прикута, зокрема, й до території Курщини, де в різний час працювали експедиції Інституту археології АН СРСР і його Ленінградського відділення, а також Ермітажу, які розшукували та картографували пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, слов'янського та давньоруського часу (Воеводський 1949; Алихова 1959; Вознесенская, Куза, Соловьева 1972; Кашкин 1980; Енуков 1995).

Одним з перших археологів, який здійснив цілеспрямовані розвідки на Лівобережжі Дніпра, був І.І. Ляпушкін (рис. 1, 1). Упродовж кількох польових сезонів учасники очолюваної ним Дніпровської Лівобережної експедиції фіксували тут найдавніші сліди східнослов'янської культури. Паралельно уточнювалася південно-східна межа поширення пам'яток роменсько-

борщевського типу (басейни Осколу та Орілі), картографувалися поселення так зв. зольничної культури у північній смузі лесостепового Лівобережжя (басейн Десни та Сейму).

Тут звернемося до знахідок з городищ і неукріплених поселень Курської обл., а саме, давньоруського (великокнязівського, за І.І. Ляпушкіним) часу, що були здобуті експедицією І.І. Ляпушкіна в 1947 р. та зберігаються у фондах Інституту археології НАН України (кол. № 63). Необхідність аналізу їх спричинена тим, що через недостатню розробленість хронотипології кераміки більшість пам'яток датована доволі широко — «великокнязівським часом», що негативно відбивалося й на відображенні історії регіону в давньоруський час. Нині хронологічну позицію пам'яток можна уточнити. Звернемося до конкретних матеріалів.

За 2,0—2,5 км від с. Банище Львовського р-ну обстежено укріплене поселення, що займає природне підвищення грушоподібної форми серед боліт в ур. Соловень Бугор (рис. 2, 1). Городище завдовжки 115—120 м по осі північ—південь і завширшки впоперек від 30 м у північній частині до 80 м у південній, здійсмаєть-

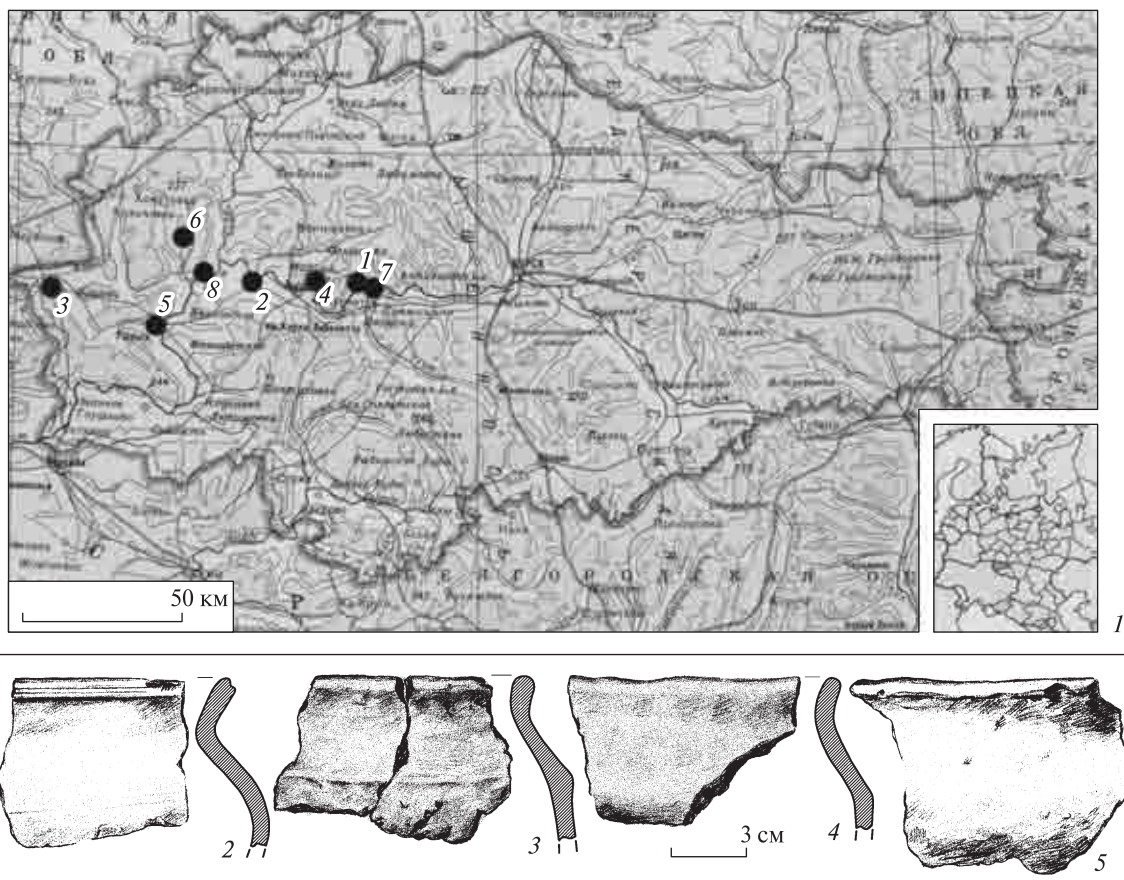

Рис. 1. Давньоруські пам'ятки Курщини: 1 — карта обмежених І.І. Ляпушкіним пам'яток (1 — Авдєєво; 2 — Банище; 3 — Городище; 4 — Городянськ; 5 — Рильськ; 6 — Капустничі; 7 — Осмолово; 8 — Липино); 2—5 — кераміка з поселення Авдєєво

ся на 3—4 м над прилеглою заплавою. Зі сходу воно обмежене озером, з півночі та заходу — болотами, а з півдня — заплавою Сейму. Підйомний матеріал складався з фрагментів ліпної (роменської) та гончарної (великокнязівської) кераміки. Місцеві мешканці також указували на знахідки керамічних пряслець, залізних наконечників списів та ін. (Ляпушкін 1947, л. 34).

У фондах Інституту археології НАН України зберігається 96 артефактів, представлені фрагментами ліпного (16 вінець, 57 стінок і 3 денця) та гончарного посуду (7 вінець X—XI ст. і 11 стінок), уламком ліпної сковороди, а також крем'яною пластиною невизначеного часу (рис. 2, 2—9).

За 2 км від с. Авдєєво Ленінського р-ну на правому корінному березі Сейму, по обидва боки від дороги Авдєєво—Золотухіно, зафіксовано неукріплене поселення великокнязівського часу. Культурний шар пам'ятки руйнується сільськогосподарчими роботами. На поверхні зібрано численні фрагменти ліпного та гончарного давньоруського та черняхівського посуду й амфор. На ріллі зафіксовано сліди

зруйнованої глинобитної печі розміром 1,30 × 0,75 м. Черінь, найвірогідніше, був вимощений череп'ям ліпного та гончарного посуду (Ляпушкін 1947, л. 37).

Колекція знахідок складається із 193 різночасових артефактів: 2 вінець і 32 стінок гончарного посуду та 179 стінок і денця ліпного (рис. 1, 2—5).

Особливо цікаві матеріали, зібрані на городищі та поселенні поблизу с. Городище Бєсєдинського р-ну. Городище займає мис заввишки 12—15 м правого корінного берега р. Рать (правий доплив Сейму). З північно-східного, східного та південного боків воно обмежене долиною річки, а з південно-західного, західного та північно-західного — ярами (рис. 3, 1). З боку плато мис захищений валом заввишки 8 м і завширшки в підніжжі 20 м, а також ровом. Площадка городища природно нахилена в південний бік. На поверхні зібрано фрагменти ліпних (переважають) і гончарних горщиків, кістки тварин, печину та ін.

З метою визначення стану збереження культурного шару та стратиграфії пам'ятки за 15 м на захід від південного виступу мису був закла-

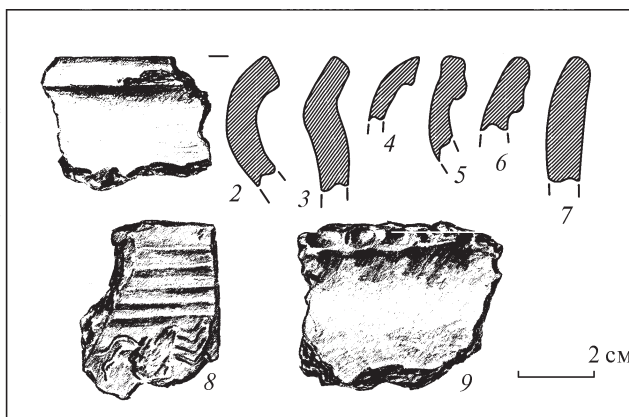
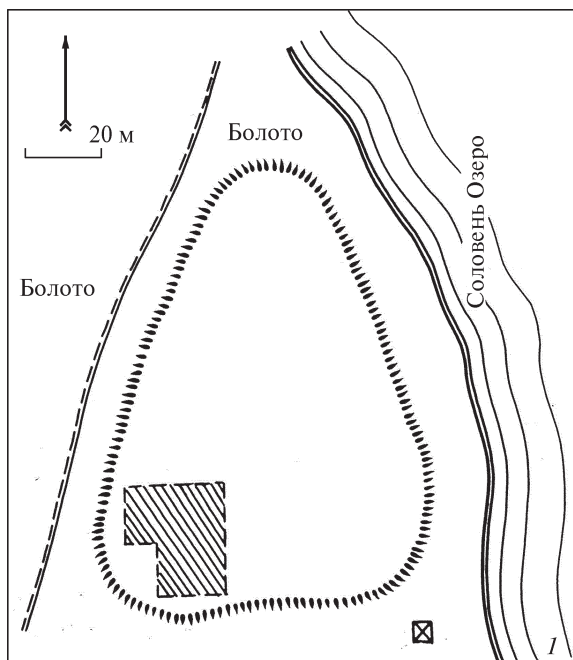

Рис. 2. Банище: 1 — план; 2—9 — знахідки

дений шурф розміром 4×2 м. Культурний шар (аморфний, за нотатками І.І. Ляпушкіна) у вигляді чорнозему, змішаного із золою та глиною, підстилав прошарок сірої глини, а ще нижче залягав вапняк. У шурфі знайдено фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза та роменської культури, кістки тварин і кістяне руків'я ножа. Від метрової глибини кількість знахідок суттєво скоротилась.

З північного заходу та північного сходу до городища примикає поселення, оточене валами протяжністю 2—3 км. Його площа розорюється. На поселенні, поряд з городищем, зібрано фрагменти ліпних горщиків роменської культури та гончарного посуду великокнязівського часу, а також татарського. На північ від городища кількість знахідок гончарних виробів (полив'яні кухлі, горщики, ручки амфор «київського» типу) зростала. За 30 м на північ від валу був закладений шурф. Культурний шар тут становив 0,5 м (Ляпушкін 1947, л. 40).

Усього на пам'ятці зібрано 210 артефактів різного часу. Подійманий матеріал з городища представлений фрагментами ліпних горщиків роменської культури (2 вінця, 10 стінок), гончарного посуду X ст. (вінці, 6 стінок), а також уламком плінфи завтовшки 2,5—2,7 см. На південно-західному схилі знайдено черепки ліпного посуду раннього залізного віку (5 вінець і 24 стінки), роменської культури (2 вінця) та кістяне руків'я ножа (рис. 3, 2—25).

На поселенні виявлено фрагменти ліпних горщиків раннього залізного віку (6 вінець і 30 стінок), а також гончарного посуду XII—

XIII ст. (19 вінець, 58 стінок і денце). З-поміж інших артефактів наголосимо на уламку керамічного тигля, 3 вушках амфор «київського» типу, черепках полив'яного посуду (ручки, верхня частина кухля?), точильному камені та плінфі завтовшки 3,0—3,2 см. Знайдено також стінку мідного казана (тип III, за типологією М.Л. Швецова). Такі казани на землях Русі побутували впродовж VIII—XIII ст. (Швецов 1980, с. 197).

У с. **Городянськ** Львовського р-ну, ліворуч від дороги на м. Львов, обстежено укріплене поселення. Городище розміром 80×40 м займає мис заввишки 25—30 м корінного берега р. Сейм. З півдня воно обмежене заплавою річки, з південного сходу та південного заходу — ярами, а від плато відділене підковоподібним валом завдовжки 165 м і заввишки 3—4 м (рис. 4, 1). Площадка городища має природний нахил у південному напрямку. Підйомний матеріал складається з фрагментів посуду великокнязівського часу. Синхронну кераміку зібрано й на городах за межами укріплень (Ляпушкін 1947, л. 35).

Колекція знахідок з Городянська нараховує 76 артефактів (рис. 4, 2—16): 35 з городища (7 вінець X—XI ст., 27 стінок гончарного посуду) та 41 з поселення (12 вінець X—XII ст., 27 стінок, фрагмент керамічної покривки, металургійний шлак).

У м. **Рильськ** городище розміром 300×150 м розміщене на мисі заввишки 50 м корінного берега Сейму. Культурний шар потужністю до 2,0—2,5 м руйнується через зсуви та господар-

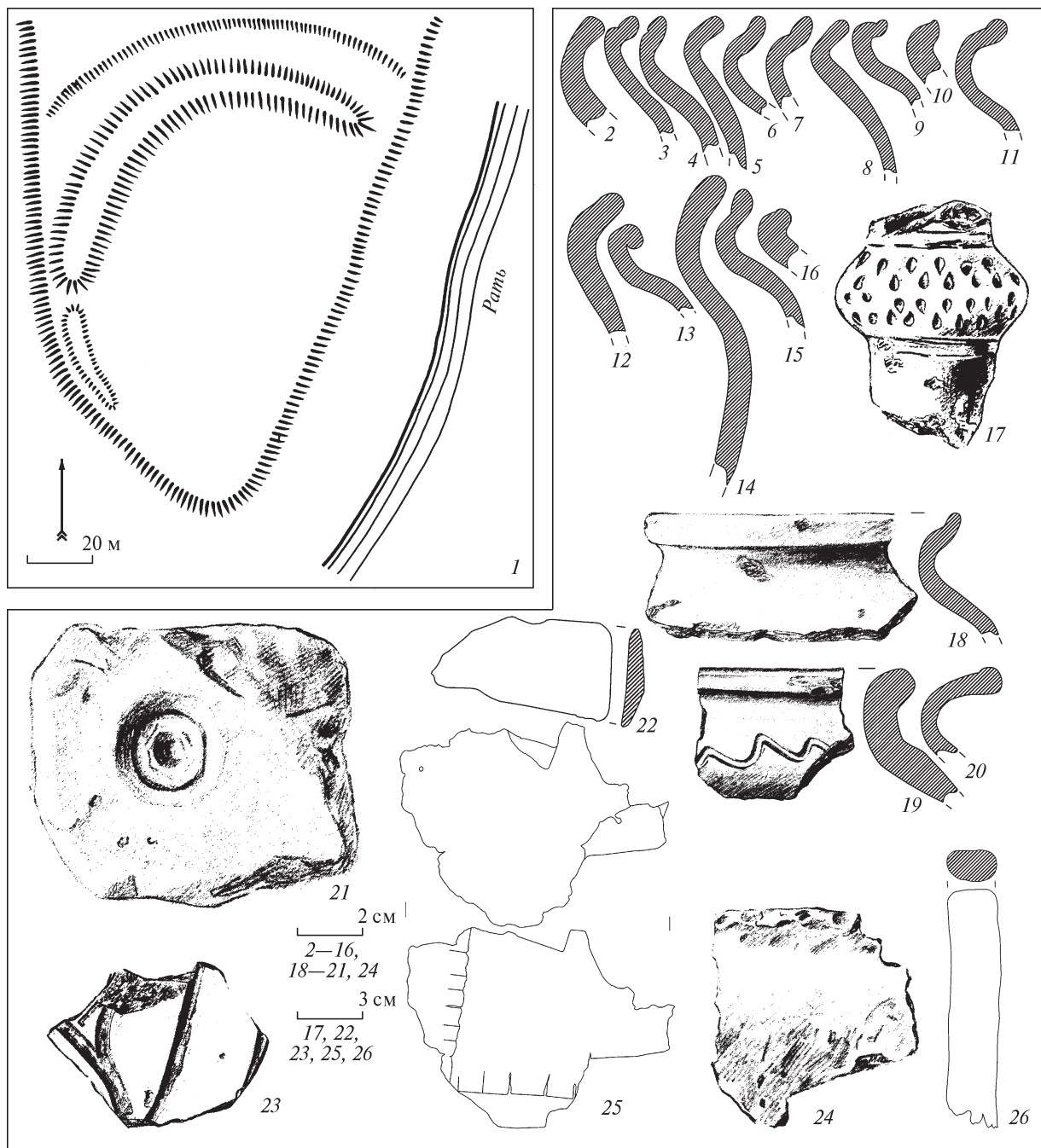

Рис. 3. Городище: 1 — план; 2—26 — знахідки з городища та поселення

чу діяльність (рис. 5, 1). Стосовно стратиграфії нашарувань І.І. Ляпушкін відзначав, що «найдавніші відкладення у вигляді шару золи з вкращеннями вугілля, глиняної обмазки, черепків посуду залягають на чорноземному ґрунті. Вище цього шару залягає прошарок жовтої глини, потім шар чорнозему, змішаний з культурними рештками» (Ляпушкін 1947, л. 29). На городищі зібрано фрагменти ліпного посуду раннього залізного віку (16 вінець, 64 стінки та денце), роменської культури (2 вінця, 7 стінок і денце), а також черепки гончарних горщиків

великокнязівської доби (20 вінець і 18 стінок Х—XIV ст.), глиняну обмазку стін і точильний камінь (рис. 5, 2—31).

За 4 км на північ від центру м. Рильськ обстежено городище розміром 150 × 60 м, що займає видовжений з півночі на південь мис заввишки 25—30 м правого корінного берега р. Сейм (рис. 6, 1). Із заходу воно обмежене глибокою балкою, а з півдня — ровом і валом завдовжки 80 м і заввишки 10 м. Площадка городища рівна, з незначним ухилом у північному напрямку. На поверхні зібрано фрагменти

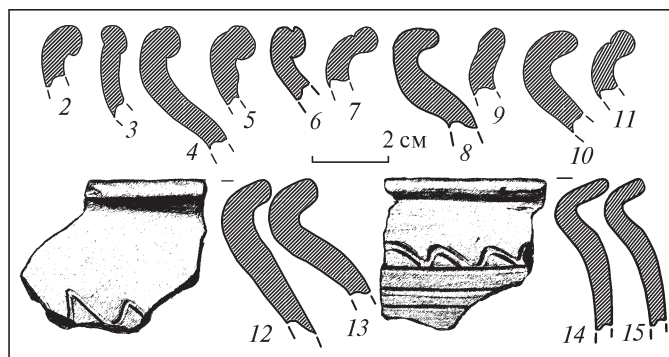
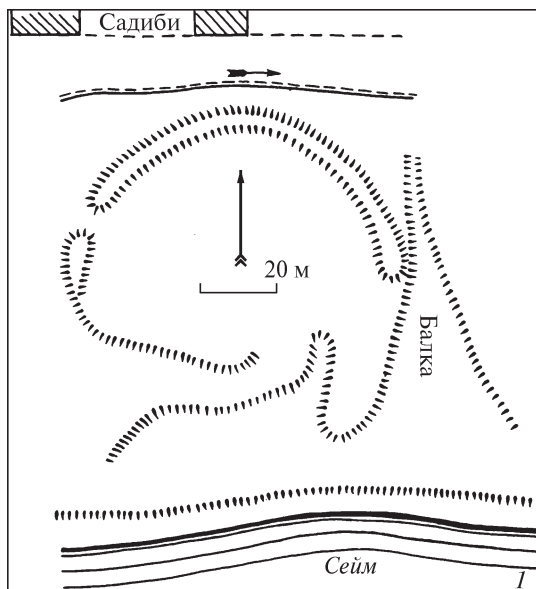

Рис. 4. Городянськ: 1 — план городища; 2—16 — знахідки

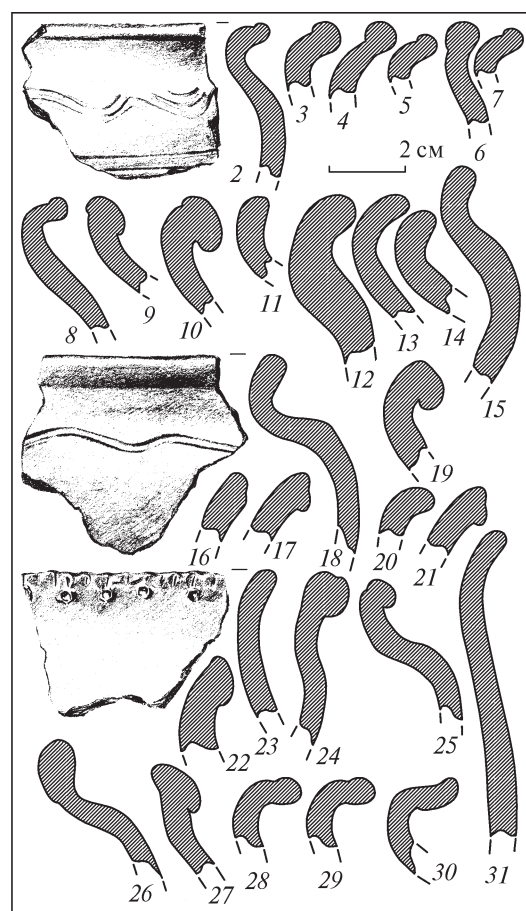
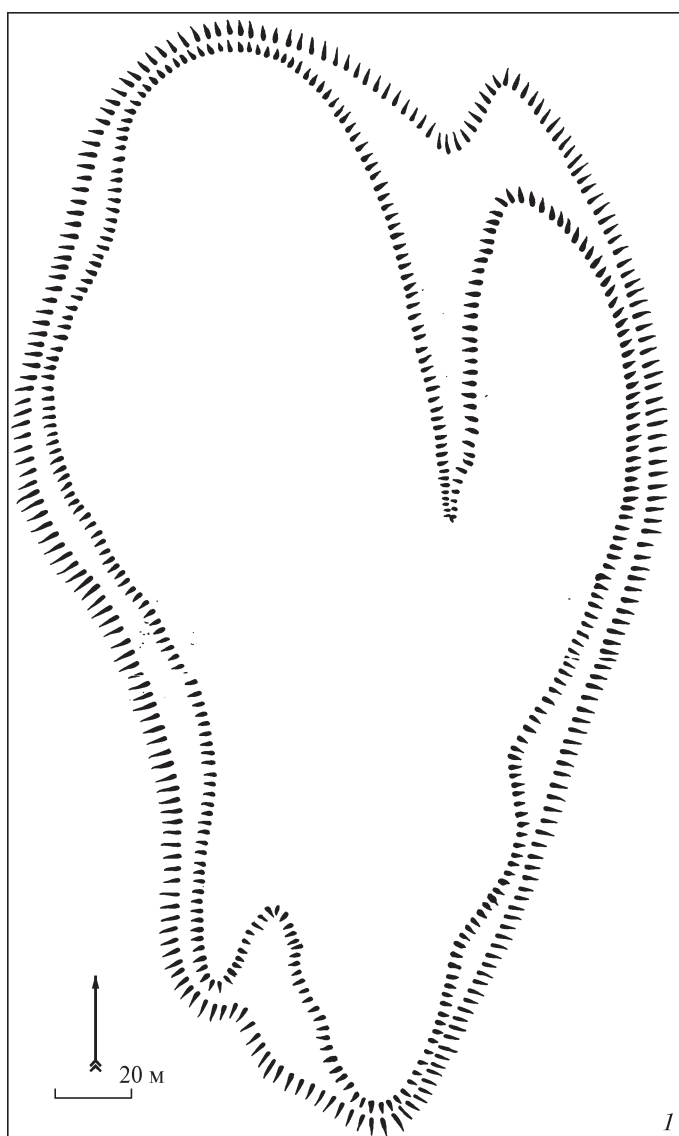

Рис. 5. Рильськ: 1 — план городища; 2—31 — знахідки

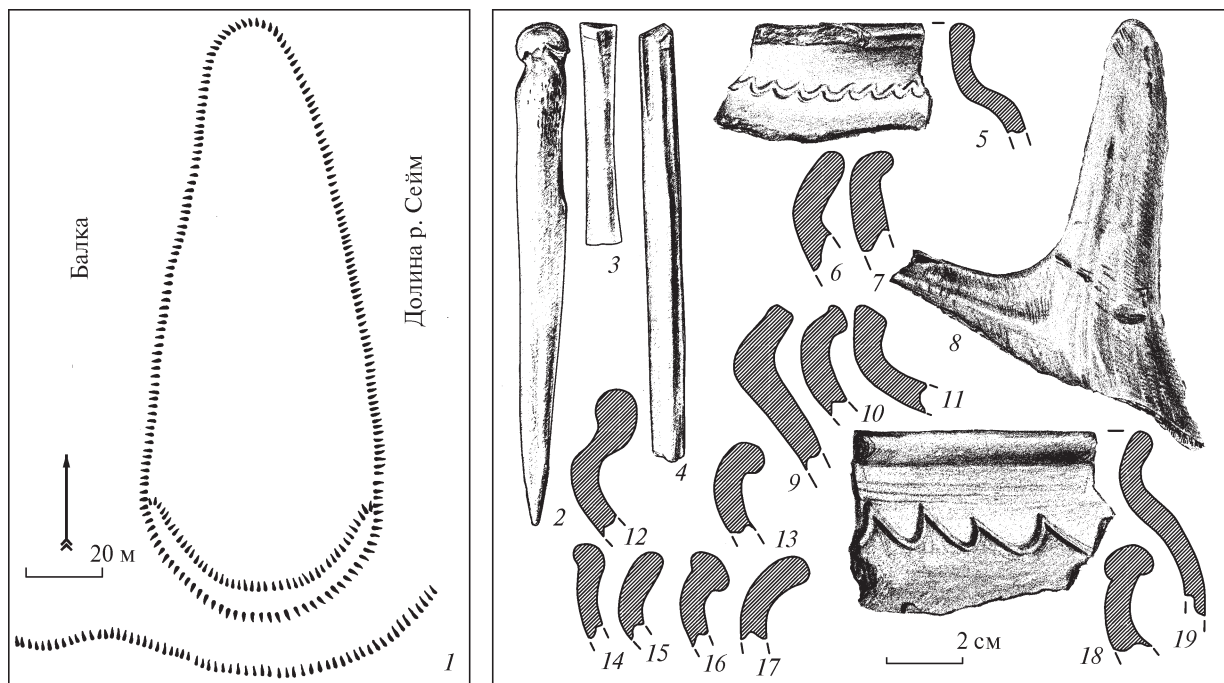

Рис. 6. Городище на північ від Рильська: 1 — план; 2—19 — знахідки

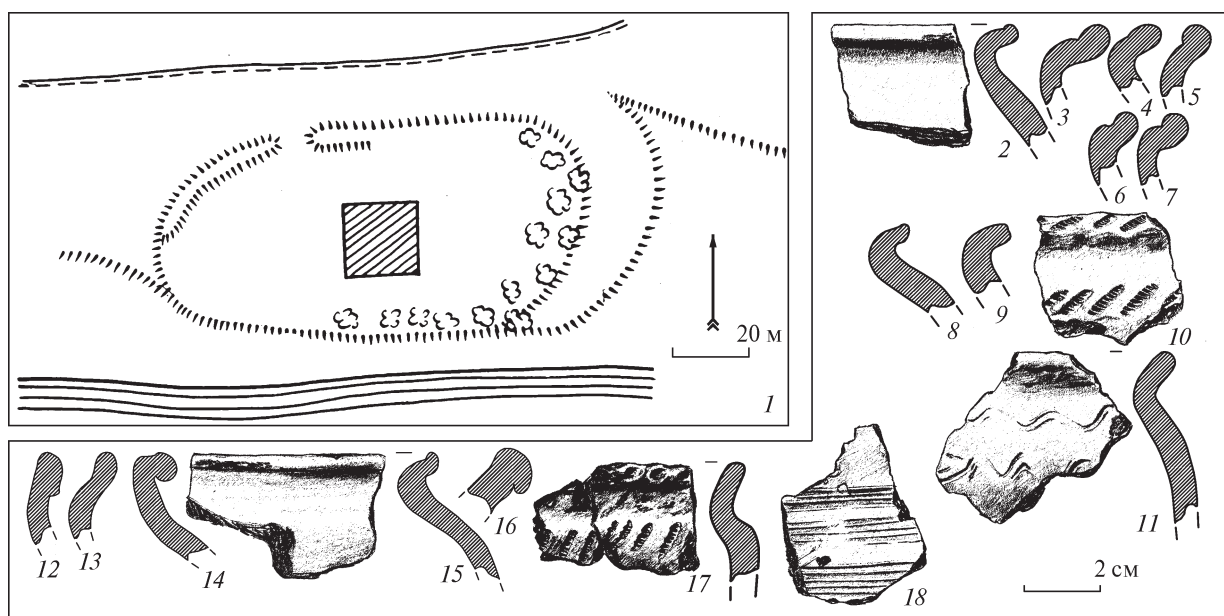

Рис. 7. Курщина: 1 — план городища Капустничі; 2—11 — знахідки з нього; 12—18 — знахідки з городища біля с. Липино

кераміки раннього залізного віку, прясельця, кістяні вироби, глиняну обмазку та ін. (Ляпушкин 1947, л. 30).

Колекція знахідок з пам'ятки налічує 63 артефакти, представлені уламками гончарного посуду X—XIII ст. (15 вінець, 3 стінки та 4 денця), а також ліпного доби раннього заліза (8 вінець, 19 стінок), керамічним прясельцем і кістяною проколкою (рис. 6, 2—19). Викликає інтерес верхня

частина гончарного горщика XIV—XV ст.: вінця масивні, валикоподібні, з чітко вираженою виїмкою для покришки — канелюрою (див.: Беляева 1982, с. 77; Оногда 2007, с. 70—71).

У с. Капустничі Рильського р-ну обстежено городище, розміщене на невеликому мисі правого корінного берега Сейму. Мис заввишки 25—30 м видовжений по лінії схід—захід, паралельно до долини (рис. 7, 1). Із західного, півден-

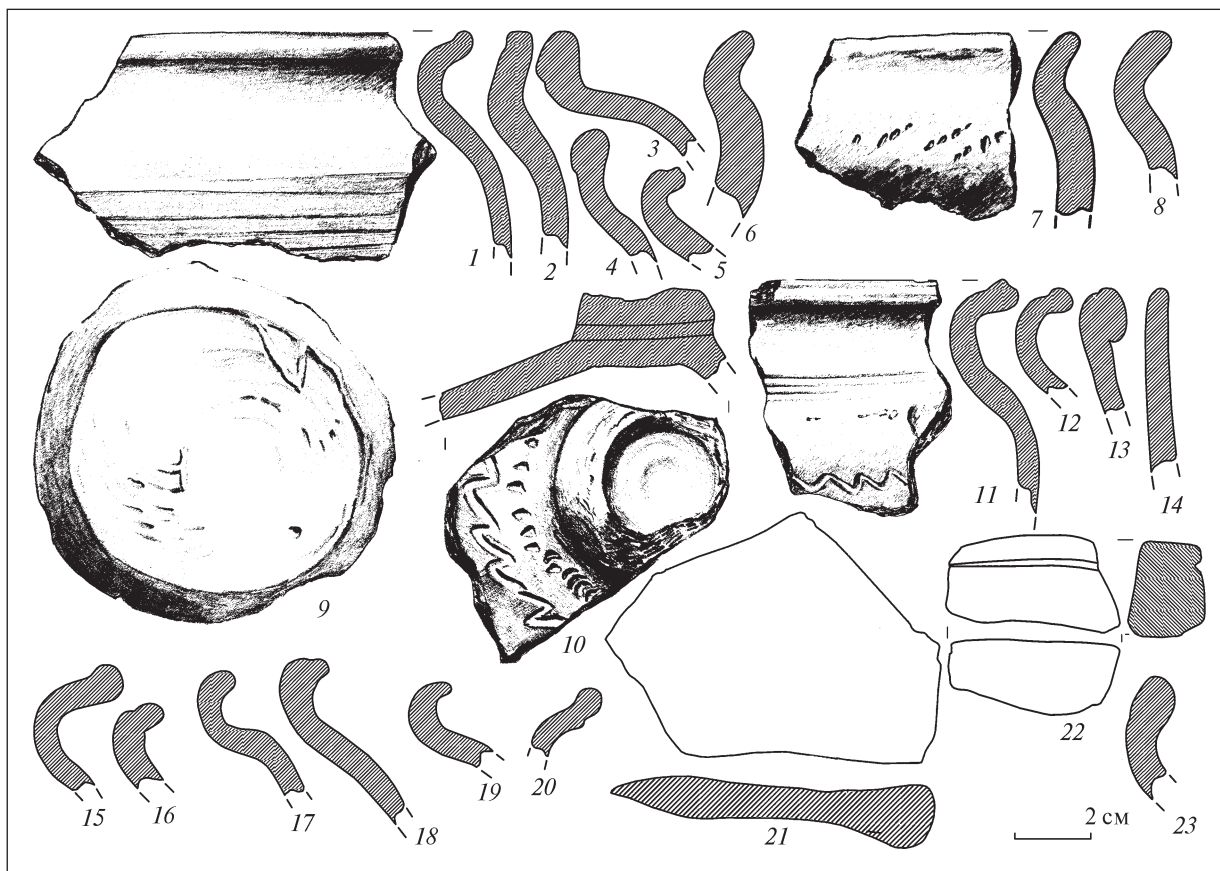

Рис. 8. Осмолово: знахідки з поселення

ного та частково зі східного боків він обмежений долиною річки, з півночі — неглибокою балкою з невисоким (1,5 м) валом. Городище овальне в плані, довжина його по лінії схід—захід становить 110 м, а з півночі на південь — 50—60 м (Ляпушкин 1947, л. 32). Підйомний матеріал (рис. 7, 2—11) представлений фрагментами горщиків роменської культури (2 вінця, 16 стінок), а також великокнязівського часу (9 вінець XII—XIII ст., 19 стінок гончарного посуду).

За 1 км на південний схід від с. **Липино** Ленінського р-ну на мисі правого берега Сейму розміщене городище давньоруського часу. Від плато його відділяє потужний вал заввишки 6—7 м і завдовжки 115 м і глибокий рів. Овальна площадка городища видовжена з півночі на південь на 140 м, ширина її 90 м. На схилах і в ямах зібрано фрагменти ліпного посуду роменської культури, а також гончарного великокнязівської доби. На північ від городища є синхронне поселення (Ляпушкин 1947, л. 38).

Колекція знахідок з цієї пам'ятки налічує 77 артефактів (рис. 7, 12—18). На городищі зібрано фрагменти ліпного (6 вінець VIII—X ст., 26 стінок) і гончарного посуду (3 вінця XI—XIII ст., 5 стінок). Подібне співвідношення мають і зна-

хідки з поселення: 17 черепків (2 вінця, 13 стінок і 2 денця) походять від гончарного посуду XI—XIII ст., 20 — від ліпних горщиків роменської культури (2 вінця, 17 стінок і денце).

За 0,5 км на північ від с. **Осмолово** Рильського р-ну оглянуто поселення, розміщене на мисі заввишки 1,5—2,5 м правого берега р. Амонка, в місці її впадіння в Сейм. У культурному шарі потужністю 1,5 м виявлено фрагменти ліпних горщиків VIII—X ст. (6 вінець, 30 стінок, 3 денця), гончарного посуду великокнязівського часу (18 вінець XII—XIII ст., 7 стінок, 2 денця та покришка), уламок точильного каменя та крем'яний відщеп (рис. 8; Ляпушкин 1947, л. 31).

Відтак, городища займали зазвичай високий мис, утворений поворотом русла річки (Авдєєво, Городище, Городянськ, Капустничі, Липино, Рильськ) або в місці впадіння річки або струмка (Осмолово) чи природне узвишся в заплаві річки чи болота (Банище).

Основну категорію знахідок становлять фрагменти гончарної кераміки (вінця, стінки, зрідка денця) X—XIII ст. З-поміж інших предметів, зібраних під час розвідки, вкажемо уламки керамічних пряселіць, точильних каменів,

кістяні вироби (проколки, руків'я ножів), глиняну обмазку стін та ін.

Хронологічно обстежені пам'ятки умовно можна розділити на три групи. До першої належать поселення, засновані на місці городищ і поселень раннього залізного віку (Городище, Рильськ); до другої — пам'ятки з культурними нашаруваннями роменської культури та X—XIII ст. (Банище, Капустничі, Липино, Осмолово); а до третьої — поселення, що виникли в X ст. і побутували впродовж XI—XIII ст.

(Городянськ, Рильськ-Північне). Особливий інтерес до городищ в Рильську та його околицях, де, крім фрагментів давньоруської кераміки, трапилися верхні частини посуду післямонгольського часу — XIV—XV ст.

У підсумку наголосимо, що повторний аналіз фондів колекцій не лише поповнює дані про пам'ятки Курщини давньоруського часу, а й уможливує уточнити хронологію їх, а заодно — й особливості розвитку регіону впродовж X—XIII ст.

Алихова А.Е. К вопросу о хронологии древних городищ Курского Посеймья // КСИИМК. — 1959. — 77. — С. 15—20.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований). — К., 1982.

Вознесенская Г.А., Куза А.В., Соловьева Г.Ф. Раскопки славянских памятников на р. Псел // АО 1971. — М., 1972. — С. 95—96.

Воеводский М.В. Городища верхней Десны // КСИИМК. — 1949. — XXIV. — С. 67—77.

Енуков В.В. Курск и с Посеймьем // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Мат-ли історико-археол. семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 29—33.

Кашкин А.В. Разведки по Сейму, Пслу, Рати // АО 1979. — М., 1980. — С. 54—55.

Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) // НА ІА НАНУ. — 1947/29.

Оногда О.В. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Магістеріум. Археологічні студії. — К., 2007. — 27. — С. 70—74.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — 1980. — № 2. — С. 192—202.

Надійшла 10.06.2014

К.Н. Капустин

ДРЕВНЕРУССКИЕ ПАМЯТНИКИ КУРЩИНЫ (по материалам разведок И.И. Ляпушкина 1947 г.)

Проанализированы находки древнерусского времени с памятников, обследованных И.И. Ляпушкиным в 1947 г. Поселения устроены на высоких мысах, образованных поворотом русла реки (Авдеево, Городище, Капустнич, Липино, Рильск) или в месте впадения реки или ручья (Осмолово), а также на естественной возвышенности в долине реки на болоте (Банище). Основная категория находок — фрагменты гончарной посуды (венчики, стенки, донца) X—XIII вв. Зафиксированы также фрагменты керамических пряслиц, оселков, костяных изделий (проколки, ручки ножей), глиняная обмазка стен и др.

Хронологически памятники условно поделены на три группы. К первой отнесены поселения, основанные на местах городищ и поселений раннего железного века; ко второй — памятники с наслоениями роменской культуры и X—XIII вв.; к третьей — поселения, которые возникли в X в. и бытовали в XI—XIII вв. Обращено внимание на городища в г. Рильск и его округе, где, кроме материалов XII—XIII вв., обнаружены фрагменты керамики послемонгольского времени (XIV—XV вв.).

К.М. Kapustin

ANCIENT RUS MONUMENTS IN KURSK REGION

(based on the materials of archaeological prospecting by I.I. Liapushkin in 1947)

Analyzed are the Ancient Rus period finds from the sites investigated by I.I. Liapushkin in 1947. The settlements were found on the high capes created by the curve of river-bed (Avdiyeve, Horodyshche, Kapustynychi, Lypyne, and Rylysk) or at the place of river's or stream's mouth (Osmolove), as well as on the natural eminence in the river's valley or at the swamp (Banyshche). Fragments of wheel-made pottery (rims, walls, and bottoms) of the period from the 10th to the 13th c. are the main category of finds. Recorded are also fragments of ceramic spindle whorls, whetstones, bone-ware (piercers and knife handles), clay wall plastering, etc.

The sites are conditionally divided into three chronological groups. The first group includes the settlements found on the places of hill-forts and settlements of the Early Iron Age; the second one — the sites with layers of Romny culture and from the 10th to the 13th c.; the third one — the settlements which were founded in the 10th c. and settled from the 11th to the 13th c. The attention is paid to the hill-forts in Rylysk and its suburbs where, apart from the materials of the 12th and the 13th c., the ceramics fragments of the post-Mongolian period (14th—16th c.) were found.

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАПОЛЬНОГО ВАЛУ ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ

Подано матеріали останніх досліджень північно-східного кута зовнішнього валу городища Коровель, а також розглянуто питання конструктивних особливостей і часу функціонування укріплень.

К л ю ч о в і с л о в а: давньоруський час, городище Коровель, зовнішній вал, конструкція, час функціонування.

Захисні споруди городища Коровель досліджувалися з 1998 р. майже щороку (і траншея 1983 р.). Результати їх подано в двох основних статтях. У 1999 р. В.П. Коваленко опублікував дані про розкопки валу великого городища, що дозволили зафіксувати й датувати декілька будівельних періодів і виявити можливе місце в'їзду та конструкцію брами (Коваленко 1999). У колективній статті 2010 р. накопичення інформації із стратиграфії та датуючого матеріалу уможливило дослідникам не тільки внести поправки в раніші спостереження, але й докладніше описати та датувати систему й конструкції захисних споруд (Коваленко, Ситий, Скороход 2010). Але автори приділили увагу лише часовому відрізку від кінця IX до початку XI ст. Новітнішими розкопками північно-східного кута валу виявлено низку особливостей, що стосуються конструкції валу городища Коровель XII — першої третини XIII ст.

Городище розташоване на довгій вузькій стрілці мису, утвореній злиттям річок Десна та Жердова. Його поверхня доволі рівна, хоча помітне незначне підвищення у північному напрямку. Стрімкі в давнину схили зазнали дії ерозії, що вплинуло на цілісність валів у східній частині пам'ятки. Судячи з результатів археологічних досліджень і топографії мису, городище було оточене валом по всьому периметру, але нині він дуже розплився та помітний тільки з північного боку (висота 1,0—2,0 м, ширина підосви 20—25 м). Саме в північно-східній частині дитинця напольний вал підходив до схилу і повертав у південному напрямку. Зовні валу було влаштовано рів, який нині дуже заплив і має ширину 11—12 м і глибину до 1,0 м. Нині на місці рову проходить дорога вздовж східного схилу мису, яка могла функціонувати поряд і в давнину (Коваленко 1999, с. 34).

Перш ніж розглянути результати розкопок ділянки нагадаємо, як згадані дослідники ін-

терпретували історію фортифікаційних споруд городища Коровель. Вони припустили існування давнього городища на цьому місці. Згідно з ними, у VIII ст. мис займало населення волинцевської культури, що загинуло від пожежі. У 2000 р. зафіксовано спалене житло вказаної культури, а на значній площі виявлено також відповідну кераміку та вуглиники поверх культурного шару VIII ст. Наприкінці IX ст. були зведені тимчасові укріплення — два ряди частотолу в ровах (Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 317—320).

На захищеній таким чином ділянці майже одразу звели потужні укріплення малого городища. Тобто, північна частина мису в середині X ст. належала до посади, про що свідчить житлова забудова, наприклад, споруди 1 та 2 на розкопі 10 2003 р. із керамікою кінця IX — початку X ст. (Там само, с. 322). Ймовірно, в другому десятилітті X ст. частокіл згорів і більше не відновлювався, оскільки був непотрібний.

На початок другої половини X ст. припадає розширення городища, а саме, зведення зовнішнього валу та рову, про дослідження північно-східного кута якого й піде мова. Тоді котловани будівель і ровів під частокіл були засипані, а рів і вал малого городища занедбані. Разом із зовнішнім було викопано також «внутрішній рів» на південь від нового валу (залишки зафіксовано на розкопі 1 1998 р., розкопі 10 2003 р. і розкопі 25 2011 р.), з якого брали ґрунт для валу, але «внутрішній рів» швидко заповнився землею (Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 326).

У першій третині XI ст. городище було знищене пожежею (перегорілий прошарок до 0,2 м зафіксовано, зокрема, на розкопах 1, 25 і 27) і протягом деякого часу захисні споруди осипалися та замулювалися (Коваленко 1999, с. 38—39; Моця та ін. 2012, с. 26—27). Наприкінці XI ст. були відновлені ділянки старого валу, пошкодженого ерозією. У XII ст. захисні споруди знову загинули від пожежі, але невдо-

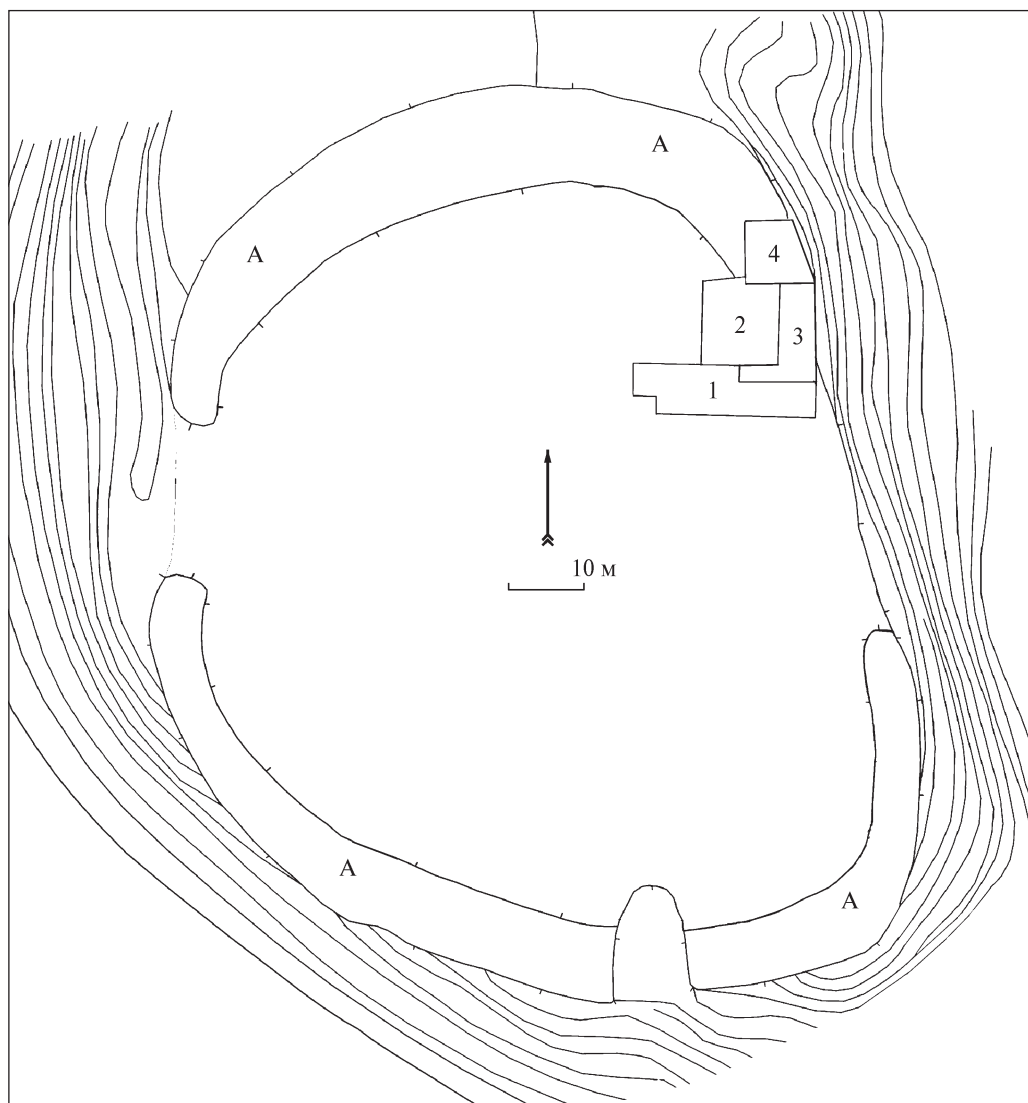

Рис. 1. Городище Коровель: А — рештки валу великого городища; 1 — розкоп 7 (2001 р.); 2 — розкоп 10 (2003 р.); 3 — розкоп 25 (2011 р.); 4 — розкоп 27 (2012 р.)

взі були відновлені і суттєво поліпшені (Коваленко 1999, с. 39). Свідченням монгольського погрому є вістря стріли (зрізень з широким і тонким лезом з розкопу 25), зафіксоване під шаром оранки — на гребені валу XIII ст. (Моця та ін. 2011, с. 21). Після того на городищі Коровель фортифікаційних споруд не зводили.

Враховуючи дані про захисні споруди городища Коровель, їх періодизацію та приблизне датування, запропоноване чернігівськими дослідниками, розглянемо детальніше північно-східний кут фортифікацій.

Північно-східний кут валу досліджувався в 2001 р. (розкоп 7), 2003 р. (розкоп 10), 2011 р. (розкоп 25) і в 2012 р. (розкоп 27). Окрім того, у 1983 р. (траншея 1) і 1998 р. (розкоп 1) поряд досліджено частину напольного валу та рову, аналіз яких уможливив створити відносну стратиграфію захисних споруд (Коваленко

1999, с. 34). Загалом у північно-східній частині мису розкопано понад 300 м² (рис. 1).

У східній стіні розкопу 7 і в контрольних бровках було зафіксовано стратиграфію ровів 1 та 2, викопаних для встановлення частоколу. Майже знищений ерозією великого рову малого городища рів 1 був завширшки до 1,0 м та завглибшки до 0,9 м. Його заповнення свідчить, що недовзі після зведення він почав замулюватися. Також зафіксовано два шари пожеж: сірого піску з печиною та вуглинками (завтовшки до 0,08 м) над материковим дном рову 1, а також темно-сірого супіску з вуглинками в його верхніх шарах, що маркують знищення вогнем частоколу рову 2 (Моця та ін. 2002, с. 26—27). У південно-західному куті розкопу 10 зафіксовано лише північний край рову 1 (Моця та ін. 2003, с. 34).

Рів 2 був виритий з півдня впритул до рову 1. Він має дугоподібну в плані форму та змінив

орієнтацію із попереднього напрямку захід—схід на північний захід—південний схід, що зумовлено близькістю схилу та необхідністю повторювати обриси мису. Ширина рову до 2,0 м, глибина сягає 1,2 м від рівня материка. Заповнення містить залишки згорілих вертикальних стовпів від гостроколу, а також його земляну засипку. По всій довжині рову 2 є ділянки пропеченого піску з включенням попелу — результат пожежі гостроколу (Моця та ін. 2002, с. 26—27; 2003, с. 34—36). Як з верхніх, так і з нижніх шарів рову 2 походить кераміка кінця IX — першої половини X ст.

Рови на ділянці розкопу 25 сходяться в одну досить широку канаву (рис. 2). Через ерозію ґрунту вони мають спільні стіни. Ділянка має помітний ухил з північного заходу на південний схід (у бік заплави) і через ерозію після спалення частоколу стіну між ровами змело потоками талої води (Моця та ін. 2011, с. 26). Ця подвійна лінія ровів фіксується в південній та східній частинах мису, що свідчить про кругову фортифікацію городища.

У південній частині розкопу 7 досліджено східну частину великого рову малого городища — його північний схил (рис. 2, В). Він був заповнений шаром темно-сірого супіску з включенням вуглинок і печини (потужністю до 0,4 м), лінзою темно-сірого супіску з включенням печини (0,2 м) і шаром сіро-жовтого плямистого піску, що лежить на материк та заходить на залишки валу в східній частині розкопу. Край рову, що фіксується на рівні материка, відхиляється до півночі мірою наближення до краю тераси. Кераміка із заповнення великого рову містить фрагменти ліпного посуду, кераміку X—XI та XII—XIII ст. Північний край рову на рівні материка має напрямок захід—схід з відхиленням до півночі. Рів розширюється в східному напрямку внаслідок ерозійних процесів. У розкопі 7 ерозія великого рову подекуди зруйнувала рів 2 та пошкодила можливе відкладання шарів над ровом 1. Заповнення рову в східній частині розкопу перекрите залишками пізнішого валу. Верхню частину заповнення великого рову перекривють рештки великої напівзруйнованої печі, з якою пов'язані знахідки кераміки другої половини X ст. (Моця та ін. 2002, с. 26—27).

Як уже зазначалося, на початку другої половини X ст. територія городища зросла — було зведено велике городище. Однією із конструктивних особливостей городища Коровель є влаштування так зв. «внутрішнього рову» задля отримання додаткового ґрунту для наси-

пання валу. Його залишки зафіксовано в розкопах 1998, 2001, 2003 та 2011 рр. (рис. 2, А). Він складається із низки фактично окремих ям, які подекуди сполучаються між собою на рівні материка. Вони викопані безсистемно нашвидкуруч, контури порушені ерозією (Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 326). На площі розкопів 2003 та 2011 рр. «внутрішній рів» проходив за напрямком північний захід—південний схід, тобто паралельно валу. Ширина рову у верхній частині 1,2—2,5 м, у нижній — 1,3 м, глибина до 1,2 м. Верхню частину перекривав шар підсипки під вал не раніше XI ст. Заповнення рову містить змішаний супісок із включенням вуглинок і попелу, звідки походить матеріал X — початку XI ст. (Моця та ін. 2003, с. 13).

До новітніх досліджень «внутрішнього рову» відноситься споруда 3 з розкопу 2011 р., яка має овалоподібну форму розмірами 3,25 × 2,50 м на рівні материка та 2,0 × 1,3 м на глибині 1,6 м (по дну) від материка. Споруда була перекрита шаром глею з печиною та вуглинками (потужність до 0,32 м), який через ущільнення заповнення просів до котлована на глибину 1,05 м нижче рівня материка. Подібний шар зафіксовано в сусідньому розкопі над ровами 1 та 2, що, ймовірно, свідчить про наявність якогось об'єкта з внутрішнього боку валу. Нижнє заповнення споруди 3 має сліди замиву культурним шаром і супіску з тіла валу, а також містило керамічний матеріал першої половини X ст. (Моця та ін. 2011, с. 22—23). Споруда 3 завершує південно-східний кінець «внутрішнього рову», а її значні розміри можна пояснити місцем повороту валу і потребою більшого об'єму ґрунту для його насипання.

Щодо часу спорудження «внутрішнього рову», то його можна датувати і за наявним у ньому матеріалом, і за стратиграфічними спостереженнями. Вони вказують на його синхронність з валом зовнішнього городища. Так, він пролягає із внутрішньої сторони валу та йде паралельно з ним, так само, як і «внутрішній рів» малого городища першої половини X ст. Крім того, «рів» відсутній на ділянці можливого в'їзду на городище, де мала проходити дорога, що теж може підтверджувати час зведення «внутрішнього рову» на початку другої половини X ст. (Коваленко 1999, с. 38; Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 326).

На нашу думку, використання ґрунту із рову відбувалося на завершальній стадії зведення валу, адже в заповненні споруд 1 та 2 розкопу 2003 р. (безпосередньо під валом) чистого білого материкового піску не зафіксовано. Саме

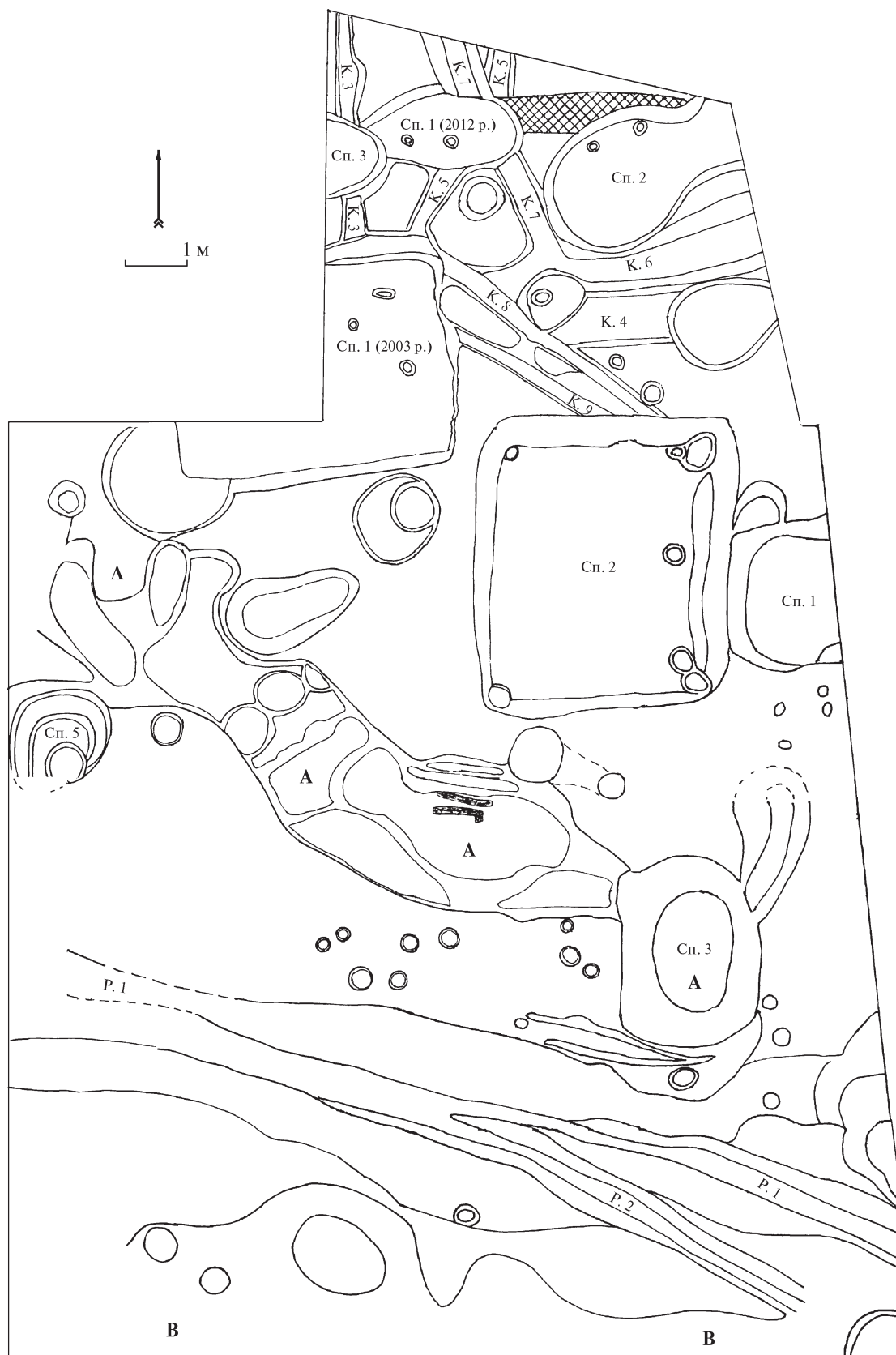

Рис. 2. Городище Коровель. Загальний план на рівні материка північно-східного кута (розкопи 2001, 2003, 2011, 2012 рр.): А — «внутрішній рів», В — великий рів малого городища

тіло валу насипали спочатку землею з культурним шаром першої половини X ст., потім ґрунтом з великого напольного рову, а для дрібних робіт (можливо, для зведення дерев'яних конструкцій на гребені) могли використовувати землю із «внутрішнього рову».

Саме розкопи 2003, 2011 та 2012 р. у північно-східному куті мису дозволили датувати час спорудження валу великого городища. Зафіксовані під ним споруди 1 та 2 за формою та матеріалом датуються кінцем IX — першою половиною X ст. (Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 324). Судячи із стратиграфії західної бровки розкопу 2011 р., нижнє заповнення споруди 2 можна вважати закритим комплексом, перекритим шарами руйнації від пожежі, змішаним культурним шаром першої половини X ст. зі слідами пожежі та підосвою валу. Із долівки житла походить архаїчний керамічний матеріал кінця IX — початку X ст. (Моця та ін. 2003, с. 32). Крім того, нижня частина споруди влаштована до глибини 1,3 м від материка і ніколи не була пошкоджена від пізніших ремонтів і перебудов валу (Моця та ін. 2011, с. 27—29). Описані споруди в першій половині X ст. належали до посаду на північ від городища та під час розширення городища були перекриті валами. Тобто, нижню межу часу спорудження валу великого городища можна датувати початком другої половини X ст. (Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 324).

Дослідженнями 2012 р. зафіксовано дві групи вузьких довгих каналів, влаштованих у материк під тілом валу, які відносяться до конструкцій городень, а також стовпові ямки та залишки від городень в стратиграфії розкопу. Виявлені об'єкти можна розділити на чотири групи, які, на нашу думку, відображають будівельні періоди від кінця XI до першої третини XIII ст.

Щодо укріплень другої половини X ст. на досліджуваній ділянці, то вони загинули в пожежі на початку XI ст., а під час реконструкції напольних укріплень наприкінці XI ст. (час другого широкого заселення ур. Коровель) майданчик для них був вирівняний майже до основи укріплень попереднього часу. Так, подекуди під шаром світло-сірого супіску з включенням попелу (залишки укріплень нижнього горизонту) залягає шар передматерика (світло-сірий супісок завтовшки до 0,4 м). У стратиграфії західної стінки розкопу 27 у верхній частині заповнення котлована споруди 1 фіксуються залишки укріплень і сліди їх руйнації в першій третині XI ст. Нижче підосви валу кінця XI ст.

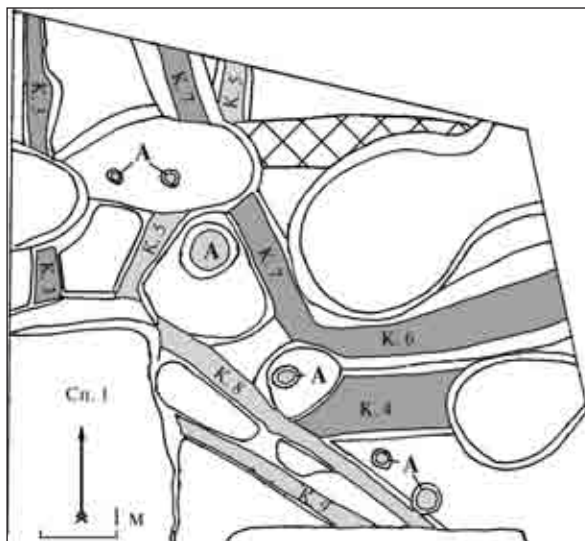

Рис. 3. Городище Коровель. Стратиграфія західної бровки розкопу 2012 р.: А—В — плями городень XII—XIII ст.; І — підосва валу кінця XI ст., городня 1; 2 — підосва валу кінця XI ст., городня 2; 3 — культурний шар XI ст.; 4 — сліди руйнації валу та пожежі першої третини XI ст.

(рис. 3, І) залягає чорний гумусований супісок потужністю 0,15—0,25 м, — культурний шар, що утворився після загибелі укріплень у першій третині XI ст. (рис. 3, 3), тобто до зведення нових укріплень наприкінці XI ст. Вказаний культурний шар підстелений лінзами вуглинок та супіску з включенням попелу — слідів пожежі першої третини XI ст. (рис. 3, 4) (Моця та ін. 2012, с. 26—27).

Отже, до першої групи належать канали 5, 8 і 9 (рис. 4), адже канали 8 і 9 паралельні та влаштовані поряд, що відповідає стінам двох сусідніх городень. Канава 5 перпендикулярна до каналу 8 і разом з нею утворює стіни однієї городні. Канава 9 розташована за 6,5 м від «внутрішнього рову», що залишає простір для влаштування конструкції городні, яку умовно позначимо «городня 1», та земляного насипу над нею. Заповнення городні 1 сірим плямистим супіском помітно в стратиграфії західної стінки розкопу 27 (рис. 3, І). На жаль тут не вдалося зафіксувати інших каналів городні 1, адже вони були викопані в мішаному заповненні над спорудою 1, а не в материк. Далі на північ фіксується пляма сірого та світло-сірого супіску (подекуди з попелом та вуглинками), що належить до заповнення городні 2, яка була влаштована на північний захід від каналу 5 (рис. 3, 2).

Всі три канали завширшки до 0,2 м, що відрізняє їх від інших ширших каналів і свідчить про одночасне їх влаштування. Із заповнення каналу 8 походять уламки ліпних горщи-

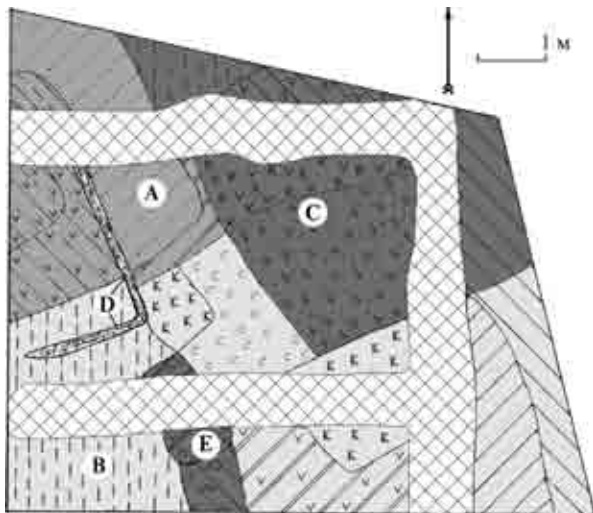

Рис. 4. Городище Коровель. План на рівні материка розкопу 2012 р. з позначенням каналів і стовпових ямок (А)

ків і кружального посуду X ст., а із каналу 9 — уламок стінки ліпної посудини, які потрапили до них під час викопування. Враховуючи відсутність залишків укріплень другої половини X ст., описана конструкція відноситься до будівельного періоду кінця XI ст. Це також підтверджується спостереженнями М.П. Кучери, що зведення подібних валів (дворядних городень) розпочалося не раніше XII ст. (Кучера 1999, с. 64).

Варто відзначити, що В.П. Коваленко виокремив будівельний період фортифікаційних споруд середини чи другої половини XI — кінця XI ст. (Коваленко 1999, с. 39), але подальше накопичення матеріалу змусило відмовитися від нього. На території городища не зафіксовано масового матеріалу та забудови XI ст. І це корелюється з іншими пам'ятками нижнього Подесення, такими як Шестовиця, Виповзів, Листвен, Рогощі, Гушин і Звеничів. Зокрема, захисні споруди Виповзівського городища на початку XI ст. занепали і були відновлені в XII ст. (Моця, Скороход, Ситий 2012, с. 62).

XII ст. можна датувати час зведення другої групи каналів. Канави 6 і 7 майже перпендикулярні одна одній і мають спільний кут, тобто відносяться до конструкції однієї городні. Канави 4 паралельна каналу 6 і влаштована поряд з нею, тобто відноситься до конструкції сусідньої городні. Найімовірніше, що до цієї групи входить і канава 3, загалом перпендикулярна канавам 4 та 6 і майже паралельна каналу 7, але влаштована приблизно за 2,0 м (північна частина) та 3,0 м (південна частина) від останньої (рис. 4). Така трапецієподібна форма може свідчити про конструктивні особливості горо-

день на місці повороту валу на досліджуваній ділянці, адже внутрішня поздовжня стіна дещо вужча за зовнішню, яка має більший радіус. Канави другої групи мають ширину до 1,0 м, що відрізняє їх від першої групи каналів, а також може бути додатковим доказом одночасовості їх влаштування.

Обидві виокремлені групи каналів мають різну орієнтацію за сторонами світу і взаємоперехрещуються під кутами близько $35\text{--}50^\circ$, що свідчить або про відбудову валу та його нову трасу в XII ст. через його руйнацію, або про капітальний ремонт указаної ділянки. Останнє могло відбутися під час включення до укріплень нових конструкцій (наприклад, башти). Пізніший час спорудження другої групи каналів підтверджується їхнім повним співпадінням з контурами решток городень XII — першої третини XIII ст.

Так, рештки від двох рядів городень фіксуються з нижнього шару оранки (рис. 5, А—С). Вони зазнали руйнації траншеєю під фундаменти та під дією ерозії в бік схилу. В.П. Коваленко атрибував подібну конструкцію як останній етап спорудження укріплень і датував її не раніше XII ст. (Коваленко 1999, с. 39).

Зовнішній (північно-східний) ряд городень виходив на край тераси та рову та частково зруйнований ерозією (рис. 5, С), про яку свідчить шар сірого супіску завтовшки 0,05—0,20 м, зафіксований у північній стінці розкопу. Цей шар утворився на місці оплилої до рову засипки зовнішнього ряду городень. Розміри зафіксованої плями $3,00 \times 2,00\text{--}2,25$ м, що цілком відповідає параметрам більшості досліджених городень (Кучера 1999, с. 62—65). У стратиграфії північної стіни розкопу зафіксовано дві лінзи попелу, які, на нашу думку, є залишками вигорілих дерев'яних конструкцій. Лінзи розміщені на віддалі близько 0,5 м одна від одної і можуть вказувати на відстань між двома сусідніми колодами (простір між двома сусідніми городнями). Із заповнення городні походить кружальна кераміка X—XII ст. (Моця та ін. 2012, с. 21).

Городні внутрішнього ряду (рис. 5, А, В; 3, А, В) з південно-західного боку влаштовані впритул до городень зовнішнього ряду. На рівні їх фіксації в розкопі виявлено кут згнилої дерев'яної конструкції, простеженої в довжину на 2,5 м за напрямком південний схід—північний захід, до якої під прямим кутом приликають сліди деревини, простеженої на 1,75 м (рис. 5, D). Усередині решток дерев'яної конструкції залягають кілька шарів, що потрапи-

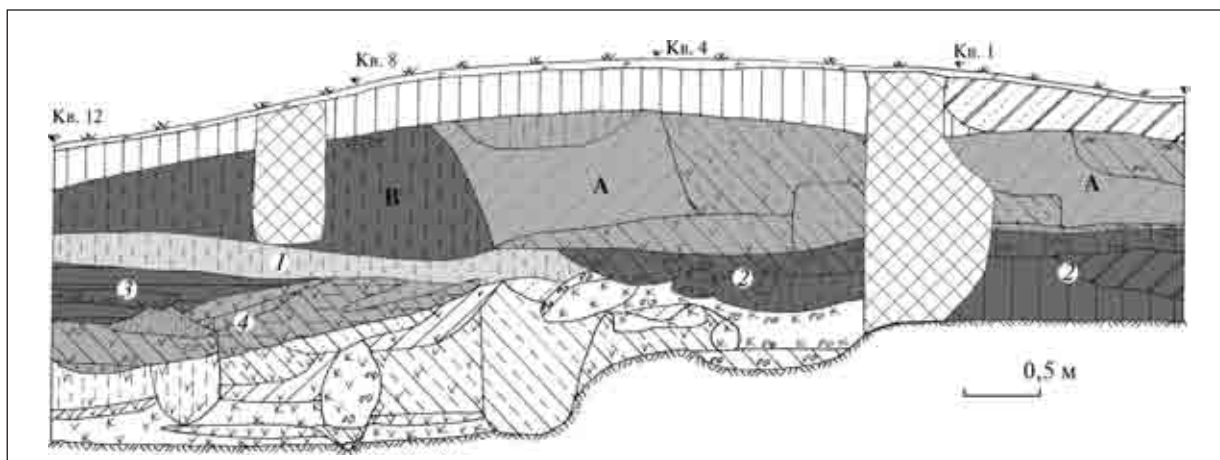

Рис. 5. Городище Коровель. План розкопу 2012 р. на глибині —50 від R_0 з позначенням плям городень (A—C); згнила дерев'яна конструкція (D) та рештки від дерев'яної конструкції (E)

ли до заповнення городні під час її засипання, що залягають над шаром сірого супіску із включенням значної кількості вуглинок (товщина до 0,27 м). З північно-східного боку від тліну фіксується смуга жовто-сірого піску (ширина до 0,6 м), що могла відмежовувати городню зовнішнього ряду від внутрішнього. Продовженням напрямку розташування вигнилої деревини зовнішнього ряду є ряд плям, розміщених на південний схід від кута городні, а саме, коричневого супіску з включенням значної кількості вуглинок і печини та сірого супіску з включенням попелу (на південь від попереднього), що мають ширину до 0,8 м і фіксуються на відстань 2,5 м (рис. 5, E). Можливо, це рештки дерев'яної конструкції наступної городні внутрішнього ряду, яка також фіксується за окремою чіткою плямою та досить виразно простежується в стратиграфії західної стіни розкопу на межі квадратів 4 та 8 (рис. 3, B). З внутрішнього ряду городень походять фрагменти кружального посуду X—XII ст. (Моця та ін. 2012, с. 22). Слідів останньої пожежі конструкцій (під час монголо-татарської навали) не залишилося через те, що оранкою знищено верхівку валу.

Окремо слід розглянути стовпові ямки (рис. 4, A), розташовані практично в одну лінію на відстані від 1,0 до 2,0 м одна від одної, що мають діаметр від 0,2 до 0,7 м (Моця та ін. 2012, с. 30—31). Глибина ямок від 0,1 до 0,2 м нижче рівня материка. Лінія ямок паралельна як зовнішньому, так і «внутрішньому» ровам, а також, якщо її умовно продовжити, співпадає із лінією подібних стовпових ямок у розкопі 1 1998 р. і траншеї 1 1983 р. (Коваленко 1999, с. 38, рис. 6). З цього можна зробити висновок,

що вони стосуються захисних споруд городища, але водночас конструктивно не належить до першої чи другої групи канав. Так, лінія ямок проходить у внутрішньому просторі городні, утвореної канавами 5 і 8, та у внутрішньому просторі городні, до якої відноситься канава 4. Нам видається неможливим влаштування гострокулу всередині городень, тож стовпові ямки утворюють окрему конструкцію. Крім того, стовпових конструкцій не прослідковано у верхніх шарах розкопу, а, отже, стовпові ямки не мають відношення до решток двох рядів городень XII—XIII ст. Можна припустити, що це рештки каркасно-плотової стіни, дослідженої в розкопі 1998 р. (Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 325—326), яка могла бути влаштована як на початку другої половини X ст., так і наприкінці XI ст. та була демонтована перед зведенням городень першої групи канав.

Отже, новітні розкопки городища Коровель дозволили дослідити нові ділянки вже відомих елементів укріплень, як-то рови 1 і 2 ранніх захисних споруд, «внутрішній рів» другої половини X ст., рештки городень кінця XI — першої третини XIII ст. і лінію стовпових ямок. Уперше було зафіксовано систему канав від дерев'яних конструкцій городень, які можна диференціювати на дві групи, що відповідають окремим будівельним періодам. Враховуючи побудову укріплень наприкінці XI ст., їх руйнацію в першій третині XIII ст. та наявність щонайменше трьох будівельних періодів за цей проміжок часу, можна припустити відбудову/ремонт валу приблизно кожні 50 років. Відтак, результати досліджень дозволять краще зрозуміти історію пам'ятки та регіону загалом.

- Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // АЛЛУ. — 1999. — 1 (5). — С. 33—43.
- Коваленко В.П., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель // АДІУ. — 2010. — 1. — С. 316—327.
- Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Овчаров М.В., Сита Л.Ф., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області у 2001 р. // НА ІА НАНУ. — 2002/196.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Комар О.В., Сита Л.Ф., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області у 2003 р. // НА ІА НАНУ. — 2003/186.
- Моця О.П., Жигола В.С., Коваленко В.П., Сита Л.Ф., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області у 2011 р. // НА ІА НАНУ. — 2011/55.
- Моця О.П., Жигола В.С., Коваленко В.П., Луценко Р.М., Сита Л.Ф., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області у 2012 р. // НА ІА НАНУ. — 2012/5.
- Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. — Чернігів, 2012. — С. 60—65.

Надійшла 02.09.2014

Жигола В.С.

НОВЕЙШИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НАПОЛЬНОГО ВАЛА ГОРОДИЩА КОРОВЕЛЬ

Новейшие раскопки северо-восточного угла укрепленных городища Коровель позволили исследовать как уже известные элементы укреплений, так и новые особенности — систему канав от деревянных конструкций городень, которые можно разделить на две группы.

К первой группе принадлежат канавы 5, 8 и 9 (ширина до 0,2 м), так как канавы 8 и 9 параллельны и сооружены рядом, что соответствует стенам двоих соседних городень. Канава 5 перпендикулярна канаве 8 и вместе с ней образует стены одной городни. Засыпки городень прослеживаются в стратиграфии западной стенки раскопа 27. Учитывая полную нивелировку укреплений второй половины X в., данные городни можно отнести ко времени возобновления валов в конце XI в. Канавы 3, 4, 6 и 7 (ширина 0,3—1,0 м) относятся ко второй группе. Канавы 6 и 7 почти перпендикулярны и имеют общий угол, то есть принадлежат одной городне. Канава 4 параллельна канаве 6 и относится к следующей соседней городне. Канава 3 в общем перпендикулярна предыдущим и почти параллельна канаве 7, но выкопана в 2,0 м (северная часть) и 3,0 м (южная часть) от последней. Такая трапецевидная форма может свидетельствовать о конструктивной особенности городень на месте поворота вала.

Обе группы канав имеют разную ориентацию по сторонам света и взаимопересекаются под углами около 35—50°, что свидетельствует об отстройке вала и его новую трассу в XII в. из-за уничтожения или капитальном ремонте северо-восточного угла укреплений. Более позднее время сооружения второй группы канав подтверждается их совпадением с контурами заполнения городень XII—XIII вв.

С нижней части пахотного слоя фиксируется заполнение двух рядов городень XII—XIII вв. Внешний (северо-восточный) ряд выходил на край террасы; размер зафиксированного пятна 3,00 × 2,00—2,25 м, что полностью соответствует параметрам большинства исследованных городень. На уровне выявления заполнения городень обнаружен угол истлевшей деревянной конструкции, образующей угол сруба городни. В заполнении городень встречены материалы и керамика X—XII вв.

Обращено также внимание на столбовые ямки, расположенные в ряд на расстоянии от 1,0 до 2,0 м друг от друга параллельно напольному рву, которые, если условно продлить их линию, совпадают с подобными ямками, исследованными в 1998 г. и атрибутированными как каркасно-плетневая стена, которая могла быть сооружена как в начале X в., так и в конце XI в. и быть демонтированной до прокапывания первой группы канав.

Zhyhola V.S.

NEWEST RESEARCH OF FIELD SIDE RAMPART AT KOROVEL HILL-FORT

The newest excavations in north-eastern corner of fortifications at Korovel hill-fort allowed studying both already known fortifications elements, and the new peculiarities: a system of ditches from wooden structures of horodnias (storerooms filled with soil) which can be divided into two groups.

First group includes ditches 5, 8, and 9 (under 0,2 m width), as far as ditches 8 and 9 are parallel and made side by side corresponding to the walls of two neighbouring horodnias. Ditch 5 is perpendicular to the ditch 8 and together with it constitutes the walls of a single horodnia. Horodnias fillings are traced in the stratigraphy of the western wall of the excavation area 27. Taking into consideration total levelling of the fortifications of the second half of the 10th c., these horodnias can be referred to the period when the ramparts were renewed at the end of the 11th c. Ditches 3, 4, 6, and 7 (0,3—1,0 m width) belong to the second group. Ditches 6 and 7 are almost perpendicular and have a common angle, hence belong to a single horodnia. Ditch 4 is parallel to the ditch 6 and belongs to the next bordering horodnia. Ditch 3 on the whole is perpendicu-

lar to the previous and almost parallel to the ditch 7, but dug in 2,0 m at the north part and 3,0 m at the south part far from the last one. Such trapezium-shape can be an evidence of the constructive peculiarity of the horodnias at the place of the rampart's curve.

Both groups of ditches are differently oriented to the four corners of the world and cross each other at an angle about 35—50°, testifying to the rebuilding of the rampart and its new route in the 12th c. because of destruction or to the overhaul of the north-eastern angle of the fortifications. The latest period of the building the second group of ditches is confirmed by their correlation with the contours of the 12th and 13th c. horodnias' fillings.

The filling of two rows of the 12th and 13th c. horodnias is recorded in the lower part of arable layer. The outward (north-eastern) row reached the edge of the terrace; the size of the spot recorded is 3,00 × 2,00—2,25 m, which entirely corresponds the parameters of the most horodnias studied. Discovered at the level where the horodnias' filling was recorded is an angle of mouldered wooden structure forming the angle of horodnia's frame. The materials and ceramics of the period from the 10th to the 12th c. were found in the horodnias' filling.

An attention is also paid to the pits from pillars situated in one line at the distance from 1,0 to 2,0 m from each other and parallel to the field side ditch. Should their line be conditionally extended, they correspond with similar pits studied in 1998 and attributed as wireframe and wicker wall. This wall could be built either at the beginning of the 10th c., or at the end of the 11th c. and could be uninstalled before the first group of ditches were dug.

О.В. Петраускас, С.А. Горбаненко

ОСОБЛИВОСТІ КЕРАМІЧНОГО КОМПЛЕКСУ З ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА БУГАЇВКА

Звернено увагу на відбитки та домішку зернівок культурних рослин у тісті посуду з об'єкта 3 постчерняхівського часу на поселенні Велика Бугаївка.

К л ю ч о в і с л о в а: ранні слов'яни, поселення, посуд, палеоетноботанічні рештки.

У ході археологічних робіт на поселенні черняхівської культури Велика Бугаївка (Київська обл.) серед інших було досліджено об'єкт 3 — житло постчерняхівського часу. Аналіз даних дозволяє зарахувати його до ранньослов'янських пам'яток і датувати V ст.¹

Знахідки, виявлені в споруді, представлені переважно розвалами ліпних горщиків. Вони належать до посуду слабо профільованих форм. Вінця їх потовщені, короткі, трохи відігнуті. Денця плоскі, деякі з невеликими заглибинами по центру. Кут між стінкою та денцем гострий. Більшість денців ззовні мають закраїну. Поверхня горщиків нерівна, але, як правило, ретельно заглажена, плямиста, рудо-коричневого та чорного кольорів. Глина щільна, з домішками шамоту, вапняку або залізняку. Зафіксовано також значну кількість відбитків зернівок злакових культур.

Форма, обробка поверхні та склад глини горщиків з житла характерні для кераміки східноєвропейських культур другої—третьої чвертей I тис. Подібні ліпні горщики відомі на черняхівських пам'ятках типу Боромля—Журавка—Черепин з території Придніпров'я та Придністров'я (Баран 1981, табл. II, 10; 2008, рис. 20, 3, 7; 29, ж, 29; Некрасова 1988, рис. 6; Терпиловский 2004, рис. 56, 27, 31), а також у матеріалах ранньосередньовічних слов'янських культур — пеньківської (Приходнюк 1980, рис. 9, *тип III*; 1998, рис. 29, 15,

17; 50, 14 та ін.) та празької (Баран 1988, рис. 5, *типи 2, 3, варіант 2*; Абашина 2004, рис. 2, 2—5, 8, 12). Найподібніші форми походять з комплексів кінця IV — V ст. перехідного характеру від черняхівських до празьких старожитностей з території Придністров'я та Західної Волині: Черепин, Зелений Гай, Рашків, Хрінники та ін. (Баран 2008, рис. 20, 3, 7; 27, а, 5, б, 1, 7; 29; Козак 2008, с. 17—25).

Під час візуального обстеження кераміки з об'єкта 3 з метою фіксації відбитків зернівок культурних рослин була помічена цікава особливість. Кераміка з житла рясно вкрита відбитками зернівок злаків. Серед них чітко визначаються в значній кількості відбитки ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*) і проса (*Panicum miliaceum*), а також два відбитки пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.).

Дослідники виділяють чотири способи потрапляння зернівок до глиняного тіста: додання їх як домішок, що сприяють усадці глини; з ритуальною метою; як підсіпку під денця горщиків; випадкове потрапляння (Кравченко, Пашкевич 1985, с. 179).

Підсипати зерно під денце — здавна розповсюджений прийом. З цією метою майже завжди використовували зерна проса — найменші з-поміж інших культур (2—3 мм) та майже круглої форми. Просо підсипали, щоб горщик не приставав до лави (підставки), на якій гончар формував посудину (Бобринский 1978, с. 39). Його використовували щонайменше від раннього залізного віку та до кінця I тис. н. е. включно. Черговим таким прикладом є одне з денців розглядуваного комплексу (рисунк, 1). Воно рясно вкрите відбитками зернівок проса, яких вдалося нарахувати понад 100 од. Вони

¹ Публікацію об'єкта див.: Петраускас, Шишкин 2009, с. 207—209, рис. 5—7; 2013, с. 63, рис. 211—212; попередня публікація палеоетноботанічних даних: Горбаненко 2013.

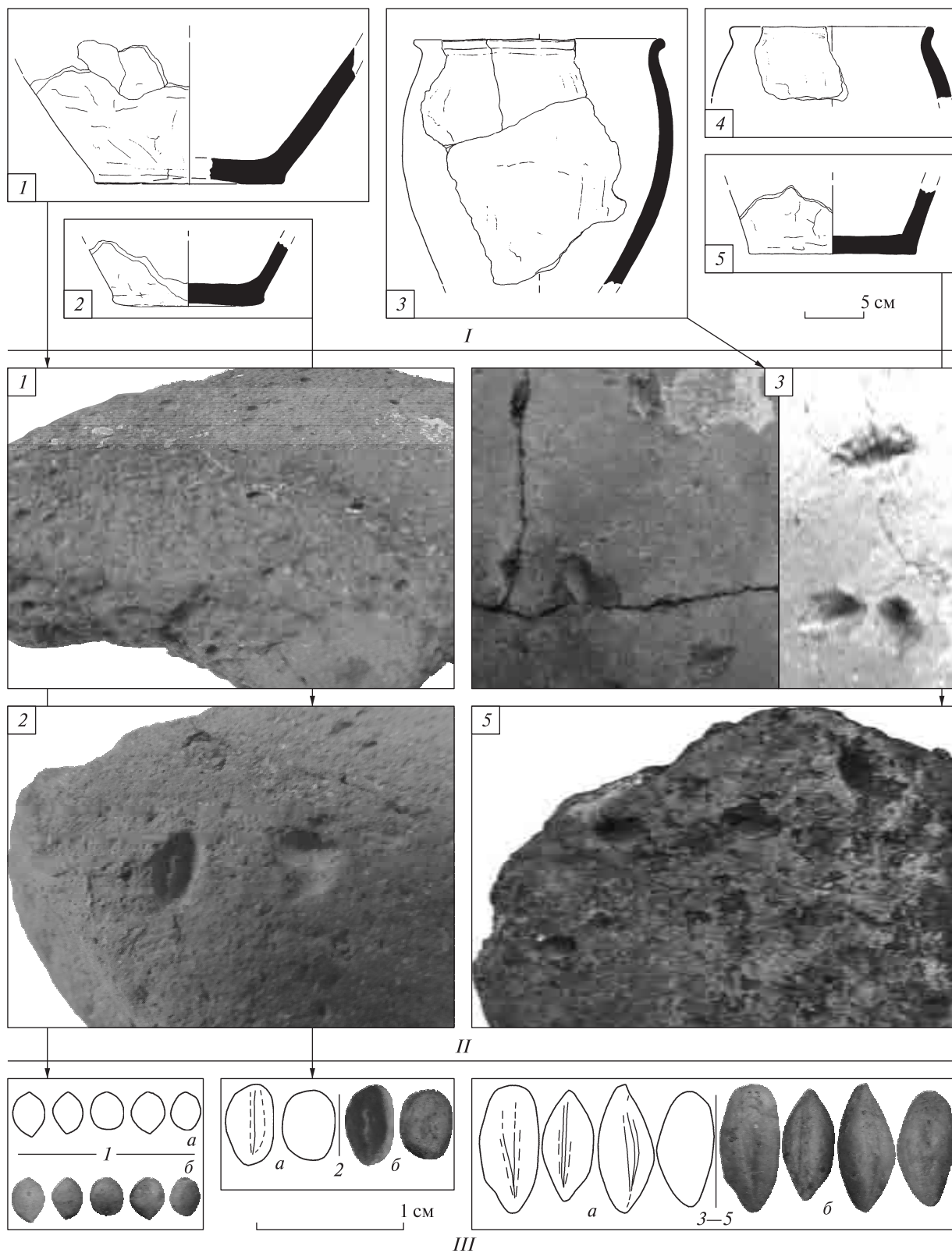

Рис. Велика Бугайівка. Ліпна кераміка з відбитками зернівок культурних рослин з об'єкта 3: I — прорисовки (за: Петраускас, Шишкін 2013); II — макрофото; III — відбитки зернівок (а — прорисовки; б — фото моделей): 1 — просо; 2 — пшениці м'якої голозерної; 3–5 — ячміню півчастий

виявлені також на внутрішній поверхні денця та в його зламах, тобто власне в глиняній масі. Таким чином, окрім використання проса для підсипки, ймовірно, гончар додав його й до глиняного тіста. Відбитки проса виявлені ще на двох невеликих фрагментах кераміки, які також могли належати цим горщикам. Розміри зернівок стандартні — $2,12/2,47 \times 2,59/3,15$ мм.

На трьох посудинах виявлено відбитки ячменю плівчастого (рисунок, 3—5) — дві верхні частини горщиків (рисунок, 3, 4) та денце (рисунок, 5). Сумарно на поверхні й у зламах горщиків зафіксовано понад 50 відбитків зернівок. Відбитки зернівок інших культурних рослин не виявлено. Тобто, цілком певно, можна вважати, що майстер цілеспрямовано додав зернівки саме ячменю плівчастого. Крім того, відбитки зернівок ячменю плівчастого виявлені на інших невеликих фрагментах кераміки, належність яких до реконструйованих форм неможливо встановити. Розміри зернівок стандартні: ширина (B) коливається у межах $3,69$ — $4,15$ мм; довжина (L) — $7,67$ — $8,85$ мм; індекс співвідношення довжини до ширини (L/B) становить $2,0$ — $2,2$.

Лише на одному денці (рисунок, 2) виявлено два відбитки зернівок пшениць м'яких голозерних (розміри: B — $3,36$ і $3,64$ мм; L — $5,54$ і $4,81$ мм; L/B — $1,65$ і $1,32$). Це унеможливило визначення способу потрапляння їх — цілеспрямовано чи випадково.

Подібних випадків, коли на ліпних горщиках з пам'яток I тис. зафіксовано значну кількість відбитків, більшу за звичну, нам відомо небагато. До них можна зарахувати матеріали з поселення Роїще київської культури (Чернігівська обл.). На денці миски з ями 168 (Терпиловский 2004, рис. 54, 2) виявлено відбитки 11 зернівок жита, а на одному з горщиків — сім відбитків на поверхні та на зламах стінок (Пашкевич, Терпиловский 1981). Стосовно миски те, ймовірно, не було пов'язане з підсипкою під денце, оскільки з цією метою ефективніше використовувати просо, що й робили зазвичай. Тож ми схильні припустити, що жито додали у формувальну масу з іншою метою. Непрямим підтвердженням цього є вказаний горщик з того ж поселення. Прикметно також, що додано лише один вид злакових. Ймовірно, для описаних зразків слід говорити про «ритуальне» додання зерен.

Ще один приклад — комплекс праслов'янської кераміки з поселення Дмитрівка III черняхівської культури (Полтавська обл.; Башкатов, Горбаненко, Пашкевич 2010; Башкатов, Горбаненко 2012). Реставрована одна посудина:

на: великий біконічний зерновик зі слідами ремонту (Башкатов 2010, рис. 10, 6). Відбитки, виявлені на ньому (проса, ячменю плівчастого, жита, пшениці двозернянки), вказують на те, що до глиняної маси додали суміш зерен, хоча віддали перевагу ячменю плівчастому. Зважаючи на розміри посудини, її цілком могли використовувати для зберігання продуктів хліборобства. Тож, ймовірно, і в цьому разі слід припустити «ритуальний характер» акту додання зерен. На інших фрагментах кераміки з цього ж комплексу відбитки зернівок виявлені в незначній кількості, що вказує на їх випадкове потрапляння до формувальної маси.

Цікавим також є приклад з черняхівського поселення Комарів на Буковині. Влітку 2014 р. на ньому було досліджено об'єкт 14 — господарську (сміттєву?) яму, в заповненні якої знайдено велику кількість обпаленої глини (обмазки), а в нижній частині розвал ліпного горщика та кілька уламків гончарного черняхівського посуду. Профіль ліпного горщика, склад глини та характер обробки поверхні дає змогу зарахувати його до ліпного посуду ранньослов'янської традиції. Подібний посуд на комарівському поселенні добре відомий і за матеріалами з розкопок М.Ю. Смішка, і за сучасними дослідженнями (Петраускас 2014). Тісто цього горщика має велику кількість відбитків зернівок проса (визначення С.А. Горбаненка). За їх спорадичним розташуванням (поверхні внутрішня і зовнішня, злами) з упевненістю можна стверджувати, що майстер свідомо домішав злаки до глиняної маси у ході формовки.

Мабуть, не зайвим буде згадати й один «курйозний» випадок. Йдеться про знахідку розвалу горщика на городищі Животинне Воронезької обл., РФ (Винников 2014). Це посудина невеликих розмірів, поверхня якої суцільно вкрита відбитками проса. З огляду на те, що у зламах горщика відбитків не зафіксовано, можна припустити, що майстер випадково впустив майже готову «сиру» форму в запаси проса, що були поруч, після чого просто стер зернівки з глини (про що свідчить велика кількість змазаних відбитків (Горбаненко 2013а, рис. 3)) і завершив роботу.

Ще один відомий нам факт — фрагмент ліпної сковорідки з городища Лтава роменської культури (м. Полтава). На невеликій її частині (приблизно 5×5 см) виявлено сім відбитків зернівок: чотири жита, два вівса та один ячменю плівчастого (Пашкевич, Горбаненко 2002, рис. 4). На інших виробках з глини із Лтави (як і в попередніх пам'ятках) відбитки трапляються спорадично.

Наведені приклади прямо чи опосередковано підтверджують, що до глиняного тіста кераміки з об'єкта 3 у Великій Бугаївці, в першу чергу, додавали частку врожаю з «ритуальною» метою. Іншого пояснення цьому факту знайти складно. Приміром, горщик аналогічних розмірів з поселення Обухів 3 київської культури неподалік Києва (Абашина, Гороховський 1975, рис. 3, 6; Терпиловський, Абашина 1992, рис. 27, 6), який також цілком міг бути використаний для зберігання врожаю, не мав відбитків зернівок культурних рослин. Загалом нині складно говорити про ступінь поширеності цього явища. Можна лише припустити, що якби воно було масовим, то на нього давно звернули б увагу. Однак і унікальним цей приклад назвати не можна.

Звернемо увагу, що в більшості перерахованих випадків зернівки додано до тіста горщиків, які за розмірами могли слугувати для зберігання зерна, а в одному (сковорідка) — посудину могли використовувати, зокрема, для

просушки зерна. Таким чином, окрім одного з наведених прикладів (миска з поселення Роїще) посуд, найімовірніше, практично постійно та безпосередньо «контактував» з зерном. Висновок, який напрошується сам собою — зерно додавали до тіста посуду, який міг максимально «контактувати» з продуктами хліборобства, «аби зерно не переводилося».

Очевидно, що це явище пов'язано із хліборобським світоглядом людності, яка виготовляла та користувалася цим посудом. Такий світогляд пов'язаний, у першу чергу, з культом родючості. Однак у ритуальних цілях зерно найчастіше додавали до глини культових предметів: статуеток (пов'язаних з символами родючості), глиняних «хлібців» (можливо, моделей давнього хліба), вотивних невеликих посудин та ін. Але в наведених прикладах маємо справу із звичайним побутовим посудом. Можливо, в цьому разі втілено певний відтінок цих вірувань: зернівки в тілі посуду повинні були гармоніювати із його вмістом.

Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів 2 // *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали.* — К., 2004. — С. 277—300.

Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III // *Археологія.* — 1975. — 18. — С. 61—71.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008.

Башкатов Ю.Ю. Новые исследования черняховских памятников на юге Среднего Поднепровья // *Germania-Sarmatia.* — 2010. — II. — С. 215—239.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А. Земледелие древних жителей поселения Дмитровка III // *Stratum plus.* — 2012. — № 4. — С. 309—320.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. // *Старожитності Лівобережного Подніпров'я.* — Полтава, 2010. — С. 48—58.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014.

Горбаненко С.А. Приложение 5. Палеоэтноботанические определения // *Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — С. 384—388 (Oium. — 2).

Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические материалы с Животинного городища (по отпечаткам на изделиях из глины) // *Древности.* — 2013а. — Вып. 12. — С. 273—282.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // *Археология и методы исторических конструкций.* — К., 1985. — С. 177—190.

Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-I на Київщині // *Археологія.* — 1988. — 62. — С. 70—82.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // *АЛЛУ.* — 2002. — № 1. — С. 134—139.

Пашкевич Г.А., Терпиловський Р.В. Сельское хозяйство деснянских племен III—V вв. // *Использование методов естественных наук в археологии.* — К., 1981. — С. 93—113.

Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова.* — К., 2014. — С. 165—183 (Oium. — № 4).

- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1 // *Vita Antiqua*. — 2009. — № 7—8. — С. 201—226.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013 (Oium. — 2).
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.
- Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Люблин, 2004 (*Monumenta Studia Gothica*. — III).
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.

Надійшло 02.06.2014

О.В. Петраускас, С.А. Горбаненко

ОСОБЕННОСТИ КЕРАМИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ВЕЛИКАЯ БУГАЕВКА

Публикуются палеоботанические материалы, выявленные по отпечаткам на керамике из объекта 3 поселения Великая Бугаевка (Киевская обл.). Объект (жилище) можно характеризовать как раннеславянский (V в.). Лепная керамика из него подобна раннесредневековым сосудам славянских культур: пеньковской и пражской.

На керамике обнаружено значительное количество отпечатков зерновок культурных растений — ячменя пленчатого (*Hordeum vulgare*) и проса (*Panicum miliaceum*), а также два отпечатка пшениц мягких голозерных (*Triticum aestivum* s. l.). В частности, ячмень пленчатый в значительном количестве обнаружен на трех реставрируемых формах и нескольких мелких фрагментах, просо — на одном доннышке и в тесте, а также нескольких мелких фрагментах, пшеница мягкая голозерная — на одном доннышке.

Исходя из количества отпечатков, попадание зерновок в глиняное тесто нельзя считать случайным. Однако и объяснять это технологическим приемом также невозможно, поскольку другая аналогичная посуда изготовлена без примесей. Аналогичные примеры преднамеренного добавления зерна демонстрирует также использование его смеси, а не одной культуры.

Возможное объяснение этой традиции авторы связывают с сельскохозяйственными верованиями, конкретно: зерно в теле посуды должно было гармонировать с ее содержимым.

О.В. Petrauskas, S.A. Gorbanenko

PECULIARITIES OF CERAMICS ASSEMBLAGE FROM VELKYA BUHAIVKA SETTLEMENT

Published are the palaeobotanic materials revealed by the imprints on ceramics from the object 3 at Velyka Buhaiivka settlement (Kyiv Oblast). The object (a house) can be described as the Early Slavonic (the 5th c.). Handmade ceramics from it is similar to the early medieval vessels of the Slavonic cultures: Penkivska and Prague ones.

Significant number of imprints left by corn seeds of the following crops was found on ceramics: hulles barley (*Hordeum vulgare*) and millet (*Panicum miliaceum*), as well as two imprints of common wheat (*Triticum aestivum* s. l.). For instance, a great amount of hulles barley was found on three possible to restore forms and several small fragments, millet was recorded on a bottom and in its clay, as well as on several small fragments, and bread wheat was found on a bottom.

Judging from the quantity of imprints, finds of seeds in clay fabric can not be perceived as accidental. Nevertheless, it is also not possible to determine this fact as a technique, because other analogous pottery was made without admixtures. Similar examples of intentioned grain adding show also usage of grain mixture instead of separate crops.

The authors relate a possible explanation of such tradition with agricultural beliefs, namely, the belief that a grain in a vessel's body should harmonize with its contents.

В.І. Граб

МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ГРІНЧЕНКА

Виправлено помилку щодо місця народження В.А. Грінченка.

К л ю ч о в і с л о в а: археологія, персоналія, Володимир Грінченко, місце народження.

Володимир Автономович Грінченко (1900—1948) належав до покоління археологів, які особливо активно проявили себе в 1930-і рр. Зокрема, вчений брав участь у Дніпрогесівській експедиції (Нестуля 1991) і саме тоді відкрив визначну пам'ятку — Вознесенський комплекс (Грінченко 2010). На тому місці встановлено меморіальну дошку з викарбованим написом: «Грінченко Володимир Автономович, 15.07.1900—19.04.1948, археолог, музеєзнавець. У 1930 р. у складі Дніпрогесівської археологічної експедиції дослідив на території ВАТ «Запоріжжкокс» унікальну пам'ятку VII—VIII ст. Вознесенське поховання. 2012» (Дровосекова 2012, рис. 5).

По тому Володимир Автономович завідував відділом у Харківському історичному, а згодом — у Центральному історичному музеї в Києві. Тут він очолив відділ, який здійснив величезну роботу з прийняття на зберігання та впорядкування колекцій реорганізованих музеїв — Етнографічного, Музею діячів АН України, Всеукраїнського історичного музею і численних збірок, переданих Музейним містечком, Музеєм західного мистецтва, матеріалів з розкопок Ольвії за 1935—1936 рр. та ін.

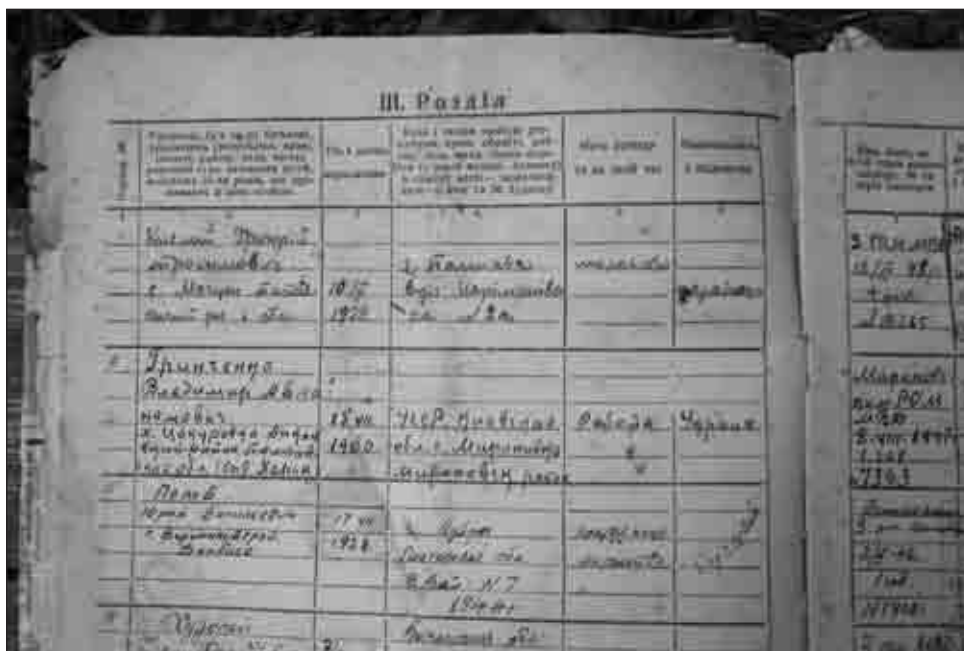
Та скоро на В. Грінченка розпочалися го- ніння. За методикою влади тих часів, спочатку його цькували в пресі як «ворога музеїв» (Білокінь 2006, с. 231), а від цього було вже зовсім недалеко до «ворога народу». 5 жовтня 1937 р. Володимира Автономовича звільнили з роботи, а в квітні 1938 р. арештували. 17 жовтня 1939 р. постановою Особливої наради НКВС СРСР за сфабрикованою справою в належності до антирадянської Української контрреволюційної організації вченого засудили на п'ять років ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Під час допитів катували. Про це Володимир Автономович розповів так: «На моє прохання очної ставки з членами контрреволюційної організації, до якої включили і мене, слідчий відповів, що я її отримаю лише тоді, коли мої кістки будуть повністю потрощені, а шкіра стане суцільним мішком. Тут же він передзвонив слідчому Крещанівському і попросив у нього «махалку»... Через дві хвилини останній заїс до кабінету задню ніжку стільця, дав мені нею в зуби і запитав, чи бачу я, що це таке, а також, чи усвідомлюю, що буде надалі» (Нестуля 1991, с. 205). Скільки продовжувалося це катування, невідомо, але Володимиру Автономовичу довелося підписати все, що від нього вимагали. За таких обставин у документах слідчої справи з'явилося с. Мохурівка Диканського р-ну Полтавської обл. як місце народження вченого.

Власне на цей документ спирався перший дослідник творчої біографії В.А. Грінченка — О.О. Нестуля (там само), а потім й інший (Білокінь 2006, с. 230—231). Такі дані відображено і в збірнику, присвяченому так зв. Вознесенському скарбу (Дровосекова 2012, с. 153). Так с. Мохурівка ствердилося як місце народження вченого.

Але автор звернув увагу на те, що такого населеного пункту ні на картах, ні в довідниках адміністративно-територіального поділу, ні реально на території Полтавщини, зокрема нинішнього Диканського р-ну, не було. Цілком очевидно, що тут вкралася помилка. Можна припустити, що змучений катуваннями В.А. Грінченко нерозбірливо назвав місце народження або так його розчув напівграмотний кат, необізнаний з місцевою топонімією.

З метою усунення цієї помилки та можливого увічнення пам'яті В.А. Грінченка на його батьківщині автор здійснив пошук відомостей

Фотокопія прописки В.А. Грінченка в Домовій книзі

про нього в Полтавському державному обласному архіві, а також виїздив у місця можливого мешкання родичів Володимира Автономовича, зокрема в с. Велика Рудка Диканського р-ну. На території колишнього хут. Цокурівка поблизу Великої Рудки автор знайшов пам'ятник загиблим від рук денікінців партизанів Арсенція Гудзя та братів Андрія та Йосипа Степановичів Грінченків, але місцеві мешканці ні про археолога, ні про його родичів нічого не знали. Ніхто не відгукнувся й на публікацію «Де народився археолог?» у Диканській районній газеті (Граб 2013).

У травні 2013 р. пошуки привели автора до Полтави, до будинку на вул. Верховинця (кол. Гора Марата), 10, в якому, за даними архіву Центрального відділу державної реєстрації актів громадського стану м. Полтава, мешкав В.А. Грінченко в останні місяці життя. Господар будинку Малий Борис Віталійович дозволив автору ознайомитися з Домовою книгою. В ній під порядковим номером 9 значився прописаний Грінченко Володимир Автономович, уродженець «х. Цокуровка Диканский район Полтавской обл. (быв. Харьк.)», 15.07.1900 року народження, який прибув на роботу із с. Миронівка Миронівського р-ну Київської обл. Та-

кож зазначено, що паспорт йому видано 8 серпня 1947 р. на один рік Миронівським РВМВС і що він військовозобов'язаний і «науч. работн.» Прописка датована березнем 1948 р.

Домова книга дала відповідь не тільки на запитання, де народився вчений, а й чому він оселився в цьому будинку. В ньому мешкали Худолій Євфросинія Автономовна, 1897 року народження, та Попова Домна Автономовна, 1905 року народження, — теж уродженки хут. Цокурівка. Хутір з такою назвою значиться в адміністративному покажчику Полтавської округи (Список... 1927, с. 21). З огляду на досить рідкісне ім'я Автоном, яке значиться по-батькові у вказаних осіб, а також роки їх народження можна впевнено зробити висновок, що археолог, прибувши до Полтави, оселився в сестер. Заодно можна стверджувати, що В.А. Грінченко народився на хут. Цокурівка поблизу с. Велика Рудка нині Диканського р-ну Полтавської обл.

Наостанок додамо, що назва хутора дивним чином перегукується з Цокуровою балкою, в яку, за схемою археолога М. Міллера, скочувалася Вознесенська гірка — місце знахідки «скарбу» (Міллер 2010, с. 50). Але це вже інша тема.

Білокінь С. Музей України. Збірка П. Потоцького. — К., 2006.

Граб В. Де народився археолог? // Трудова слава. — Диканька, 2013. — № 39/40 за 17 травня. — С. 3.

Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Повернута спадщина. — Запоріжжя, 2010. — С. 12–47.

Дровосекова О.В. З історії відкриття Вознесенського комплексу // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Полтава, 2012. — С. 152—159.

Міллер М. Могила князя Святослава // Повернута спадщина. — Запоріжжя, 2010. — С. 49—58.

Нестуля О.О. Сплундрована доля (В.А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). — К., 1991. — С. 204—209.

Список залюднених місць Полтавської округи за Всесоюзним переписом на 17 грудня 1927 року. — Полтава, 1927.

Надійшла 22.04.2014

В.И. Граб

МЕСТО РОЖДЕНИЯ ВЛАДИМИРА ГРИНЧЕНКО

В биографии археолога Владимира Автономовича Гринченко (1900—1948) указывают место его рождения — с. Мохуровка на Полтавщине. Действительно, оно фигурирует в протоколе допроса ученого. Но автор обратил внимание, что такой населенный пункт не значится в справочной литературе и архивных документах. Видимо, название села появилось из-за неразборчивого произношения пытаемого ученого и/или неграмотности палачей.

Поиски привели автора к Домовой книге по последнему месту жительства В.А. Гринченко — г. Полтава, ул. Верховинца, дом 10, в которой указано место его рождения: хут. Цокуровка Диканьского р-на Полтавской обл. Домовая книга дала ответ и на вопрос, почему ученый поселился здесь. Исходя из отчества (а оно редкое), в доме жили две его сестры и, что важно, также уроженки хут. Цокуровка на Полтавщине.

Таким образом, есть все основания считать, что В.А. Гринченко родился на хут. Цокуровка недалеко от с. Великая Рудка ныне Диканьского р-на Полтавской обл.

V.I. Hrab

VOLODYMYR HRINCHENKO'S PLACE OF BIRTH

Mokhurivka village in Poltava region is indicated in the archaeologist Volodymyr Avtonomovych Hrinchenko's biography (1900—1948). Indeed, it appears in protocol of the interrogation with the researcher. However, the author has paid attention to the fact that there is no such settlement in reference literature and archive documents. Apparently, the name of the village appeared owing to the indecipherable pronunciation of the tortured scholar and/or ignorance of the executioners.

Searching led the author to the house-register of V.A. Hrinchenko's last place of life: Poltava, 10, Verkhovyntsia St. In this book, the place of his birth is indicated as following: Tsukorivka hamlet in Dykanka Region of Poltava Oblast. House register also allows answering the question why the scholar settled here. Coming from the patronymic, which is rare, his two sisters lived in that house, and they also, and this is important, were born in Tsukorivka hamlet in Dykanka Region of Poltava Oblast.

Consequently, there are all reasons to consider that V.A. Hrinchenko was born in Tsukorivka hamlet not far from Velyka Rudka village of today Dykanka Region in Poltava Oblast.

БОСПОРСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ Е.Р. фон ШТЕРНА

Проаналізовано наукові дослідження визначного вітчизняного археолога кінця XIX — початку XX ст. Е.Р. фон Штерна, присвячені старожитностям Боспорського царства.

Ключові слова: історія археології, персоналія, Е.Р. фон Штерн, Боспорське царство.

Останнім часом археологи все частіше звертаються до спеціального предметного дослідження історії своєї науки. Видано фундаментальні аналітичні праці як з історії археології загалом (приміром: Лебедев 1992; Платонова 2010; Клейн 2011), так і вивчення окремих археологічних пам'яток, регіонів, культур або певних періодів (приміром: Сапожников 2002; Тункина 2002; 2013; Зубарь 2009), а також з розвитку археології в певних наукових центрах, музеях та університетах (приміром: Тихонов 2003; Білас 2004; Баукова 2008; Пивоваров 2009; Охотников 2010; Ситник 2012). Така саморефлексія засвідчує не тільки певну зрілість археології та бажання продемонструвати її поступ, а й націлена на критичне осмислення пройденого шляху заради здолаття та розв'язання певних проблем.

Серед дослідників класичних старожитностей, якими славилася вітчизняна історична наука кінця XIX — початку XX ст., був і талановитий вчений-антикознавець Ернест Романович фон Штерн (1859—1924).

Широкій науковій громадськості Е.Р. Штерн відомий, головню, як дослідник давньогрецького поселення на о. Березань. Саме він у 1904—1909 і 1913 рр. здійснив перші планомірні розкопки цієї пам'ятки (Кузьмищев 2012а). Але Е.Р. Штерну також належить пріоритет у дослідженні Акерманської фортеці й території біля неї (1900, 1903 і 1912 рр.), завдяки чому було обґрунтовано локалізацію в цьому місці античної Тіри. Фахівці з енеоліту цінують Е.Р. Штерна як одного з вчених, що стояв біля витоків дослідження трипільської культури. Адже саме він відкрив і досліджував у 1902—1903 рр. поселення Петрени в тодішній Бессарабії (Кузьмищев 2012, с. 140), що стало епонімним для однієї з локально-хронологічних груп цієї культури.

Але насправді спектр досліджень Е.Р. Штерна був набагато ширший. Вчений опублікував

понад 140 наукових праць різного характеру: історично-аналітичного, філологічного та археологічного. Останні були присвячені проблемам грецької колонізації Північного Причорномор'я, історії та культурі Ольвії, Херсонеса та Боспору Кімерійського. Мета цієї статті — детальніше розглянути внесок Е.Р. Штерна в дослідження античного Боспору.

Найвідомішою працею Е.Р. Штерна, пов'язаною з регіоном Боспорського царства, є його монографічне дослідження кераміки античної Феодосії за підсумками розкопок А.Л. Бертсье-Делагарда (Штерн 1906). Його метою було показати історію античної Феодосії на основі її керамічного комплексу. В ній Е.Р. Штерн уперше звернув увагу дослідників на важливість такого археологічного джерела як масовий керамічний матеріал: *«Це висунення на перший план і наголошення на керамічних знахідках не потребує подальшого виправдання: для кожного, хто розуміє, справа, звичайно, цілком очевидна, що вони є немов путівником у галузі культурно-історичних відносин віддалених епох, від яких дійшов до нас лише мізерний і випадковий переказ»* (Штерн 1906, с. 1).

Праці, прямо пов'язані з вивченням керченських старожитностей, були видані Е.Р. Штерном у 1895—1900 рр., тобто ще до початку його активної археологічної діяльності. Всього Е.Р. Штерн опублікував вісім робіт, тематично пов'язаних з Боспором, а також зробив чотири доповіді на засіданнях Одеського товариства історії та старожитностей.

Так, на засіданні 303 від 27 лютого 1897 р. він представив доповідь «Про золоті речі, знайдені навесні 1896»; на засіданні 312 від 2 жовтня 1898 р. виступив з доповідями «Про зміст розкопаної в 1896 році на Глинищі в Керчі могили і про наукове значення зроблених там знахідок», а також про «Два надгробки з Керчі, поставлені від імені релігійної громади в пам'ять покійних її членів». Четверта доповідь на засіданні 339 від 22 листопада 1901 р. зроб-

лена на тему «Про так званий храм Геркулеса в м. Керчі; за останніми розкопками д. чл. К.Е. Думберга».

Перші дві доповіді в переробленому та доповненому вигляді були опубліковані в Записках Одеського товариства історії та старожитностей (Штерн 1897; 1898), третя увійшла до складу публікації протоколів засідань Одеського товариства, а четверта так і не була надрукована.

Перша праця Е.Р. Штерна, тематично пов'язана з Боспором Кімерійським, мала назву «Знову знайдена лекана з Керчі із зображенням Діонісова тіаса» (Штерн 1895). Йшлося про знахідку червонофігурної лекани, а заодно — про призначення таких зразків посуду. На думку вченого, лекани використовували жінки, і вони призначалися для зберігання ароматичної рідини (Штерн 1895, с. 19–20). Далі Е.Р. Штерн описав художні сюжети, представлені на лекані, розглянув особливості діонісійського культу в контексті його впливу на античне мистецтво, навів аналогії та дослідив особливості різноманітних зображень Діоніса у вазописі. За стилем вазопису Е.Р. Штерн відніс керченську лекану до останньої чверті V ст. до н. е. (Штерн 1885, с. 60; див. також: Жебелев 1901, с. 96).

Вже в цій статті виявилися такі особливості наукового таланту Е.Р. Штерна як націленість на комплексне та ретельне дослідження артефакта, а також його тверде переконання, що археолог не повинен публікувати лише «сирій» матеріал, натомість зобов'язаний включити його в широке коло культурної історії, не тільки опублікувати знахідку, а й вказати її місце в загальноісторичному процесі, вказати аналогії, аби, за влучним висловом одного з перших дослідників наукової спадщини Е.Р. Штерна — Д.П. Шестакова, «*одиночне дослідження зробити дослідженням груповим*» (Шестаков 1925, с. 149).

Це кредо демонструє наступна стаття Е.Р. Штерна — «Розписна ваза із Керчі», що вводила до наукового обігу червонофігурну пеліку, придбану в 1894 р. Одеським товариством історії та старожитностей. Дослідник здійснив порівняльний аналіз фігур, які прикрашали пеліку, приділивши особливу увагу центральному сюжету малюнка — Гераклу, що відпочиває, та Афіні, яка сидить навпроти нього. Проаналізувавши особливості вазопису, Е.Р. Штерн визнав за можливе датувати пеліку другою половиною IV ст. до н. е. Заодно він здійснив широкий ретроспективний огляд

античного вазопису з аналогічними сюжетами та дійшов висновку, що керченська пеліка демонструє *«тільки повторення вже відомих типів і не вносить, що стосується композиції, нічого істотно нового в розробку сюжету»* (Штерн 1896, с. 104). На доказ цього Е.Р. Штерн навів аналогії — пеліку з Берлінського музею, де зображений аналогічний сюжет і показані ті само «герої» — Геракл, Афіна, Ніка, Геба, Іолай, хоча розміщені фігури інакше, різняться і їхні атрибути, а іноді й зовнішність персонажів. Схожість не тільки композиції, але й поза персонажів призвела Е.Р. Штерна до висновку, що *«грецькі живописці-керамісти працювали за... зразками та шаблонами, що ходили по руках у їхніх майстернях. Від художніх і розумових здібностей окремих вазописців залежала індивідуалізація та більш-менш вдалий підбір і композиція цих типів»* (Штерн 1896, с. 108).

Улітку 1896 р. в Керчі, на так зв. Глинищі, грабіжники розкопали склеп з парним (чоловічим і жіночим) похованням. Щойно Е.Р. Штерн дізнався про це, він звернувся до В.В. Шкорпила з проханням зібрати максимально докладні відомості про конструкцію склепу та знайдені там речі. Саме завдяки енергійності останнього, було з'ясовано, які знахідки походили із склепу, та що ті речі, незабаром запропоновані Одеському товариству якимось Єрмолаєм Запорізьким, становлять повний комплекс супроводу поховань (Штерн 1897, с. 1–2). Е.Р. Штерн наполог на негайній купівлі цих предметів.

У 1897 р. на підставі раніше зробленої доповіді Е.Р. Штерн опублікував статтю «До питання про походження «готського стилю» предметів ювелірного мистецтва». Таким чином він увів до наукового обігу деякі знахідки із вказаного склепу. Унікальність їх полягала в тому, що вони походили з одного комплексу та були досить численні — туди входили меч із золотим руків'ям і пластина від оздоблення його піхов, золоті бляхи, пряжки та персні з дорогі цінними каменями, золота діадема з відбитком монети імператорського Риму та ін. Детально проаналізувавши інвентар поховання, зокрема відбиток монети Максиміана Геркулія (285–305) на золотій діадемі, Е.Р. Штерн датував поховання 293–311 рр.

Після ґрунтовного історичного екскурсу до пізньоантичної історії Боспору, вчений дійшов висновку, що в склепі була похована грецька сімейна пара, а знахідки з нього не можуть бути витворами готських майстрів, оскільки *«важко припустити, щоб народ, який прийшов з пів-*

ночі, міг мати таку досконалу та своєрідну техніку обробки благородних металів. Навпаки, цей сприйнятливий до культури народ саме тут, на півдні, познайомився з високорозвиненою ювелірною майстерністю, з промислом металургії ..., засвоївши собі цей спосіб праці..., готи поширили здобуті тут, на півдні, знання далі та лишали сліди своєї майстерності всюди на довгому шляху своїх мандрівок. Але зачатки й джерело т. зв. «готського стилю» ми повинні шукати в грецькому художньому ремеслі Малої Азії та Боспору» (Штерн 1897, с. 14—15; див. також: Жебелев 1901, с. 105).

Введенню в науковий обіг усього комплексу із вказаного поховання була присвячена наступна робота Е.Р. Штерна — «Вміст гробниці, розкопаної в 1896 році в Керчі». Вчений максимально детально, як для свого часу, описав знахідки та приділив увагу навіть, на перший погляд, не дуже істотним деталям. Зразковим у цьому сенсі є те, як докладно й ретельно він дослідив металевий замок від дерев'яної скрині, яка не збереглася, вник у найдрібніші тонкощі його конструкції, навів аналогії йому та забарвив дослідження широким екскурсом в історію такого типу замків (Штерн 1898, с. 274—278).

Наприкінці публікації, дослідивши всі знахідки з цього комплексу, Е.Р. Штерн задається запитанням: «чи можна визначити, до якого періоду відноситься цей склеп, і чи можна встановити, представнику якого народу він належить?». Далі він писав: «Але, може бути, постановку такого питання взагалі сприймуть недоречною, оскільки між відкритими в нашій гробниці знахідками відсутні... монети, фібули та розписні вазы... чи не краще, скажуть, за такого стану... утриматися від усіляких... припущень в історичній області та задовольнитися лише оприлюдненням матеріалу». Вихід з цієї ситуації Е.Р. Штерн окреслив так: «Я не заперечую певної обґрунтованості такого погляду..., але мені, проте, здається, що кожен археолог, перш ніж задовольнятися цією службовою роллю простого реєстратора, повинен ставити собі запитання, чи не можна з предмета його дослідження вивести якогось історичного висновку; і навіть у тому разі, якщо його пошуки в цьому сенсі дадуть негативний результат, сама постановка цього питання та спроба його вирішення не позбавлені наукового значення» (Штерн 1898, с. 283—284). Відхід від основної теми публікації Е.Р. Штерн пояснював тим, що, з його погляду, «пора висловитися проти вельми розповсюдженого в багатьох з нинішніх археологів способу підносити вченій публіці принципово сирі «матеріали» навіть там, де за належної обробки цих матері-

алів власне історичне завдання археології могло б бути виконане» (Штерн 1898, с. 284).

На завершення публікації матеріалу із склепу, Е.Р. Штерн припустив, що ця керченська гробниця була зведена на початку нашої ери, а поховані в ній все ж належали до хоч і дуже еллінізованого, але варварського населення, що пояснювало, чому в похованні, з одного боку, були по-справжньому глибоко художні речі, а, з іншого, — безліч золотих виробів, багатий кінський набір, але водночас і певний несмак, приміром, поєднання на скрині «витонченого срібного замка з товстими грубо полагодженими мідними лямками» (Штерн 1898, с. 291).

У публікації 1900 р. «Два надгробки з Керчі, встановлені від імені релігійної громади в пам'ять покійних її членів» Е.Р. Штерн довів, що перше з них було поставлене в пам'ять члена «релігійної громади» Стратоніка, сина Токонна, а друге — на честь якоїсь невідомої особи, та датував обидва надгробки II—III ст. (Штерн 1900а; див. також: Жебелев 1901, с. 104).

У тому ж номері Записок Одеського товариства історії та старожитностей вийшли ще три праці Е.Р. Штерна: «Значення керамічних знахідок на півдні Росії для з'ясування культурної історії Чорноморської колонізації» (Штерн 1900в), «Античний глазурований посуд з півдня Росії» (Штерн 1900) і «Дві аттичні вазы строгого червонофігурного стилю, які зберігаються в Одеському музеї» (Штерн 1900б). У перших двох публікаціях, у числі іншого археологічного матеріалу, розглядаються й знахідки з території Боспору Кімерійського. Приміром, серед глазурованої кераміки детально описано кубок (за термінологією Е.Р. Штерна, миска) з рельєфним зображенням, що походив з грабіжницьких розкопок у Керчі (Штерн 1900). Уважно вивчивши композицію на цій знахідці, Е.Р. Штерн дійшов висновку, що невідомий александрійський майстер I ст. н. е. спочатку створив ескіз кубка зі сценою з життя рибалок, але потім, зважаючи на смаки населення Північного Причорномор'я, додав до вже готової жанрової сцени фігуру Іфігенії та, зрештою, перетворив її в сюжет «повернення Іфігенії з Тавриди» (Штерн 1900, с. 43—44; див. також: Жебелев 1901, с. 99).

У публікації «Дві аттичні вазы строгого червонофігурного стилю, які зберігаються в Одеському музеї» дослідник розглянув дві посудини. Перша — червонофігурний кілік, куплений Одеським музеєм у Керчі. На ньому зображена сцена зустрічі Єлени та Менелая після розгрому Трої. Е.Р. Штерн детально дослідив

сюжет розпису, зокрема відомості античних авторів, що оповідають про цей епізод Троянської війни, широко залучив аналогії. Провівши таку глибоку комплексну наукову роботу, Е.Р. Штерн дійшов висновку, що в VI—V ст. до н. е. в давньогрецькому вазописі побувало три схеми зображення зустрічі Менелая та Єлени після падіння Трої, одна з яких відображена на керченському кіліку. У підсумку Е.Р. Штерн на підставі аналогій відніс кілік до робіт майстра Амасіса II (Штерн 1900б, с. 92; див також: Жебелев 1901, с. 98).

Підводячи підсумки, наголосимо, що в дослідженнях боспорських старожитностей повною мірою проявилася виняткова увага Е.Р. Штерна до деталей, вдале поєднання археологічного, історичного та мистецтвознавчого аспектів дослідження (Флоров 2001, с. 49), що перетворювало знахідку в науковий факт, сповнений різнобічної інформації, уможливило перейти від одиничного до загального.

Йому вдалося не тільки переглянути низку старих датвань, а й націлити археологів на принципово нові способи дослідження джерел.

Саме в процесі роботи над боспорськими старожитностями Е.Р. Штерн дійшов висновку, що античні вазописці у виробництві масової продукції користувалися, з одного боку, шаблонами, а, з іншого, перероблювали сюжет на догоду смакам замовників і покупців. Та попри це навіть на периферії античного світу досить часто трапляються художні вироби високого зразка, які імпортували із різних центрів античного світу.

Зрозуміло, що нині, через понад сто років з часу виходу праць вченого, не всі його гіпотези, інтерпретації та оцінки витримали перевірку часом, але багато чого з того, що Е.Р. Штерн зробив, досі лишається в активному аналітичному фонді нашої вітчизняної науки, зокрема й здійснені ним дослідження боспорських старожитностей.

- Баукова А.Ю. Науково-дослідна діяльність Керченського історико-археологічного музею (1922—1988 рр.): археологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2008.
- Білас Н.М. Археологічна наука у Львівському університеті (друга половина XIX — 30-і роки XX ст.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2004.
- Дложевський С.С. Ернест Романович Штерн [Некролог] // ВОКК при ВУАН. — Одеса, 1925. — Ч. 2/3. — С. 100—101.
- Жебелев С.А. Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России // ЗООИД. — 1901. — 23. — С. 95—112.
- Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914—2005 гг.). — Симферополь, 2009 (МАИЭТ. Supplementum 6).
- Клейн Л.С. История археологической мысли. — СПб., 2011. — Т. I, II.
- Кузьмищев А.Г. Археологические исследования Э.Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // Археологія і давня історія України. — К., 2012. — 9. — С. 139—147.
- Кузьмищев А.Г. Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна // БИ. — 2012а. — XXVI. — С. 433—461.
- Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700—1917 гг. — СПб., 1992.
- Охотников С.Б. Археология в Одессе. — Одесса, 2010.
- Пивоваров С.В. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. — 2004 р.) // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 34—37.
- Платонова Н.И. История археологической мысли в России: вторая половина XIX — первая треть XX века. — СПб., 2010.
- Сапожников И.В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р. Х. // Stratum plus. — 2001/2002. — № 3. — С. 452—461.
- Ситник О. Археологічна наука у Львові: перша половина XX століття. — Львів, 2012.
- Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете. Историографические очерки. — СПб., 2003.
- Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб., 2002.
- Тункина И.В. «В поисках человека»: современные проблемы истории отечественной археологии // Monumentum Gregorianum. Сборник статей памяти академика Г.М. Бонгард-Левина. — М., 2013. — С. 500—514.
- Флоров Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859—1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. — СПб., 2001. — С. 29—58.
- Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. — Казань, 1925. — Т. 33. — Вып. 1. — С. 147—151.
- Штерн Э.Р. Вновь найденная лекана из Керчи с изображением Дионисова тiasа. // ЗООИД. — 1895. — 18. — С. 19—64.

- Штерн Э.Р.* Расписная ваза из Керчи // ЗООИД. — 1896. — **19**. — С. 94—109.
- Штерн Э.Р.* К вопросу о происхождении «готского стиля» предметов ювелирного искусства (археологические заметки по поводу золотых вещей, найденных в Керчи летом 1896 года) // ЗООИД. — 1897. — **20**. — С. 1—15.
- Штерн Э.Р.* Содержание гробницы, раскопанной в 1896 году в Керчи // ЗООИД. — 1898. — **21**. — С. 271—292.
- Штерн Э.Р.* Античная глазированная посуда с юга России // ЗООИД. — 1900. — **22**. — С. 22—56.
- Штерн Э.Р.* Два надгробия из Керчи, поставленные от имени религиозного общества в память усопших их членов // ЗООИД. — 1900а. — **22**. — С. 128—132 (Протокол 320 заседания).
- Штерн Э.Р.* Две хранящиеся в Одесском музее аттические вазы строгого краснофигурного стиля // ЗООИД. — 1900б. — **22**. — С. 73—100.
- Штерн Э.Р.* Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации // ЗООИД. — 1900в. — **22**. — С. 1—21.
- Штерн Э.Р.* Феодосия и ее керамика. — Одесса, 1906 (Музей Одесского общества истории и древностей. — III).
- Karo G. Ernst von Stern* // Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft. — Leipzig, 1925. — S. 96—103 (Упорядник W. Göber).
- Протеймттир. Сб. статей на честь Е.Р. ф. Штерна. — Одесса, 1912. — С. 9—22.

Надійшла 02.06.2014

А.Г. Кузьмищев

БОСПОРСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ Э.Р. фон ШТЕРНА

Рассмотрены научные разработки Эрнеста Романовича фон Штерна по истории и культуре Боспорского царства. В истории археологии он представляет яркий образец ученого, с именем которого связано не только открытие и исследование новых памятников и явлений древности. Ученый выдвинул новые идеи, новые подходы к осмыслению и интерпретации археологических источников.

Здесь обращено внимание на некоторые аспекты истории и культуры Боспорского царства, которые привлекли внимание Э.Р. Штерна. В частности, изучая керамику Феодосии, он первый понял значение этого массового материала для изучения «отдаленных эпох».

В других работах Э.Р. Штерна, посвященных Боспорскому царству, в полной мере проявилось исключительное внимание ученого к деталям, комплексный подход к изучению явлений — удачное сочетание археологического, исторического и искусствоведческого аспектов исследования, что возносило частный факт в разряд исторических. Это касается анализа краснофигурной леканы и краснофигурной пелики из Керчи с детальным разбором сюжета их росписи на фоне сравнения их с подобными или аналогичными сценами на античных изделиях. Такой же скрупулезный подход демонстрирует исследование находок из склепа «на Глинище» из Керчи. Важным представляется мнение Э.Р. Штерна, что ученый не должен ограничиваться регистрацией, но и ставить вопрос, нельзя ли из исследуемого предмета извлечь исторические выводы.

О.Н. Kuzmyshchev

BOSPORAN RESEARCH BY E.R. von STERN

Scientific developments by Ernest Romanovych von Stern in history and culture of the Bosporan Kingdom are discussed. He is a vivid example of a scholar in history of archaeology with whose name not only the discovery and study of new sites and phenomena in antiquity are related. He also presented the new ideas and new approaches to the comprehension and interpretation the archaeological sources.

Certain aspects of history and culture of the Bosporan Kingdom which attracted attention of E.R. Stern are given heed to here. Namely, studying ceramics from Theodosia he was first who understood the meaning of this bulk material for the study of «remote epochs».

In other works by E.R. Stern devoted to the Bosporan Kingdom his exclusive attention to the details and comprehensive approach to phenomena's research were evidenced in full measure. This good combination of archaeological, historical and art history aspects of research raised the particular facts to the historical category. It concerns the analysis of red-figured lekanis and pelike from Kerch with a detailed examination of paintings subject at the background of their comparison with similar and analogous scenes on Ancient Greek products. The study of the finds from the crypt «at Hlynyshe» in Kerch presents a similarly accurate approach. Important appears to be E.R. Stern's opinion that a scholar should not be restricted to recording, but should raise a question whether he can withdraw historic conclusions from the object under the study.

Г.Ф. Коробкова, М.Б. Рисин,
О.Г. Шапошникова. Проблемы изучения
древнеямной культурной общности в свете
исследования Михайловского поселения

Stratum plus. — 2005/2009. — № 2. — С. 10—267
(пубрика «Монография в журнале»)

Монографія О.Ф. Лагодовської, О.Г. Шапошнікової та М.Л. Макаревича «Михайлівське поселення», опублікована 1962 р., стала своєрідною віхою у вивченні ямної культурно-історичної спільноти Надчорномор'я. Матеріали поселення доби пізнього енеоліту—ранньої бронзи, дослідженого в 50-х рр. Нікопольсько-Гаврилівською експедицією під проводом О.Ф. Лагодовської на правобережжі Нижнього Дніпра, кардинально змінили погляд на рівень господарського та суспільного розвитку мешканців степової смуги того часу, який доти базувався переважно на знахідках з нечисленних підкурганних поховань, а стратиграфічні спостереження дали орієнтири для періодизації поховальних пам'яток степової смуги (нижньомихайлівська, ранньоямна та пізньоямна культури). Навіть нині Михайлівське поселення багато в чому лишається унікальним. Зрозуміло, що викладені в першій публікації (1962 р.), яка стала вже бібліографічною рідкістю, висновки та узагальнення на початку ХХІ ст. вимагали переосмислення на новому рівні розвитку науки.

Спробу такого переосмислення було зроблено в монографічному дослідженні Г.Ф. Коробкової та О.Г. Шапошнікової «Поселение Михайловка — эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура)» (СПб., 2005). Але й у виданій невеликим накладом цій праці не всі аспекти було розглянуто докладно.

Певною мірою розширеним варіантом вказаної праці стала опублікована в 2009 р. в журналі «Stratum plus» монографія Г.Ф. Коробкової, М.Б. Рисіна та О.Г. Шапошнікової «Проблемы изучения древнеямной культурной общности

в свете исследования Михайловского поселения». На жаль, на час її підготовки до друку два автори — О.Г. Шапошникова та Г.Ф. Коробкова — вже пішли з життя. Тож головна заслуга в її перевиданні належить М.Б. Рисіну, який суттєво доповнив видання 2005 р., зокрема, подав і проаналізував матеріали розкопок Михайлівки О.Г. Шапошніковою в 1962 р., тобто після виходу першої підсумкової праці, а також прибрав деякі помічені недоліки в монографії 2005 р., в якій він брав участь як _____.

Монографія складається із 15 розділів. Перший присвячено значенню досліджень, зокрема експериментально-трасологічних, для реконструкції господарства суспільств доби палеометалів, другий — методиці таких досліджень. У третьому та четвертому розділах охарактеризовано три культурні шари та об'єкти Михайлівського поселення, зокрема, житла. Розділи з п'ятого по десятий присвячено типологічному, трасологічному й технологічному аналізу сукупності артефактів усіх шарів поселення, зокрема керамічного посуду, виробів з каменю, глини, кістки та рогу, муселів і металу. Останні п'ять розділів монографії суто інтерпретаційні. Так, в одинадцятому та дванадцятому розділах подано реконструкцію господарсько-виробничої діяльності мешканців поселення та, відповідно, його виробничої структури (на основі планіграфічного аналізу). Найзагальніші питання історії населення півдня Східної Європи другої половини IV—III тис. до н. е. підняті в тринадцятому, чотирнадцятому та п'ятнадцятому розділах. Це — проблема зв'язків і міграцій цього часу (розглядається, в першу чергу, крізь призму імпорту і запозичень керамічних і металевих виробів), надзвичайно складні питання генези та хронології нижньомихайлівської культури та ямної культурно-історичної спільноти та, зре-

штою, навіть нарис суспільного устрою ямної спільноти.

Загалом авторам вдалося розкрити значення Михайлівського поселення як певним чином еталонної пам'ятки для вивчення історії степового населення доби пізнього енеоліту—ранньої бронзи. Тож значення цієї праці важко переоцінити. Але не з усіма підходами та тезами авторів можна погодитися.

Тут, у першу чергу, звернемо увагу на методичні проблеми, пов'язані з інтерпретацією результатів трасологічно-планіграфічних досліджень, які покладено в основу реконструкції характеру господарства та виробничої діяльності мешканців Михайлівського поселення на різних етапах його існування. Слід наголосити, що не лише для цієї монографії, а й для багатьох інших праць, в яких піднімаються проблеми суспільно-економічних форм виробництва в степових культурах доби палеометалів, характерна, по-перше, певна модернізація цих форм, а, по-друге, беззастережне використання кількісних результатів типологічного й трасологічного аналізу артефактів. Через особливості джерельної бази доби ранньої та середньої бронзи для таких реконструкцій використовуються матеріали не так поселень, як поховань з так зв. виробничим інвентарем. Як зазначала Л.А. Черних, багато авторів інтерпретують різноманітний інструментарій із поховань без вагомих на те підстав як ознаку виробничої спеціалізації. В цьому разі дослідники через неоднозначність терміну «ремесло» безпідставно ототожнюють ремесло як технологічний спосіб виробництва (що ґрунтується на використанні ручних знарядь за відсутності технологічного розподілу праці) та ремесло як окрему економічну галузь суспільного виробництва (переважно маючи на увазі наявність у середовищі населення півдня Східної Європи доби ранньої та середньої бронзи «майстрів-професіоналів», які працювали на замовлення або на обмін і були вилучені зі сфери харчового виробництва). Появу ремесла як технологічного способу виробництва слід співвідносити з появою власне суспільного виробництва, тобто, за археологічною періодизацією, принаймні з верхнім палеолітом. Що ж стосується конкретних форм ремесла, то слід наголосити, що наявність чи відсутність серед поховань комплексів з «виробничими наборами» жодним чином не може свідчити про наявність або відсутність у досліджуваних суспільствах «майстрів-професіоналів», «кланів ремісників» та ін. Так само і наявність значної кількості інструментів для конкретних технологічних опе-

рацій в культурному шарі поселення не завжди дає підстави для реконструкції конкретної суспільної форми ремесла.

У створенні таких реконструкцій слід враховувати особливості відкладання в культурних накопиченнях різних категорій речей. Тож наявність у верхньому шарі Михайлівки *«десятиків і сотень диференційованих знарядь для обробки шкур»* (с. 174) не може, на нашу думку, давати привід стверджувати про наявність «майстерень» зі значними обсягами виробництва, в яких працювали «професіонали-спеціалісти». Адже скребачки та проколки дуже швидко виходили з ладу або губилися, тож поступове накопичення значної кількості їх у культурному шарі за сотні років існування поселення цілком природне. Ще більше це стосується знарядь, пов'язаних з хліборобською галуззю (серпів, мотик), а також наконечників стріл, які за звичних умов експлуатації ламалися та губилися переважно за межами поселення. Таким чином, 103 наконечники стріл, знайдені серед жител верхнього шару, можуть свідчити не про *«вдосконалення способів полювання»* (с. 184), а, ймовірніше, про бойові зіткнення чи то на території самого поселення, чи то під час його оборони (на це натякають і рештки спалених дахів жител).

Так само незначна кількість хліборобських знарядь у середньому шарі поселення не може бути підставою для висновку про відсутність рільництва і, як наслідок, про *«отримання зерна від хліборобів сусідніх трипільських поселень»* (с. 168). Тим паче дивним є твердження про появу рільництва в населення, що залишило верхній (пізньоямний) шар, *«під впливом трипільських сусідів»* (с. 172). Наголосимо, що нині відсутні будь-які дані, що уможливлювали б синхронізацію Михайлівки III навіть з найпізнішими трипільськими пам'ятками. Нагадаємо, що тільки в нижньому горизонті середнього шару знайдено два фрагменти розписних амфор, що датуються Трипіллям СII. Через це дивними постають численні висновки авторів монографії про «запозичення» мешканцями Михайлівки II і металургії міді, і навичок хліборобства від «трипільських сусідів», хоча мідні вироби та відбитки зерен на кераміці зафіксовані й у нижньому шарі. Вкладні серпів (або жниварських ножів) на відщепках, знайдені тут, також відрізняються від трипільських — на пластинах. Навіть для часу відкладання середнього шару тісні зв'язки з пізньотрипільським населенням (до найближчих поселень якого було близько 300 км) для *«обміну зерна на*

худобу» (с. 165—168) видаються мало ймовірними, не кажучи вже про верхній шар.

Відсутність або незначна кількість металевих знарядь також не свідчить про абсолютне переважання кам'яних у господарстві, бо перші після пошкодження не викидали і їх використовували в переплавці. Наявність численних розтирачів і товкачів для подрібнення руди, а також сопел теж насторожує, тож важко погодитися із висновком авторів, що виплавка металу *«провадилася біля джерел рудної сировини»* за межами поселення (с. 161).

Деякі застереження стосуються також виділення на ґрунті трасологічно-планіграфічного аналізу *«ремісничих майстерень»*. Сама наявність виробничих майданчиків здебільшого не викликає сумнівів, але не можна погодитися з їх інтерпретацією. Нагадаємо, що сумарно культурний шар Михайлівки сягав на окремих ділянках потужності 2,4 м (найпотужнішим був третій, пізньоямний шар), тож накопичувався впродовж століть. Відповідно, знаряддя та відходи виробництва потрапляли до нього поступово та впродовж тривалого часу. Таким чином, десятки скупчень їх на площі поселення можуть вказувати на те, що його мешканці періодично займалися різними домашніми виробництвами (обробкою кременю, каменю, металу, шкур, дерева та ін.) на одних і тих само місцях. Це уможливило пов'язати такі скупчення з окремими домогосподарствами, а не з *«майстернями висококваліфікованих спеціалістів»* (с. 174). Так само не зрозуміла категорична теза авторів про наявність *«майстрів-професіоналів»* з виробництва крем'яних наконечників стріл і списів, навіть попри те, що *«спеціальних майстерень з їх виготовлення не виявлено»* (с. 199). Натомість розкидані на площі поселення поодинокі жолобчасті абразиви (так зв. випрямлювачі стріл) і заготовки наконечників указують, імовірніше, на виготовлення стріл чи не в кожному господарстві (зокрема, такий висновок для Левенцівської фортеці доби середньої бронзи зробив С.Н. Братченко).

Виникають і деякі запитання щодо визначення родовищ сировини крем'яних виро-

бів з Михайлівки, де в середньому та верхньому шарах виявлено достатньо репрезентативну колекцію кременю — понад 2 тис. знахідок. Г.Ф. Коробкова висловила думку про західно-волинське походження сировини багатьох з них і пов'язувала потрапляння її на поселення із обміном з *«трипільськими сусідами»*. Із цим важко погодитися через указані вище причини. Слід також наголосити, що є певні труднощі з визначенням родовищ якісної крейдової сировини, виходячи лише із її зовнішнього вигляду. Не заперечуючи цілком можливість потрапляння на Михайлівське поселення окремих виробів з віддалених районів, ми все ж наполягаємо, що основна частина сировини походила із доволі близьких родовищ Середнього Подонеччя та Криму. Додамо також, що, на відміну від Західної Волині, за доби ранньої бронзи населення цих регіонів мало культуру, споріднену із культурою мешканців Михайлівки.

Висловимо також зауваження щодо чистоти колекції виробів з каменю, кістки та металу. У монографії 1962 р. згадується про наявність на поселенні залишків культурного шару доби неоліту. В колекції керамічного посуду верхнього шару виокремлено досить виразну серію пізньокатакомбних і бабинських горщиків (с. 61; нагадаємо, що епонімне поселення Бабинне III розміщене на протилежному березі Дніпра всього за кілька кілометрів від Михайлівки). Таким чином, частина знахідок може бути пов'язана не з пізньоямним часом, а з культурними нашаруваннями кінця III — першої половини II тис. до н. е., що також вимагає виваженого ставлення до процентних співвідношень різних типів знарядь з третього шару та, відповідно, до реконструкцій на їхній основі.

Підіб'ємо підсумки. Поселення Михайлівка посідає дуже важливе місце в осмисленні давньої історії Причорномор'я. Тож чергове звернення до нього та вихід монографії *«Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения»* можна загалом оцінювати позитивно. В той же час до цієї праці слід ставитися критично та не лише через вказані тут проблеми, а й інші.

С.М. РАЗУМОВ

ДО 75-річчя ВАЛЕНТИНИ МИКОЛАЇВНИ КОРПУСОВОЇ

Пізньої осені цього року виповнюється 75 років від дня народження Валентини Миколаївни Корпусової — відомого українського вченого-антикознавця, невтомного дослідника старожитностей Боспору, а також знаного фахівця в галузі археології доби бронзи, скіфосарматської та середньовічної археології, автора понад 100 наукових праць (зокрема чотирьох монографій), кандидата історичних наук зі званням «старшого наукового співробітника» (за рішенням ВАК 1990 р.).

В.М. Корпусова народилася 9 листопада 1939 р. на кримській землі, (в с. Долинне Бахчисарайського р-ну), де згодом вона переважно й здійснювала дуже потужну й різноманітну експедиційну діяльність. Але до того був історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, закінчивши який у 1962 р., Валентина Миколаївна увійшла до славної когорти учнів видатного вітчизняного вченого професора Л.М. Славіна. Відтоді вся її трудова й наукова діяльність була повністю пов'язана з Інститутом археології НАНУ. Вона плідно працювала тут до 2003 р., пройшовши шлях від старшого лаборанта до старшого наукового співробітника.

За роки роботи в Інституті В.М. Корпусова заслужила велику й щиру повагу серед широкого наукового загалу і як глибокий вдумливий кабінетний вчений, і як дослідник-польовик, що однаково добре здійснював розкопки пам'яток різних епох і типів. Вона керувала роботою 26 археологічних експедицій, а також брала участь у 33 інших, зокрема Керченській, Боспорській, Білгород-Тирській, Березанській, Ольвійській та ін.

У 1976 р. Валентина Миколаївна захистила кандидатську дисертацію «Некрополі сіль-

ського населення Європейського Боспору II ст. до н. е. — IV ст. н. е.». В основу цієї роботи було покладено результати безпрецедентних її розкопок (на площі понад 3500 м²) боспорських сільських некрополів біля сіл Фронтове, Заморське та Золоте, повністю досліджених протягом 1964—1973 рр. Матеріали, отримані В.М. Корпусовою, уможливили всебічно осягнути духовну й матеріальну культуру сільського населення Боспору на рубежі ер і в перші століття нової ери, встановити його соціальну структуру, етнічну належність і напрями культурно-економічних зв'язків.

Загалом серед головних напрямів наукових досліджень ювілярки розробка питань етнічної атрибуції та розвитку культури населення Боспору й досі посідає чільне місце. Багато цікавих і змістовних напрацювань має дослідниця і в царині вивчення давнього керамічного виробництва. Вона розробила новий підхід до

вивчення та методику визначення керамічного виробництва центрів виготовлення кераміки за літолого-геохімічними критеріями. Останнім часом В.М. Корпусова плідно розробляє також і наріжні питання історії археологічної науки в Україні. Її перу, наприклад, належать ґрунтовні розвідки наукових біографій В.П. Петрова, Л.М. Славіна, М.І. Вязьмітіної та інших відомих вчених.

Не можна не сказати добре слово і про її активну роль у створенні експозиції Археологічного музею нашого Інституту.

Від усього серця вітаючи сьогодні нашу ювілярку, ми зичимо дорогий Валентині Миколаївні — шановній колезі, надійному другові, щирій і чуйній людині — великої творчої наслідки, міцного здоров'я та мудрого довголіття!

С.Б. БУЙСЬКИХ

ПАМ'ЯТІ ІРМИ ФАНТИНІВНИ ТОЦЬКОЇ

*Постарело наше братство...
Есть года, да нет богатства,
Нам судьба одно дала —
Золотые купола.*

І.Ф. Тоцька

30 листопада 2013 р. пішла у вічність Ірма Фантинівна Тоцька — відомий музейник, археолог, дослідниця пам'ятки давньоруської та світової культури — Софійського собору у Києві.

Ірма Фантинівна народилася 2 жовтня 1935 р. в м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл. Її батько, Андреев Фантин Петрович, працював на заводі, мати, Росинська Ядвіга Антонівна, викладала фортепіано в музичному училищі. Любов до музики Ірма Фантинівна пронеся через все життя. На початку 60-х рр. вона закінчила три курси вечірнього відділення Київської консерваторії ім. П.І. Чайковського, чудово співала і тонко відчувала музику. На музику нею були покладені деякі з її віршів. Поезія була ще одним захопленням Ірми Фантинівни. Останній вірш-молитва, присвячений чоловіку Віктору, був написаний, коли вона вже була смертельно хвора, 18 листопада 2013 р.

З початком Великої Вітчизняної війни у 1941 р. родина евакуювалася до м. Сталінськ Новосибірської обл. (до 1932 р. та пізніше м. Новокузнецьк, нині Кемеровської обл.), де 1943 р. Ірма пішла у школу. 1944 р. родина повернулася у звільнений Київ. Тут у 1953 р. вона

закінчила середню школу № 94 і вступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Після закінчення університету по кафедрі археології та музеєзнавства 1958 р. І.Ф. Тоцька почала працювати в Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей», де проходила музейну практику під час навчання в університеті. Відтоді вся подальша діяльність Ірми Фантинівни була пов'язана із Заповідником, а його пам'ятки стали головною темою її наукових інтересів. Спочатку її тимчасово взяли на посаду наукового співробітника щойно створеного відділу архітектурно-історичної пам'ятки «Генуезька фортеця», який 1958 р. увійшов до складу Заповідника на правах відділу, а в 1960 р. перевели до культурно-масового відділу.

Деякий час, у 1963—1964 рр., І.Ф. Тоцька виконувала обов'язки молодшого наукового співробітника сектору комплектування наукових фондів Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури (до 1963 р. Заповідник підпорядковувався Академії будівництва і архітектури УРСР). Робота з креслениками, світлинами, макетами архітектурних пам'яток різного часу стала доброю школою для дослідження архітектури Софійського собору. Вивченню, збереженню та популяризації пам'яток Заповідника Ірма Фантинівна присвятила понад 45 років, пройшовши шлях від наукового співробітника, завідувача сектору охорони пам'яток (1970 р.) до заступника директора з наукової

роботи (1976—2002 рр.). Науковою роботою у Заповіднику вона керувала 27 років, а вийшовши на пенсію — ще рік (до 2003 р.) працювала консультантом з наукових питань. За її участю було розроблено комплексну програму реставраційних, пошукових і проектних робіт Заповідника на 2003—2005 рр.

Понад чверть століття І.Ф. Тоцька була організатором наукового життя Заповідника: конференцій, виставок, лекційної роботи. Одночасно з активною організаційною та музейною роботою вона провадила розкопки, досліджувала архітектуру та монументальний живопис Софійського собору, вивчала церковно-політичну історію Київської Русі, давньоруську музичну культуру. Вона опублікувала близько сотні наукових і науково-популярних статей, путівників і фотоальбомів, присвячених пам'яткам Заповідника.

У 1972—1978 рр. Ірма Фантинівна керувала археологічними розкопками експедиції Заповідника з метою вивчення собору та його підвір'я, провадила рятівні розкопки провалів, що періодично виникали на місці підземних галерей, при прокладанні комунікацій та інших земляних роботах. Завдяки цим дослідженням було з'ясовано багато питань з топографії підвір'я Софійського собору давньоруського часу, виявлено балки та яри, що оточували собор, вивчено ходи підземних галерей. Дослідниця розкопала залишки кладовища (1972 р.) і фундаментів мурованої стіни давньоруського часу (1974 р.), виробничі комплекси XI ст. з виготовлення смальти і печі з випалу плінфи (1975 р.), об'єкти і культурні шари пізнішого часу. І.Ф. Тоцька також провадила натурні дослідження архітектури Софійського собору — північної зовнішньої галереї, другого поверху південної галереї (разом з Ю.С. Асєєвим і Г.М. Штендером), хрещальні, вивчала давню підлогу собору. Завдяки розробленій нею програмі з дослідження фрескових розчинів і технології будівельних робіт і живопису разом з хіміком-технологом Ю.М. Стріленком було вирішено дискусійне питання про час створення розписів собору, доведено одночасне виконання мозаїк і фресок у головному об'ємі храму та його галереях. Надскладні проблеми реконструкції архітектури собору давньоруського часу ще не розв'язані повністю, над ними буде працювати не одне покоління вчених, зокрема й опираючись на дослідження, ініціатором і керівником яких була І.Ф. Тоцька.

За участі І.Ф. Тоцької в 1970—1990-і рр. були музеєфіковані архітектурні пам'ятки, які

входили до складу Заповідника: Кирилівська та Андріївська церкви, Золоті ворота, Трапезна церква («Тепла Софія»), Трапезна церква Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори, П'ятницька та Іллінська церкви комплексу печер, будинок Колегіума у Чернігові, Генузька фортеця в Судаку.

Після проголошення Україною незалежності 1991 р. І.Ф. Тоцька брала активну участь у роботі з відновлення зруйнованих радянською владою церков. Вона була автором іконографічної програми розписів відновленого у 2001 р. Михайлівського Золотоверхого собору в Києві — розробила систему розписів центральної частини храму, а потім здійснювала наукове керівництво художніми роботами. Ірма Фантинівна брала участь у створенні іконографічної програми розписів церкви Святого Андрія на Аскольдовій могилі та Патріаршого собору Воскресіння Христового Української греко-католицької церкви у Києві.

І.Ф. Тоцька підготувала понад двадцять телепередач і вісім сценаріїв науково-популярних фільмів про культуру Київської Русі, від 1959 р. читала лекції в Київському товаристві «Знання». У 2001 р. їй присвоєно почесне звання Заслужений працівник культури України. І.Ф. Тоцька була членом Правління Товариства охорони пам'яток Києва, наукових рад корпорації «Укрреставрація» та Держбуду України, з 1999 р. — членом Українського комітету ІКОМОС. За багаторічну плідну роботу її нагороджено медалями «За доблесну працю» (1970 р.), «Ветеран труда» (1984 р.), почесними грамотами і подяками Управління культури (2001 р.) і Міністерства культури України (2004 р.), Священного Синоду Української православної церкви (2005 р.), Української греко-католицької церкви (2009 р.), Української православної церкви Київського патріархату (2011 р.), орденом Святої великомучениці Варвари II ступеня (2007 р.).

Значною подією в житті України та Заповідника стало включення 1990 р. до Списку світової спадщини ЮНЕСКО першого об'єкта від України — Софійського собору з монастирськими спорудами та Києво-Печерської лаври, яке сталося саме завдяки наполегливій праці І.Ф. Тоцької.

До останніх днів І.Ф. Тоцька жила наукою: виступала на конференціях з доповідями та публікувала статті. Одним з останніх був її виступ в травні 2013 р. на VII Софійських читаннях, присвячених 90-річчю від дня народжен-

ня відомого дослідника пам'яток Заповідника С.О. Висоцького, під керівництвом якого Ірма Фантинівна розпочала наукову діяльність в Софійському музеї (доповідь опублікована у присвяченій С.О. Висоцькому збірнику «Храм і люди»). У спогадах про вченого та Заповідник тих часів ідеться, зокрема, й про творчу атмос-

феру 60—80-х рр., яку дослідниця завжди згадувала з особливою теплотою.

Світла пам'ять про Ірму Фантинівну Тоцьку назавжди залишиться в науковій спадщині Софійського заповідника та історичної науки, а також у серцях її колег з багатьох країн світу, друзів, рідних — усіх, хто знав і любив її.

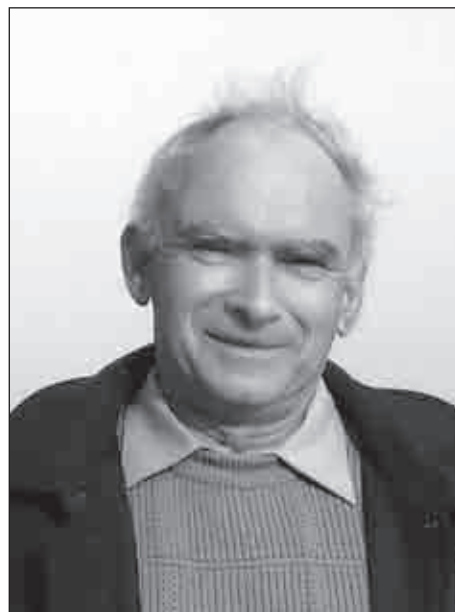
Є.І. АРХИПОВА

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ОПАНАСОВИЧА КРУЦА

Лише рік тому ми вітали Володимира Опанасовича Круца з 75-річчям. Потім, як завжди, раділися з ним про подальшу роботу, планували спільні поїздки на конференції... Та доля розпорядилася інакше. 3 жовтня 2014 р. Володимира Опанасовича не стало. Цей сумний факт важко усвідомити.

Володимир Опанасович був непересічною людиною. Добрим, усміхненим, із надзвичайним почуттям гумору та водночас — принциповим, послідовним, твердим у переконаннях. Усі ми були щасливі працювати й спілкуватися з ним. Щирість і відкритість В.О. Круца просто вражали. Володимир Опанасович поведився з усіма як з рівними — так, що доводилося постійно собі нагадувати про різницю у віці та статусі. Всі здобутки дослідника підкреслювала його неймовірна скромність. Можливо, саме через цю рису Володимир Опанасович за життя не отримав багатьох номінальних звань, офіційних вшанувань, посад. Зрештою, він їх і не прагнув. Натомість безмірна повага і найтепліші почуття всіх, хто був поруч, завжди оточували В.О. Круца — інакше ставлення до нього було просто неможливим.

Внесок дослідника в археологію, зокрема трипільську, складно переоцінити. Роботи В.О. Круца видані різними мовами в багатьох країнах, а їх значущість відображають численні посилання в

світовій археологічній літературі. Це співпадає із тим загальним баченням науки, яке мав Володимир Опанасович, — науки без кордонів, якій фахівці з різними поглядами та ідеями повністю віддають себе. Вчений радо вітав дискусії та ніколи не плував особисте й наукове, закликаючи до того й своїх колег. Для нас В.О. Круц завжди був і залишиться взірцем вченого як з боку наукової роботи, так і наукової етики.

Такі люди і такі вчені, яким був В.О. Круц, ніколи не зникають без сліду. Володимир Опанасович назавжди залишиться в серцях і думках

© О.В. ДЯЧЕНКО, С.М. РИЖОВ,
Д.К. ЧЕРНОВЛ, 2014

дружини Світлани Іванівни й доньки Оксани, родичів, друзів і колег. Присутність дослідника відчуватиметься на розкопках і конференціях. Він житиме в роботах своїх учнів і послідовників. Ідеї, методи та напрацювання Володимира

Опанасовича продовжуватимуть впливати на нинішні й наступні покоління археологів. Ми вдячні долі, що поталанило жити й працювати поруч з Володимиром Опанасовичем, то була велика честь для нас.

*Олександр Дяченко,
Сергій Рижов і Дмитро Черновол*

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ДЕОНІЗІЯ НИКОДИМОВИЧА КОЗАКА

23 жовтня 2014 р. обірвалося життя Деонізія (Дениса) Никодимовича Козака — відомого українського археолога, дослідника стародавньої історії та археології України, доктора історичних наук, професора. Успішний і талановитий вчений, він активно займався дослідницькою, організаційною та просвітницькою діяльністю, надихав колег, вів за собою молодь. Наукова спільнота втратила одного з кращих науковців з величезним досвідом роботи і міжнародним визнанням.

Денис Никодимович народився 2 квітня 1944 р. у родині селян у с. Кречовичі біля м. Переворська (нині м. Пшеворськ, Польща). Із відзнакою скінчив у 1972 р. історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка, а в 1974 р. вступив до аспірантури Інституту археології. Науковим керівником у нього був доктор історичних наук, член-кор. НАН України В.Д. Баран. Після закінчення аспірантури Денис Никодимович став молодшим науковим співробітником відділу археології ранніх слов'ян. У 1978 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію та видав за нею монографію «Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі» (1984). Невдовзі він став старшим науковим співробітником, а 1987 р. — ученим секретарем Інституту археології.

Із 1980 р. Д.Н. Козак спрямував наукові інтереси на Волинь, яка тоді була *terra incognita* на археологічній карті України. Він організував Волинську рятівну археологічну експеди-

цію, матеріали якої склали основу докторської дисертації, захищеної в 1988 р., та монографії «Етнокультурна історія Волині (І ст. до н. е. — IV ст. н. е.)» (1991), а також розділів у колективних працях «Етнокультурная карта территории УССР» (1985), «Археология Украинской ССР» (т. 3, 1986), «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990). Д.Н. Козак обґрунтував основні етапи формування слов'янського етносу в західному регіоні України, розглядаючи їх в контексті європейської історії, довів, що старожитності зубрицької культури залишені праслов'янським населенням.

1991 р. Д.Н. Козак став заступником директора Інституту, завідував відділом охоронних

© Н.С. АБАШИНА, Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
О.В. ПЕТРАУСКАС, 2014

археологічних досліджень і виставок, 2002 р. очолив відділ археології раннях слов'ян, а 2008 р. — кваліфікаційну раду з видачі Відкритих листів.

Д.Н. Козак — автор понад 250 наукових праць, серед яких дев'ять монографій, науково-популярні видання та розділи у колективних працях. У 1991 р. за розробку концепції походження і ранньої історії слов'ян та підготовку фундаментального дослідження «Славяне Юго-восточной Европы в предгосударственный период» вчений став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, а за визначний внесок у вивчення давньої історії України, висвітленої у фундаментальних колективних працях «Давня історія України» та «Етнічна історія давньої України» у 2000 р. був удруге удостоєний цього звання.

Д.Н. Козак був членом редколегій численних наукових видань, журналу «Археологія», серійних видань «Археологічні дослідження Львівського університету», «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», «Археологічні студії», «Археологічні дослідження в Україні» та ін., брав участь і організовував міжнародні наукові конференції та виставки з давньої історії України в країнах Європи й Америки. 1998 р. його обрали член-кор. Центрального німецького Інституту археології. З 2001 р. був професором Львівського національного університету ім. І. Франка.

Віднині нас розділяє небо, але пов'язує пам'ять. Співробітники Інституту археології щиро співчують родині, близьким та друзям покійного.

*Н.С. АБАШИНА, Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
О.В. ПЕТРАУСКАС*

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталя Сирафимівна — кандидат історичних наук, помічник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, *n1212@ukr.net*

АРХИПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *boltryk@ukr.net*

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *kbunya@i.ua*

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *volodargrad@ukr.net*

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *gavr51@mail.ru*

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ, *gaskevych@ukrpost.ua*

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ, *filoarch@ukr.net*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *igotun@mail.ru*

ГРАБ Василь Іванович — правознавець, краєзнавець, *grabson72@mail.ru*

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *oleksandr.diachenko@gmail.com*

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАНУ

КАПУСТІН Кирило Миколайович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник наукових фондів Інституту археології НАНУ, *kirill231209@gmail.com*

КОВАЛЬ Юрій Георгійович — старший науковий співробітник відділу археології Донецького обласного краєзнавчого музею

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *a.kuzm@mail.ru*

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — співробітник Інституту археології НАНУ, *gvjredaktor@gmail.com*

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *petrauskas2@yandex.ua*

РАЗУМОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку ІА НАНУ, *razum_22@rambler.ru*

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян і регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *reida@bk.ru*

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ

САПЕГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника ім. А.С. Макаренка, заслужений вчитель України, *folium_sv@mail.ru*

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Донецького обласного краєзнавчого музею, *doold@mail.ru*

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *ch_d_k@ukr.net*

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник відділу наукових фондів Інституту археології НАНУ, *dr.schultz.1399@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
БИ	— Боспорские исследования
БЧ	— Боспорские чтения
ВОКК при ВУАН	— Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ДБ	— Древности Боспора
ЕА	— Eurasia Antiqua
Записки НТШ	— Записки Наукового товариства імені Шевченка
Записки УНТ	— Записки Українського наукового товариства у Києві
ЗОО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
КДУ	— Кам'яна доба України.
КЗ ВУАК	— Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МДАСУ	— Матеріали та дослідження з археології Східної України
МИА	— Матералы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ACC	— Acta Archaeologica Carpathica
AR	— Archeologické rozhledy
BPS	— Baltic-Pontic Studies
MA	— Materiały archeologiczne
MS	— Materiały starożytne

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2014 р.

<i>Статті</i>	№	С.
БОЛТРИК Ю.В. Соляні промисли Північного Причорномор'я у скіфський час..	4	63—80
БУНЯТЯН К.П. Час формування городоцько-здовбицької культури	4	18—30
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Проблеми вивчення гончарних осередків типу Балка Канцерка	2	51—59
ГАВРИЛЮК Н.О. Ліпна кераміка античних центрів Північного Причорномор'я як джерело для вивчення етнічної та економічної історії	4	30—50
ГАСКЕВИЧ Д.Л. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури	4	3—17
ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М. Велике Ходосівське городище — визначна пам'ятка археології	4	87—103
ЗАГОРОДНЯ О.М. Про призначення однієї з категорій кістяних знарядь із Картамишу	1	15—28
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Палеоліт Центральної України	3	3—17
КАЗАКОВ А.Л., КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., ПЕТРАУСКАС А.В., СИТИЙ Ю.М., СКОРОХОД В.М. Літописний «шлях Моно-маха»: археологічні реалії.	1	61—72
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Про Белзьке князівство Юрія Наримунтовича (1352—1377)	3	57—66
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д. Графічна реконструкція ольвійського дикастерія (методичні підходи до реконструкції античного архітектурного об'єкта невідновленого об'ємно-планувального типу)	3	17—31
МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С. Поховання черняхівської культури з двошаровими фібулами (етнічний аспект)	3	45—52
МОЦЯ О.П. Міста Південної Русі: деякі теоретичні проблеми досліджень.	3	53—57
НЕМЦЕВ С.О. Динаміка надходження товарів у керамічній тарі на Білозерське поселення хори Ольвії (спроба кількісної оцінки)	1	28—40
ОСТРОВЕРХОВ А.С. «Єгипетські фаянси» в Скіфії і їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу)	1	41—60
ОТРОЩЕНКО В.В. З приводу генези цист бережнівсько-маївської зрубно-культури	2	3—17
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Ліпний посуд із поховань скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу	2	36—50
РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЕГІН С.В., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Прокреслені знаки на денцях посуду культури Черняхів—Синтана-де-Муреш	4	80—87
СНИТКО І.О. Характер і динаміка економічних стосунків Ольвії з містами Іонії в VI—V ст. до н. е. та початок формування внутрішньо-понтійського ринку	2	17—28
ТАРАПАТА Д.О. Демографічний розвиток населення середньобузької локальної групи розвинутого Трипілля	1	3—15
ШЕВЧЕНКО Т.М. Сфінкси біля Матері богів на теракотах з Ольвії	3	32—44
ШЕЙКО І.М. До питання протехнологію виробництва та використання глиняних світильників	2	29—35
ШЕЛЕХАНЬ О.В. Односічний меч із кургану біля с. Мирне на Херсонщині	4	50—63

Публікації археологічного матеріалу

АКСЬОНОВ В.С. Поховання з візантійською пряжкою типу Корінф з Нетайлівського могильника салтово-маяцької культури	2	91—98
БИЛКОВА В.П., САМОЙЛЕНКО І.Ю. Сіроглиняна кераміка Білозерського поселення.	1	85—96
БІЛЯЄВА С.О., КАРАШЕВИЧ І.В., ФІАЛКО О.Є. Основні результати археологічних досліджень на Кінбурнській косі в 2009—2013 рр.	3	92—103
ЖИГОЛА В.С. Новітні дослідження конструкції напольного валу городища Коровель	4	117—125

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., КУХАРЧУК Ю.В., ШЕВЧЕНКО Т.О. Нова мустьєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині	1	73—85
КАПУСТІН К.М. Давньоруські пам'ятки Курщини (за матеріалами розвідок І.І. Ляпушкіна 1947 р.)	4	109—116
КЮСАК Д.В., ДЕНИСЮК В.Л., ПОЛІЩУК Л.Ю. Орнітоморфне брязкальце трипільської культури з півночі Одещини	3	67—72
КРОПОТОВ В.В. Динаміка поширення золотих прикрас у населення Передгірського Криму в перші століття н. е.	1	104—112
ОСТАПЕНКО М.А., ПАНЧЕНКО І.В. Скільська антропоморфна стела із Запоріжжя	2	60—64
РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЕГІН С.В. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури	1	97—103
РУДИЧ Т.О. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці ..	3	79—91
РУСЯЄВА А.С., ІВЧЕНКО А.В. Список імен на чернолаковій чашці з некрополя Ольвії	2	65—74
УСАЧУК А.М., КОВАЛЬ Ю.Г. Пізньотрипільський кубок з Північно-Східного Приазов'я	4	104—109
ХОРУЖА М.В. Поховання в дромосі катакомб Верхньосалтівського могильника	2	99—109
ХРАПУНОВ І.М. Підбійна могила з похованнями III—IV ст. з могильника Нейзац	2	80—91
ШАБАНОВ С.Б. Скляний глек «кельнського типу» з колекції Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь)	2	74—79
ШЕЙКО І.М., ХОМЧИК М.А. Античні світильники із Ольвії в зібранні Національного музею історії України	3	73—79

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А. Зернове господарство сіверян	1	113—123
ГОРБАНЕНКО С.А. Рільництво у носіїв боршевської культури	2	110—120
КОВАЛЕВСЬКИЙ В.М., ГОРБАНЕНКО С.А. Знахідка залізного рала в районі Животинного городища	3	104—107
ПЕТРАУСКАС О.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Особливості керамічного комплексу з поселення Велика Бугаївка	4	126—130

Історія науки

АБАШИНА Н.С., СТАНИЩІНА Г.О. До 100-річчя Євгенії Володимирівни Махно	3	108—115
БУЙСЬКИХ С.Б., ЧУЄВА К.Є. Дослідниця античної історії та культури (до 100-річчя від дня народження Ф.М. Штительман)	1	124—131
ГРАБ В.І. Місце народження Володимира Грінченка	4	131—133
КУЗЬМІЩЕВ О.Г. Боспорські дослідження Е.Р. фон Штерна	4	134—138
КУЛАТОВА І.М., СУПРУНЕНКО О.Б. Археологічні дослідження І.А. Зарецького на Полтавщині ..	2	121—129
ЯНЕНКО А.С. Спогади Л.Д. Дмитрова про В.В. Хвойку	3	116—120

Рецензії

ПУГОЛОВИЧ Ю.О. Рец.: С.А. Горбаненко, В.В. Колода. Сільське господарство на слов'яно-хорватському порубіжжі	3	121—124
РАЗУМОВ С.М. Рец.: Г.Ф. Коробкова, М.Б. Рысин, О.Г. Шапошникова. Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения	4	139—141
ШЛАПАК М.О. Рец.: С.О. Біляєва. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)	1	132—133

Хроніка

Анатолій Дмитрович Пряхін у контексті археології України (до 75-річчя російського вченого) ..	3	137—145
БІЛЯЄВА С.О., КОВАЛЬ Ю.В., ЦЕТЛІН Ю.Б., ЧМІЛЬ Л.В. Новітні та традиційні методи дослідження кераміки: результати та перспективи	2	142—144
ГОТУН І.А. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI—XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села»	3	125—134

До ювілею скіфської археології	1	137—139
До 75-річчя Володимира Опанасовича Круца	1	140—141
До 90-річчя від дня народження Володимира Федоровича Генінга	3	134—137
Дослідникам минулого тисячолітніх Лубен	1	141—143
До 75-річчя Валентини Миколаївни Корпусової	4	142—143
До ювілею Софії Станіславівни Березанської	2	130—131
Міжнародний польовий семінар і конференція з дослідження ранньопалеолітичної пам'ятки Мед- жибіж (20—23.07.2012 р.)	1	134—137
МОЦЯ О.П., ПАВЛЕНКО С.В. Круглий стіл «Проблеми давньоруської урбаністики»	2	132—142
Пам'яті Анатолія Степановича Островерхова	1	143—144
Пам'яті Володимира Опанасовича Круца	4	145—146
Пам'яті Володимира Павловича Білозора	2	145
Пам'яті Ірми Фантинівни Тоцької	4	143—145
Світлої пам'яті Анатолія Недашківського (10.01.1946—16.01.2014)	1	144
Світлої пам'яті Деонізія Никодимовича Козака	4	146—147